

In de Buurt van de Stad

**Sociaal-ruimtelijke analyse van de buurt
Hoogstede-Klingelbeek voor stedelijk ontwerp**

Mirjam Koedoot
Henk de Haan

Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse
Wageningen Universiteit en Researchcentrum

Wetenschapswinkel Wageningen UR
April 2005

Rapport 220

Colofon

In de Buurt van de Stad

Mirjam Koedoot en Henk de Haan

Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse, Wageningen UR

Wetenschapswinkel Wageningen UR, rapport 220

April 2005

ISBN: 90 6754 8669

Omslag: Andrew Zeegers, Domino Design, Groningen; Foto Mirjam Koedoot ©

Druk: Drukkerij G.S.C. van Gils B.V., Wageningen

Foto's: Mirjam Koedoot en Henk de Haan ©

Foto's Schutterij (p. 68 en 70): Hans Kap

Lay-out: Henk de Haan

www.wur.nl/wewi

In de Buurt van de Stad

Rapport 220

Mirjam Koedoot en Henk de Haan,

Wageningen, April 2005

Buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek

Arnhem

Contactpersoon: Ben Kruk (voorzitter)

026-4454419

www.hoogstede.nl

De buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek is opgericht in 1978 en heeft als doelstelling het verbeteren van de fysieke, sociale- en culturele- leefomgeving in de buurt Hoogstede-Klingelbeek. De vereniging telt circa 200 leden en is verantwoordelijk voor tientallen clubs en werkgroepen in de wijk, die op wekelijkse basis activiteiten organiseren voor bewoners.

Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse

Wageningen UR

Generaal Foulkesweg 13

6703 BJ Wageningen

henk.dehaan@wur.nl

mirjam.koedoot@wur.nl

De Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse verzorgt onderwijs en doet onderzoek op vier terreinen: 1. De interactie tussen mens en ruimte in zowel stedelijke als landelijke gebieden. 2. Toerisme, vrijetijd en omgeving. 3. Historische geografie en cultuur-historisch erfgoedbeheer. 4. Omgevingspsychologie.

Wetenschapswinkel Wageningen UR

Postbus 9101

6700 HB Wageningen

0317-484661

wetenschapswinkel@wur.nl

www.wur.nl/wewi

www.wetenschapswinkel.nl

Maatschappelijke organisaties zoals verenigingen en belangengroepen, die niet over voldoende financiële middelen beschikken, kunnen met onderzoeksvragen terecht bij de Wetenschapswinkel Wageningen UR. Deze biedt ondersteuning bij de realisatie van onderzoeksprojecten. Aanvragen moeten aansluiten bij de werkgebieden van Wageningen UR: duurzame landbouw, voeding en gezondheid, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen.

Voorwoord

Beste buurtgenoten, leden van de commissie VROM en andere belanghebbende.

Als bewoner van de wijk Hoogstede-Klingelbeek heb ik de afgelopen 32 jaar het voorrecht gehad om samen met mijn gezin, de vele vrienden en medebewoners op één van de aantrekkelijkste stukjes van Arnhem door te kunnen brengen. Een waarde in woonplezier die niet in woorden is uit te drukken en die ik persoonlijk iedereen wil toewensen.

Wel zijn wij even zovele jaren geconfronteerd met de vele ontwikkelplannen in het middengebied van onze buurt. En keer op keer hebben wij onze politieke bestuurders ervan moeten overtuigen dat het éézijdig ontwikkelen van bouwplannen niet alleen een zaak is die met ambtenaren, projectontwikkelaars en financiële kaders gerealiseerd kan worden. Uiteindelijk heeft die ontwikkeling er toe geleid dat de raadscommissie ruimtelijke ordening na druk vanuit de buurt de wethouder najaar 2001 opdracht heeft gegeven een planvisie samen met de buurt uit te werken. Een plan dat draagvlak heeft en waar eveneens de samenhang met alle toekomstige ontwikkelingen in de directe nabijheid van het middengebied als één visie beoordeeld dient te worden.

Met een afspiegeling van vertegenwoordigers uit de buurt en de partijen die in de toekomstige ontwikkelingen deelnemend zijn, heeft er de afgelopen tijd intensief overleg plaatsgevonden. Met uitzondering van het aantal te realiseren woningen, de bouwhoogte en de geluidsbelasting veroorzaakt door het spoor, is verder over de hoofdlijnen van de randvoorwaarden overeenstemming bereikt. In de commissie vergadering VROM heeft de politiek 11 april jl. de nota van randvoorwaarden behandeld en voor nadere uitwerking het licht op groen gezet. Het zorgvuldig in de planontwikkeling blijven betrekken van de buurt en de onderzoeken is door de commissie in die vergadering opnieuw benadrukt.

Het is oktober 2004 als de commissie nieuwbouw in contact komt met de Wetenschapswinkel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum (WUR). Zij zien mogelijkheden de buurt d.m.v. een wetenschappelijke aanpak te ondersteunen en verwachten dat de uitkomsten als belangrijke inbreng kan dienen in de discussie over de toekomstige inrichting van de buurt. De commissie nieuwbouw reageert daar enthousiast op. Zij nodigt onderzoekster Mirjam Koedoot uit om ons over de aanpak en de waarde van een dergelijk onderzoek nader te informeren. Unaniem besluit daarna de commissie het bestuur van de buurtvereniging te adviseren de onderzoeksopdracht te formaliseren.

Begin januari is het onderzoek van start gegaan. Wij zijn nu bijna vier maanden verder. Het eindrapport is uitgebracht. Samen met Henriëtte van Eys heb ik het onderzoeksproces namens de commissie nieuwbouw begeleid. Niet op inhoud maar als proces. Beantwoordt het onderzoek aan de belangrijkste onderzoeksdoelen:

- het belang/de waarde van de collectieve plekken van de buurt in samenhang met onze gemeenschappelijke activiteiten.

- op welke wijze kan de huidige kwaliteit, het welzijn van de bewoners en de buurt in de toekomstige plannen worden gewaarborgd. Welke belasting kan het middengebied bij inbreiding verdragen.
- het ontstaansproces van de buurt en wijkactiviteiten, vrij vertaald, wat zijn de succesfactoren van onze huidige sociale cohesie in de wijk.

Het eindrapport is mijns inziens een kwalitatief waardevol document geworden. Een rapport dat de toets der kritiek vanuit mijn zienswijze moet kunnen doorstaan. Het biedt de commissie nieuwbouw handvatten om het vervolg proces met de partijen met zelfvertrouwen te vervolgen.

Objectief is vastgesteld dat onze buurt de afgelopen jaren zonder hulp van buitenaf iets unieks heeft ontwikkeld. Dat is een compliment voor de vele bewoners uit onze buurt die daaraan een bijdrage hebben geleverd. Het negeren van die mooie ontwikkeling is voor onze politieke beleidsmakers de gemakkelijke benadering. Het serieus in de planvisie betrekken van dit rapport voor alle partijen de ultieme uitdaging. Laat de Arnhemse politiek deze buurtontwikkeling vanuit een lerende organisatie beschouwen.

Tot slot wil ik de Wetenschapswinkel bedanken voor het beschikbaar stellen van de benodigde financiële middelen. Zonder die ondersteuning en de expertise van de onderzoekers had het onderzoek niet uitgevoerd kunnen worden. Dank zijn wij ook verschuldigd aan Mirjam Koedoot, Henk de Haan, Dorien Brunt, en Gerard Straver die samen met Henriëtte van Eys en mij het projectteam vorm hebben gegeven. Zij hebben met hun enthousiaste en inspirerende aanpak ons weten te overtuigen dat met ondersteuning van een wetenschappelijk onderbouwd rapport de uitkomst over de toekomstige inrichting van onze buurt met behoudt van de huidige waardevolle (ontmoetingsplekken aanzienlijk kansrijker is.

Persoonlijk spreek ik de hoop uit dat zowel de huidige als de toekomstige bewoners van dit landelijke gelegen stukje Arnhem tot in lengte van dagen hun woonplezier aan deze bijdrage kunnen ontnemen.

Hans Kap
Hoogstedelaan 37, Lid van de begeleidingscommissie.
Arnhem, 18 april 2005

Dankwoord

Op de eerste plaats gaat onze dank uit naar de buurtvereniging, in het bijzonder naar de nieuwbouwcommissie. De vereniging was vanaf het begin nauw betrokken bij het onderzoek en heeft ons op alle mogelijke manieren met advies en praktische hulp bijgestaan. Voor het slagen van het onderzoek waren de buurtbewoners ook van grote betekenis. Vrijwel alle mensen die we vroegen om mee te werken aan het onderzoek waren welwillend. Heel veel bewoners maakten tijd vrij voor ons, zowel voor de huis-aan-huis interviews, als voor de langere gesprekken. Alle bewoners ontvingen vooraf een brief met een toelichting op het onderzoek, maar het was in de praktijk niet mogelijk om iedereen te woord te staan. Wij zijn verheugd over de prettige ontvangst en danken alle bewoners voor hun vertrouwen en gastvrijheid. Onze dank gaat in het bijzonder uit naar de vertegenwoordigers van de verschillende buurtclubs, de voorzitter van de buurtvereniging Ben Kruk, de leden van de Schutterij, de beheerders van de Geitenwei Roos Verhaagen en Herma Rozeboom, Greet Meijer van de moestuinen en wijngaardenier Charly Thomassen. Tijdens het onderzoek hebben we veel steun gekregen van Henriëtte van Eys en Hans Kap. Als vertegenwoordigers van de nieuwbouwcommissie waren zij namens de buurt toegevoegd aan de begeleidingscommissie. De bijeenkomsten in het huis van Hans Kap waren altijd inspirerend en plezierig. Hans was ook verantwoordelijk voor de organisatie van de bijeenkomst van de contactpersonen van de buurtclubs op 7 april 2005 in het verzorgingstehuis Huis en Haard. De presentatie van de eerste onderzoeksresultaten verliep dankzij hem vlekkeloos. De daar aanwezige bewoners worden ook bedankt voor hun commentaren en waardevolle suggesties. De beheerders van Huis en Haard zijn wij erkentelijk voor het beschikbaar stellen van de vergaderruimte.

Verschillende mensen zijn direct of indirect betrokken geweest bij het onderzoek. Professor Jaap Lengkeek van de Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse (Wageningen Universiteit) toonde vanaf het begin inhoudelijke interesse voor het onderzoek. Hij maakte het mogelijk dat de onderzoekers het project Hoogstede-Klingelbeek zowel financieel als wetenschappelijk konden inpassen in het programma van de leerstoelgroep. In dit verband danken wij ook Vincent Kuypers en Wim Timmermans van Alterra (Centrum Landschap, WUR). Het onderzoeksproject werd door hen verwelkomd als een belangwekkende bijdrage en *case study* voor het *bSIK* programma *wonen=landschap*. Onze collega's van de leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse danken we voor de getoonde belangstelling gedurende onze lunches, wandelingen en koffiepauzes. Leo van den Berg wordt in het bijzonder bedankt voor het lezen van een deel van het manuscript. Voor het uitvoeren van het onderzoek hebben we veel hulp gekregen van Jacinta Hack, Martijn Hartman, Tessy Smeets en Marjolijn Sterk. In het kader van hun MSc opleiding in Wageningen deden zij voor het Academisch Master Cluster zelfstandig onderzoek in de wijk. Met z'n vieren waren ze verantwoordelijk voor een deel van de interviews. Hun ideeën, verwoord in het verslag 'Binnenstebuiten,' over hoe ruimtelijke praktijken en belevingen kunnen worden toegepast in het planningsproces, waren voor ons waardevol. Een woord van dank gaat ook uit naar de studenten landschapsarchitectuur Marianne Bax en Zanne Schors. Tijdens de onderzoeksperiode schreven zij hun MSc thesis

voor de Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse over collectieve ruimten in naoorlogse wijken. Hoewel zij niet bij het onderzoek betrokken waren, hebben de vele gesprekken met hen over ontwerp en collectieve ruimte een inspirerende invloed gehad. In de persoonlijke sfeer hebben we tenslotte steun gehad aan gesprekken met en hulp van Aart Meijssen, Irini Salverda en Erik Maes.

Gedurende de gehele onderzoeksperiode konden we steeds vertrouwen op Gerard Straver van de Wetenschapswinkel Wageningen, en Dorien Brunt, die als project manager namens de Wetenschapswinkel bij het onderzoek betrokken was. Gerard heeft op de achtergrond het onderzoek gevolgd, en als lid van de begeleidingscommissie nuttige inhoudelijke adviezen gegeven en steun verleend. Hij heeft het onderzoek financieel mogelijk gemaakt en als zodanig een uitstekende brugfunctie gerealiseerd tussen de samenleving en de wetenschap. De missie van de Wageningse Wetenschapswinkel heeft in hem een goede vertegenwoordiger. Dorien heeft ervoor gezorgd dat de onderzoekers zich niet hoefden bezig te houden met allerlei organisatorisch-bureaucratische bezigheden. Zij bereidde de vergaderingen van de begeleidingscommissie voor, schreef de verslagen en onderhield het contact tussen de leerstoelgroep, de buurtvereniging en de Wetenschapswinkel.

Mirjam Koedoot en Henk de Haan

Wageningen, 22 april 2005

Inhoudsopgave

Voorwoord	v
Dankwoord	vii
Samenvatting	1
Inleiding	9
1 Buren en Bureaucraten: Hoogstede-Klingelbeek en de Gemeente Arnhem over de nieuwbouwplannen	15
Inleiding	15
Verlies van belangrijke ontmoetingsplekken	15
Invloed van verstedelijking op het landschappelijk karakter van de wijk	17
Gevolgen van inbreiding op het buurtleven	19
Over plannen en randvoorwaarden	22
Landschap, groen, ecologie en cultuurhistorie	23
Inconsistentie en onbedoelde effecten van beleid	24
Stedelijke herstructurering doet iets met mensen	25
Conclusie	26
2 Inbreiding, uitbreiding en stedelijke vernieuwing	29
Inleiding	29
Groen in en om de stad: dilemma of uitdaging?	29
Woningverdichting als fysieke en sociale opgave	32
Een greep uit de stadsvernieuwing in Arnhem: fysiek en sociaal	33
Conclusie en vooruitblik	36
3 Bewoners, buren en buurten	37
Inleiding	37
Het verlangen naar nieuwe collectiviteit	37
Sociale cohesie	39
Bindingen met de buurt	42
Sociaal-economische kenmerken en leefstijlen	44
Conclusie	47
4 De buurt als integratiekader: de betekenis van collectieve ruimte	49
Inleiding	49
De betekenis van 'gelegenheidsfactoren'	49
Ontwikkelingen in de publieke ruimte	51
Collectieve ruimte	52
Conclusie	54

5 Theorie, Analyse en Methode	55
Het landschap als product en productie van het sociale	55
Narratieve, praktische en sociale landschappen alledaagse	
ruimtelijke interventies	55
Professionele ruimtelijke interventies: architectuur en	
sociaal-wetenschappelijk onderzoek	56
Mens en ruimte: één en ondeelbaar	58
Conceptueel en empirisch model	60
6 Het Buurtleven in de wijk Hoogstede-Klingelbeek:	
Sociale bindingen en gemeenschap	65
Inleiding	65
Sociale interactie en het buurtgevoel	65
Het verenigingsleven	67
Gemeenschappelijke buurtactiviteiten	71
Verschillen in sociale samenhang	72
Sociale cohesie, buurtbinding en beeldvorming over de buurt	73
Conclusie	76
7 Ontmoetingsplekken en verblijfsruimten	79
Inleiding	79
De woonomgeving	79
Spannende plekken	89
Landschappelijke plekken	89
Ontmoetingsplekken	91
Conclusie	100
8 De sociale betekenis van de buurtomgeving	107
Inleiding	107
De rol van de publieke ruimte voor het buurtleven	107
Conclusie	109
9 Conclusies en aanbevelingen	111
Noten	123

Samenvatting

Aanleiding

In december 2004 dienen de buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek en de Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse een onderzoeksvorstel in bij de Wetenschapswinkel. Daarin wordt de vraag gesteld hoe de sociaal-culturele betekenis van de buurt Hoogstede-Klingelbeek kan worden ingebracht in de toekomstige ontwikkeling van de buurt. De gemeente Arnhem heeft namelijk 110 nieuwe woningen in de wijk gepland en start kort na het verschijnen van dit rapport met de voorbereidingen. De bewoners vrezen dat de komst van nieuwbouw een aanslag zal zijn op het sociale leven en het landelijke karakter van de bestaande buurt. Naar hun mening wordt er weinig of zelfs geen rekening gehouden met de sociale en landschappelijke kwaliteiten van de buurt. *De centrale vraag in dit onderzoek luidt dan ook, hoe kennis over de sociaal-culturele betekenis van de buurt gebruikt kan worden in het toekomstige plannings- en ontwerpproces.*

De Wetenschapswinkel herkent in deze vraag haar missie om minder draagkrachtige organisaties en verenigingen te helpen bij het vinden van wetenschappelijke ondersteuning. Met enige druk op de ketel, het rapport moet namelijk verschijnen voordat de bouw begint, start het onderzoek al eind december 2004. De leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse heeft de verantwoordelijkheid voor de opzet en de uitvoer van het onderzoek (Henk de Haan en Mirjam Koedoot). Gerard Straver en Dorien Brunt hebben het onderzoek vanuit de Wetenschapswinkel begeleid en ondersteund. De buurtbewoners hebben gedurende de hele onderzoeksperiode een grote bereidwilligheid en veel enthousiasme ten aanzien van het onderzoek getoond. Twee bewoners, Henriëtte van Eys en Hans Kap, zaten in de begeleidingscommissie om als officiële vertegenwoordigers van de buurt op te treden in het onderzoeksproces. De onderzoekers hopen met het verschijnen van dit rapport de buurt een handvat te bieden in het toekomstige plannings- en ontwerpproces en daarnaast een bijdrage te leveren aan het ontwikkelen van kennis over het gebruik van sociaal-culturele betekenissen in ruimtelijke- en stedelijke ontwikkelingen in bredere zin.

Inleiding

De bewoners van de buurt Hoogstede-Klingelbeek vrezen dat stedelijke inbreiding een groot effect zal hebben op het sociale klimaat in de buurt. Het opgaan van openbare ruimte in nieuwbouw in combinatie met de komst van een grote groep nieuwe bewoners, zal in hun beleving de sociale samenhang negatief beïnvloeden en het landschappelijke karakter van de wijk aantasten. In het bijzonder wordt het verdwijnen van de gemeenschappelijke plekken gevreesd in het binnengebied, de centraal in de wijk gelegen openbare ruimte. De gemeente Arnhem wil echter graag haar volkshuisvestings-doelstellingen realiseren, en mikt daarbij op het volbouwen van inbreidingslokaties. Het binnengebied verschijnt in dat perspectief als aantrekkelijke nieuwbouwlokatie op de kaarten en in de plannen van stedenbouwers en ambtenaren. De bewoners hebben begrip voor het ruimteprobleem van de stad

en hebben zich in het verleden welwillend opgesteld. Maar er bestaan ook twijfels. Houdt de gemeente wel voldoende rekening met het risico dat er waardevolle sociale en ruimtelijke kwaliteiten verloren dreigen te gaan? In de randvoorwaarden wordt met geen woord gerept over leefbaarheid en sociale kwaliteiten. Maar dan blijft de vraag of de bewoners zich terecht zorgen maken.

In dit onderzoek wordt uitgegaan van de gedachte dat een wijk of buurt méér is dan een ruimtelijke eenheid alleen. De buurtomgeving is niet alleen opgebouwd uit straten, wegen, zichtlijnen, woningtypen, vegetatie etc., maar is daarnaast een sociale ruimte, een plek die geleefd en beleefd wordt door mensen en die een essentiële rol heeft in het sociale functioneren van een buurt. Dit uit zich ondermeer in de mate van buurtgebruik en het ontstaan van sociale cohesie of juist het uitblijven ervan. Kortom, de buurt is een samenspel tussen bewoners onderling, en de bewonersgroep met de ruimtelijke mogelijkheden die een wijk in zich heeft. Het is juist deze interactie die een bepalende invloed heeft op de buurtsfeer of de buurtbeleving en op het ontstaan van een buurtleven of het ontwikkelen van buurtbinding. Deze sociale kwaliteiten van een wijk zijn doorgaans moeilijk te herkennen voor een 'buitenstaander' zoals een stedenbouwkundige of een architect, omdat dergelijke aspecten niet zomaar te kwantificeren of te kwalificeren zijn. Om die reden wordt kennis over het sociale functioneren van een buurt niet altijd meegenomen in de afwegingen en beslissingen over stedelijke ingrepen.

Fysieke ingrepen in de woonomgeving of de stad, hebben altijd sociale gevolgen. Soms wordt dergelijke kennis over de interactie tussen het ruimtelijke en het sociale wel als uitgangspunt genomen in het stedelijke beleid. In het bijzonder wanneer er specifieke sociale situaties gewenst zijn vanuit politiek oogpunt, zoals het stimuleren van sociale interactie tussen buurtbewoners, of het integreren van diverse groepen op wijk- of stadniveau met de gedachte dat dit de leefbaarheid ten goede komt. Voorbeelden hiervan zijn vooral terug te vinden in de stedelijke vernieuwing, waarin zogenaamde achterstandswijken weer worden 'opgeknapt' en waar veel energie en tijd wordt gestopt in het (weer) laten ontstaan van sociale cohesie in de wijk. Met behulp van ondermeer fysieke ingrepen, zoals het renoveren of slopen van oude woningen en/of het differentiëren van het bestaande woningaanbod, wordt geprobeerd om invloed uit te oefenen op het sociale klimaat in een buurt of in de stad. Dit illustreert de gedachte dat door het ingrijpen in de fysieke situatie van een woonwijk, er sociale doelstellingen kunnen worden behaald. Stedenbouwkundigen en beleidsmakers zijn zich wel degelijk bewust van de wisselwerking tussen het sociale en het fysieke. Zij beschikken over een arsenaal aan kennis dat vooral bij de vernieuwing van probleemwijken wordt toegepast. Ook de politieke doelstellingen bij dergelijke ingrepen zijn expliciet gericht op sociale dimensies, zoals leefbaarheid en sociale cohesie.

Frappant genoeg ontbreekt de kennis over het mogelijke effect van nieuwbouw op het sociale klimaat in de buurt Hoogstede-Klingelbeek. Dit is te verklaren uit het feit dat de buurt niet als een probleemgeval wordt gezien. In de planvorming en schetsontwerpen voor nieuwbouw is geen duidelijke plaats gereserveerd voor de sociale betekenis van de buurt voor haar bewoners. De niet-bebouwde ruimte in de wijk wordt gezien als 'bouwlokatie' en er is geen kennis voorhanden over wat deze plekken op buurtniveau betekenen. Het mogelijke effect van het verdwijnen van deze plekken is dan ook onbekend, terwijl de inbreiding in de wijk wel ingrijpend is. De openbare ruimte vermindert, de bebouwingsdichtheid neemt sterk toe en, als gevolg van de nieuwbouw, worden er honderden nieuwe bewoners toegevoegd aan de tot nu toe rustige buurt. De druk op de resterende openbare ruimte zal

natuurlijk groter worden. Maar welk effect zal dit hebben op het sociale leven in de wijk? Wat betekent dit voor de mate waarin bewoners elkaar kunnen ontmoeten? Welk effect kan dit hebben op de sociale cohesie in de buurt, en uiteindelijk op de sfeer van de buurt in haar geheel? Om antwoord op deze vragen te geven is meer kennis nodig over het huidige functioneren van de buurt in sociaal opzicht en de specifieke relatie van de buurtbewoners met elkaar en met de buurtomgeving.

Aanpak en methode van onderzoek

Onze primaire onderzoeksvraag, in hoeverre het sociale leven in de buurt verweven is met de ruimte, wordt beantwoord door een aantal empirische domeinen te onderscheiden, een methode te ontwerpen om binnen deze domeinen materiaal te verzamelen, en dit materiaal vervolgens te presenteren, te analyseren en te problematiseren door het leggen van conceptuele verbanden en het toepassen van theorieën over de samenhang tussen deze verbanden. Het empirische accent van dit onderzoek ligt op het functioneren van het buurtleven enerzijds en het gebruik en de betekenis van de buurtomgeving anderzijds.

De informatie voor het schrijven van de studie is verkregen via twee verschillende typen van interviews. Enerzijds zijn er ongeveer tachtig bewoners ondervraagd via huis-aan-huis gesprekken. Deze gesprekken waren gestandaardiseerd, maar hadden een voldoende open karakter om bewoners de gelegenheid te geven zelf de antwoorden te formuleren. De huis-aan-huis gesprekken waren er vooral op gericht om informatie te vergaren over wat mensen belangrijke plekken vinden, hoe ze de sfeer in de buurt ervaren, en wat ze op die plekken doen. Het resultaat van deze interviews stelde ons in staat een nauwkeurige belevings- en gebruikskaat van de buurtomgeving te maken. Het verenigings- en activiteiten leven in de buurt werd in kaart gebracht middels veertien diepte-interviews met vertegenwoordigers van de buurtvereniging en enkele andere bewoners die veel konden vertellen over het buurtleven. Deze gesprekken leverden het materiaal op voor de beschrijving en analyse van de woonomgeving in termen van sociale bindingen en cohesie, en daaraan gekoppeld de vraag in hoeverre de buurt gemeenschapskenmerken heeft. De analyse van het materiaal steunt op een aantal theoretische uitgangspunten over de toe-eigening van ruimte en de transformatie naar collectieve ruimte als centrale schakels in het interactieproces tussen mens en ruimte.

Resultaten

De buurt Hoogstede-Klingelbeek is een hechte buurt waar veel bewoners elkaar kennen en meer dan dat, zij ondernemen een duizelingwekkend aantal activiteiten met elkaar. Er is binnen deze groep intensief contact en men hanteert eenzelfde idee en verwachting over de manier waarop men met elkaar en de buurtomgeving omgaat. De buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek en de Schutterij van de Clingelbeeck spelen een belangrijke rol in het sociale leven van de wijk. Veel ontmoetingen en contacten tussen bewoners zijn georganiseerd via de lijn van deze verenigingen. Sterker nog, de oprichting van de verenigingen (vooral de buurtvereniging) is een belangrijke aanleiding geweest voor het toegenomen burenccontact en gemeenschapsgevoel in de wijk. Niet iedereen is even sterk betrokken in het buurtleven. Er is een kleine groep bewoners die zich afzijdig houdt van de hechte bewonersgroep. Door de aanwezigheid van een kern van bewoners die veel activiteiten organiseert, wordt het grootste deel van de bewonersgroep echter wel betrokken bij het gemeenschappelijke

buurtleven. De hoge mate van sociale interactie versterkt het gevoel onder bewoners 'bij elkaar te horen' en uit zich in een nauwe betrokkenheid en gevoel van verbondenheid met de buurt. In de beleving van bewoners bestaat het beeld van de buurt als het 'dorp in de stad' en het is dit beeld, dat goeddeels verantwoordelijk is voor de sfeer in de buurt. De buurtomgeving speelt een belangrijke rol in het buurtleven. Er zijn speciale plekken ingericht in de wijk, waar men samenkomt en gemeenschappelijke activiteiten heeft.

De openbare ruimte in de wijk blijkt een belangrijke rol te hebben voor het functioneren van de buurt. Bewoners zien het avontuurlijke en landelijke karakter als een belangrijke buurtkwaliteiten. Het paadje naar de Rijn en het holle weggetje worden 'spannend' gevonden, juist omdat deze niet 'netjes' zijn gemaakt. Beide paden worden intensief bewandeld. Het maïsveld wordt vooral gewaardeerd om het uitzicht dat het geeft. In het binnengebied zijn bepaalde plekken specifiek door de bewoners zelf aangelegd als ontmoetingsplaats, waaronder de geitenwei, de moestuin, het trapveldje, de wijngaard en de Jeu de Boules baan. Er vinden veel buurtactiviteiten plaats en er is veel zelfwerkzaamheid en energie in gestoken door bewoners. Het is ook niet verwonderlijk dat vooral deze plekken sterk verbonden zijn met het buurtleven en een sociale en symbolische betekenis hebben voor de buurt. In het bijzonder worden de geitenwei, de moestuin, de wijngaard, de Jeu de Boules baan en het trapveldje gebruikt als collectieve ruimten om elkaar te ontmoeten en dingen met elkaar te doen.

Deze plekken zijn van grote betekenis voor het functioneren van het buurtleven, vooral ook voor het buurtgevoel. Immers, ze bieden ruimte voor het gemeenschappelijke gebruik ervan, benadrukken het gemeenschapsgevoel en bevestigen daarmee het beeld van de buurt als 'het dorp in de stad.' Het buurtgevoel is hierdoor voor een groot deel verbonden met deze plekken. Kortom, de collectieve plekken in de buurt zijn een belangrijke fysieke voorwaarde voor de sociale interactie in de buurt en een essentiële drager van het buurtleven.

De nieuwbouw doet een beroep op de openbare ruimte in de wijk Hoogstede-Klingelbeek. In de plannen wordt het binnengebied aangewezen als locatie voor het realiseren van woningbouw. Hiermee is de toekomst van het maïsveld, het Kromkamp terrein, de moestuinen, de wijngaard, het trapveld en de geitenwei onzeker geworden. In de verschillende ontwerpschetsen verschuiven de bouwlocaties dikwijls tussen de genoemde plekken, maar één aspect hebben zij gemeen: het binnengebied zal de toekomst ingaan als een nieuwe woonwijk. In de plannen voor de stedelijke verdichting wordt het hoofdzakelijk gezien als een open, vrij in te richten terrein, zonder duidelijke betekenis in sociaal opzicht. Inzicht in de relatie tussen de stedelijke ingreep en de mogelijke sociale effecten op de bestaande buurt ontbreekt hierin volledig. Het verhogen van de bebouwingsdichtheid, het verdwijnen van gebruikte plekken in de wijk en de toename van het aantal bewoners worden niet in de afweging of planvorming meegenomen.

Conclusies

Het verminderen of zelfs verdwijnen van openbare ruimten door stedelijke inbreiding gaat ten koste van het huidige en potentiële areaal aan collectieve plekken en zal het gemeenschapsgevoel in de wijk verzwakken. Wanneer collectieve plekken in de wijk helemaal verdwijnen door de komst van nieuwe bebouwing, wordt een belangrijke voorwaarde voor het bestaan van de sterke sociale cohesie in de buurt weggenomen en komt de betekenis en de beleving van de buurt als 'het dorp in de stad' op een hellend vlak te staan.

Naast een fysieke verandering, brengen de nieuwbouwplannen een grote groep nieuwe bewoners met zich mee. De toename van het aantal bewoners zal geen directe verandering hoeven te betekenen in de manier waarop de huidige bewoners met elkaar omgaan. Immers, het contact zoals het nu is, kan in feite ook met de aanwezigheid van nieuwe gezichten worden voortgezet. Anders is de invloed die de huidige bewonersgroep kan hebben op de sfeer en beeldvorming van de buurt in haar geheel. Tot nu toe hebben vrijwel alle bewoners een gedeelde opvatting over de manier waarop 'men hier met elkaar omgaat' en spreken ze elkaar aan wanneer er ongewenst gedrag optreedt. Welke invloed de komst van een grote groep nieuwe bewoners uiteindelijk op de sfeer in de wijk Hoogstede-Klingelbeek zal hebben is niet te voorspellen. Het hoeft zeker niet a-priori een verslechtering van het buurtklimaat te betekenen. Wel wordt de sterke sociale interactie en cohesie in de bestaande wijk op het spel gezet. De veerkracht van de huidige buurt om nieuwe bewoners te integreren of desnoods te negeren in de wijk, zal niet toereikend zijn wanneer het bewonersaantal verdubbeld in een heel korte periode. Als gevolg hiervan zal het beeld van de buurt als een hechte groep mensen waar 'iedereen iedereen kent' bezwijken. In ieder geval voor de eerst komende tijd, waarin een nieuw evenwicht moet worden gezocht tussen de bewonersgroepen. Dit zou op den duur kunnen leiden tot een verminderde motivatie om samen dingen te doen. In combinatie met een sterk verminderde toegang tot en beschikbaarheid van collectieve ruimtes, zal de buurt haar bijzondere karakter verliezen. Dit gevoel heerst bij de meeste bewoners en verklaart de onrust en de angst voor het verlies van 'het dorp in de stad.'

De wijk kenmerkt zich door haar ruime en groene opzet en de aanwezigheid van landelijke karakteristieken, zoals twee boerderijen in functie, het maïsveld, een (oude) tuinderij, paardenweitjes en de vele moestuinen. De buurt is hierdoor geen doorsnee woonwijk, maar combineert het karakter van de stad en het landelijke gebied. Het balanceren tussen deze beide wordt door bewoners als bijzonder prettig ervaren. De buurt geeft hen een gevoel van vrijheid, het idee 'te kunnen doen wat men wil.' En dit gebeurt ook: juist in de openbare ruimte hebben bewoners bepaalde delen zich toegeëigend en er een eigen plek van gemaakt. Kortom, de kwaliteit van de woonomgeving wordt voor een belangrijk deel bepaald door de mogelijkheden die deze biedt: de ruime en landelijke opzet geeft bewoners 'speelruimte' en verleent de wijk haar 'dorpse' uitstraling. Door het bebouwen van het binnengebied zal een deel van het landelijke karakter verloren gaan. Immers, de metamorfose van de maïsakker in rijtjeswoningen, of het opgaan van de moestuinen in vrijstaande woningen, hoe 'groen' ontworpen dan ook, zal aan landelijkheid inboeten. De 'vrijplaatsen' in de wijk worden minder, de bebouwingsdichtheid neemt toe en de hoeveelheid groene en open ruimten neemt af. En, niet te vergeten, de druk op de ruimte neemt toe met de toename van het aantal mensen. De bewoners zullen zich veel meer 'stedeling' gaan voelen, en wellicht een individualistische houding ten aanzien van de buurt aannemen. Al met al, zal nieuwbouw de verstedelijking van het overgangsgebied van Arnhem inluiden en verliest zowel de buurt als de stad een deel van haar landelijke karakter. Voor de bewoners betekent dit een achteruitgang in de woonbeleving, namelijk, de 'dorpse sfeer' wordt verdrongen door verstedelijking en zal gewaardeerde eigenschappen van de wijk aantasten.

Aanbevelingen

In de wijk Hoogstede-Klingelbeek bestaat ogenschijnlijk de ideale situatie voor veel stedenbouwers en beleidsmakers. De buurt functioneert goed, bewoners zijn zeer tevreden over

het woonklimaat en de woonomgeving, er is weinig narigheid in de zin van criminaliteit of verloederings van de wijk en, niet te vergeten, er bestaat een zeer intensief buurtleven. De bewoners van de wijk zoeken elkaar zelf op, zonder de stimulans vanuit het stedelijke beleid en zonder dat er speciale faciliteiten zijn gepland vanuit een stedenbouwkundig, architectonisch of sociaal oogpunt. Sterker nog, de bewoners hebben de buurtomgeving zelf aangepast vanuit de wens een gemeenschappelijke ruimte te hebben. Zij hebben eigenhandig collectieve ruimtes gecreëerd uit de onbestemde en niet ingerichte delen van de wijk. Simpel gezegd is er niets gemakkelijker dan te kijken welke plekken belangrijk zijn voor het huidige buurtleven en deze ongemoeid te laten wanneer er toch gebouwd wordt. De geitenwei, de moestuinen, de wijngaard en het trapveld zijn essentieel voor het functioneren van het buurtleven en staan in verband met de nieuwbouwplannen op de 'rode lijst' van bedreigde plekken in de buurt. Het wegnemen van deze plekken zal een ingrijpend effect hebben op de sociale interactie en cohesie in de buurt en uiteindelijk een sterke doorwerking hebben op de sfeer in de buurt als geheel. Het wordt om die reden aanbevolen om deze plekken in volledige staat en op de huidige locatie ongemoeid te laten in het plannings- en ontwerp-proces van de wijk.

Daarbij is een ander aspect van essentieel belang. De collectieve plekken in de buurt hebben een sterke persoonlijke sfeer voor bewoners omdat ze door henzelf gemaakt zijn. Bepaalde karakteristieken van de plekken worden erg gewaardeerd, zoals de verscholen ligging, het avontuurlijke gevoel en het gezamenlijke onderhoud. Deze eigenschappen zijn niet standaard voor een speelplek of parkje zoals deze worden aangelegd in nieuwe woonwijken. De geitenwei verbleekt misschien vanuit het perspectief van de nieuwste stedenbouwkundige modes. De moestuin is dan misschien ietwat kneuterig en het trapveld met doelpalen achterhaald. Kortom, het gevaar bestaat dat de buurt een grote opknappbeurt te wachten staat waarin de bestaande openbare ruimte 'netjes' wordt gemaakt. In ons perspectief verliest de openbare ruimte een persoonlijke 'stempel' wanneer deze 'opgeruimd' en gladgestreken wordt naar moderne maatstaven. Het persoonlijke, kleinschalige en lokale karakter van deze plekken moet daarom worden behouden.

Het is noodzakelijk dat er, met de komst van nieuwe woningen, plaats gereserveerd wordt voor nieuwe openbare ruimtes, waar nieuwe gemeenschappelijke ruimtes kunnen ontstaan. Naast het in stand houden van de bestaande collectieve plekken, moeten er mogelijkheden in de wijk zijn voor het ontwikkelen van nieuwe 'spontane plekken.' De nieuw te ontwikkelen openbare ruimte moet enerzijds specifieke plekken aanbieden voor het collectieve gebruik ervan, en anderzijds ruimte overlaten voor de specifieke invulling ervan door bewoners zelf.

De bewoners ervaren de woonwijk als 'landelijk' en benadrukken de betekenis van de wijk als een natuurlijk overgangsgebied vanuit de stad. Daarnaast speelt het avontuurlijke karakter een rol: het niet netjes ingericht en aangeharkt zijn wordt als spannend ervaren en gezien als kwaliteit van de woonomgeving. Dit betekent dat er in de toekomstige inrichting van de wijk rekening moet worden gehouden met deze karakteristieken van de buurt. Deze kwaliteiten worden doorgaans niet makkelijk of helemaal niet herkend door landschapsarchitecten of stedenbouwkundigen. Een volktuintje heeft geen speciale natuurwaarde of cultuurhistorische waarde. Dergelijke plekken liggen om die reden niet logischerwijs in het vizier van ontwerpers of ambtenaren. Wat niet wil zeggen, dat dit geen kwaliteiten van een woonomgeving kunnen zijn. Het zijn de geleefde en beleefde plekken in een buurt, die vooral betekenis krijgen in de woonbeleving van mensen en een buurt tot een prettige plek

maken om te wonen. In stedelijke ontwikkeling mogen deze woonkwaliteiten niet ontbreken, immers, deze kwaliteiten maken een buurt tot een 'succesbuurt' en een aantrekkelijke plek voor bewoners van een stad. Stedelijke ingrepen zoals de verdichting van de woonwijk, kunnen gebruik maken van de bestaande kwaliteiten van de woonomgeving, door deze te bewaren of zelfs te versterken. Voor de buurt Hoogstede-Klingelbeek betekent dit dat bij de planning en het ontwerp van de nieuwbouw, uitgegaan moet worden van de landschappelijke karakteristieken van de huidige buurt. Het oostelijk deel van het middengebied, waaronder de maïsakker, heeft vooral een decorfunctie voor de wijk. Voor deze plek is het van belang om het zicht en de visuele kwaliteiten te behouden. Door een lage bebouwingsdichtheid en het spelen met de natuurlijke gradiënt van de plek, kan de openheid van dit gedeelte zoveel mogelijk behouden blijven. Het westelijk deel van het middengebied, waaronder de geitenwei, de volkstuinten en de wijngaard, heeft vooral een gebruikersfunctie voor bewoners. Voor dit terrein geldt, nogmaals, dat de belangrijke plekken (eerder aangeduid als collectieve plekken) behouden blijven in dezelfde hoedanigheid zoals dit nu het geval is. Daarnaast zal mogelijke nieuwbouw aan de rand van dit gebied sterk ingebed moeten worden in (het bestaande) groene en spannende karakter, en zal het toegankelijkheid moeten blijven voor omwonenden. Het huidige landelijke karakter van het middengebied moet in de toekomst herkenbaar blijven.

Tot slot

Bij de stedelijke inbreiding van de buurt Hoogstede-Klingelbeek kan de wijk worden benaderd als een fysieke plek waarbij er gekeken wordt naar de ruimtelijke opbouw, de huidige bebouwingsdichtheid, de verhouding tussen openbare en privé-ruimten, zichtlijnen, groenstructuren, waterhuishouding, etc. Aan de hand daarvan kan er gekozen worden voor de ontwikkeling van een x aantal woningen op een lokatie y in een bepaald type bouwstijl. De moeilijkheid is dat het sociale klimaat in een buurt vaak niet gemakkelijk zichtbaar is voor mensen die er niet zelf wonen. Wellicht is het wel voelbaar en merk je dat er een 'goede sfeer' is in een wijk of juist niet. Echter, wat er specifiek schuilt achter het functioneren van een buurt vraagt om inzicht in zowel de bewonersgroep als in de relatie van de bewoners met de buurtomgeving. Wanneer een buurt wel goed functioneert, zoals de buurt Hoogstede-Klingelbeek, staat het functioneren van de buurt in sociaal opzicht niet op de agenda. De ruimtelijke ingreep van nieuwbouw wordt niet vanuit het perspectief van sociale kwaliteiten bekeken, en er wordt al helemaal geen rekening mee gehouden. De reacties van de bewoners in de buurt Hoogstede-Klingelbeek kunnen afgeschilderd worden als 'men kan niet tegen verandering' óf men wil de stedelijke behoefte tot uitbreiding van het woningareaal afschuiven op een ander deel van de stad. Het zal ook gebeuren dat dergelijke situaties gekarakteriseerd worden als 'de mondige burger, die niets wil.' De vraag is echter, of dit de lading dekt. Natuurlijk is veel weerstand van burgers in een planningsproces een kostbare en soms vervelende kwestie voor bestuurders. Om twee redenen is het echter noodzakelijk om deze niet af te doen als 'vervelende' situaties waar zo snel mogelijk doorheen geploegd moet worden en waarin alle strubbelingen glad moeten worden gestreken.

Eenzijds omdat, heel pragmatisch, de betrokkenheid en daarmee voor een deel de bereidwilligheid van bewonersgroepen in een planproces het proces zelf kunnen vergemakkelijken voor beide partijen. De daadwerkelijke communicatie over de toekomst van een wijk geeft bewoners het gevoel een zekere mate van controle te hebben over de eigen leef-

omgeving, wat eventuele veranderingen ten aanzien daarvan in een ander perspectief kan zetten. Uiteraard is het daarbij van belang dat er duidelijkheid bestaat over de uiteindelijke rol van bewoners in het besluitvormingsproces of planningsproces om misverstanden en valse verwachtingen te voorkomen.

Anderzijds kan inzicht in het huidige functioneren van een buurt in sociaal opzicht het stedelijke beleid bruikbare kennis opleveren. De bewoners van een buurt kunnen in die gedachte gezien worden als kenners van het gebied, en kunnen het planningsproces en het ontwerpproces vergemakkelijken door het inbrengen van praktijkervaring. Het zoeken naar ontwerp oplossingen en ontwikkelen van ideale ontwerpen hoeft dan niet meer alleen 'achter de tekentafel' plaats te vinden maar kan gebruik maken van kennis over betekenissen en gebruiken van een plek, zoals deze in de praktijk voorkomen. Kennis over de manier waarop een buurtklimaat ontstaat en bestaat en hoe een wijk een prettige wordt, kan een essentieel onderdeel vormen in het stedelijke beleid. Inzicht in de relatie tussen bewoners en de plek waar zij wonen, en welke elementen en mogelijk ook voorwaarden hier onderdeel van zijn, kan bestuurders handvaten bieden voor het afwegen van politieke keuzes en het maken van duurzame beslissingen in de stedelijke ontwikkeling. Het sociale functioneren van een buurt kan als inspiratiebron of uitgangspunt worden genomen bij stedelijke ontwikkeling en aan nieuwe situaties de kwaliteiten van het verleden meegeven.

Inleiding

Dit rapport is het resultaat van een samenwerkingsverband tussen de Wetenschapswinkel Wageningen, de Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse van Wageningen Universiteit, en de buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek uit Arnhem. Na een beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van het onderzoek, volgen een korte schets van de huidige situatie in de buurt en de probleemstelling van het onderzoek. Aansluitend geven we een overzicht van de opbouw van dit rapport.

Achtergronden van het onderzoek

De Wetenschapswinkel is de schakel tussen maatschappij en onderzoek van Wageningen Universiteit en Researchcentrum (WUR). Iedere organisatie, actiegroep, vereniging of belangengroep met een onderzoeksvraag of probleem kan hier terecht. Voorwaarden zijn dat de groepering onvoldoende middelen heeft om het onderzoek zelf op te pakken en dat de vraag ligt op het werkterrein van WUR. Toen de Wetenschapswinkel eind 2004 aankondigde dat er voldoende financiële middelen aanwezig waren om nieuwe projecten te beginnen, dachten wij meteen aan de wijk Hoogstede-Klingelbeek. Mirjam Koedoot heeft hier een aantal jaren gewoond, en omdat zij nog regelmatig contacten met een aantal bewoners onderhoudt, kende zij de verhalen over de daar bestaande nieuwbouwplannen. Zij wist dat de bewoners zich daarover zorgen maakten, en met de gemeente Arnhem overleg voerden om de plannen in een voor de buurt gewenste richting te sturen. Onderzoek in de buurt zou niet alleen een steun in de rug van de buurtbewoners kunnen zijn, maar ook goed passen in het onderzoeksprogramma van de leerstoelgroep.

De buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek is opgericht in 1978. De vereniging vertegenwoordigt de buurtbewoners in, bijvoorbeeld, onderhandelingen met de gemeente, maar de vereniging is zeker niet alleen een belangenbehartigingsorganisatie. Zij is de overkoepelende organisatie van talloze clubs en evenementen en, zoals we later nog zullen zien, de aanjager en drager van het sociale buurtleven. Om alvast een beeld te krijgen van het rijke buurtleven, is een blik op de website aan te raden: www.hoogstede.nl/hoogstede_klingelbeek.htm

Na contact met de buurtvereniging bleek dat er veel belangstelling bestond voor een onderzoek. Onderzoek werd gezien als een mogelijk middel om de argumenten van de buurtvereniging te ondersteunen. Het plan om gezamenlijk een voorstel te schrijven en dit bij de Wetenschapswinkel in te dienen was geboren. De onderhandelingen die daarna volgden, verliepen voorspoedig. De onderzoeksvraag voldeed aan alle criteria, zowel maatschappelijke als wetenschappelijke, en omdat de onderzoekers direct beschikbaar waren, kon ook worden voldaan aan een snelle start. De buurtvereniging belegde een speciale vergadering, waarop instemmend gereageerd werd op de onderzoeksaanvraag. Het onderzoek kon beginnen!

Omdat de onderhandelingen tussen bewoners en gemeente over de randvoorwaarden met betrekking tot de stedenbouwkundige inrichting van buurt eind april 2005 zouden worden hervat, waren een snelle start en een kort onderzoekstraject geboden. De buurt had op

zeer korte termijn behoefte aan een wetenschappelijke onderbouwing van hun grieven en wensen. In totaal was er voor de voorbereiding, de uitvoering en de afwerking van het onderzoek ongeveer drieëneenhalve maand beschikbaar. Dat is een zeer korte tijd, en we kunnen nu, terugziend op de afgelopen periode, constateren dat die tijd eigenlijk te kort was.

We zijn er, ondanks de tijdsdruk, toch in geslaagd vrij intensief onderzoek te doen. We hebben bewust gekozen voor een onderzoeksaanpak die ten volle recht doet aan de beleving van de bewoners zelf. Dankzij de goede medewerking van de bewoners konden wij ons heel snel een beeld vormen van de sociale activiteiten en de betekenis van de buurt ruimte. Daarna werd al snel duidelijk welke theoretische noties en concepten we nodig hadden om door te dringen tot de essentie van het buurtleven. De zelfbewuste en reflexieve manier waarop bewoners over hun eigen leven en dat van de buurt praten, was zodanig, dat ons de interpretatie van het onderzoeksmateriaal eigenlijk als vanzelf werd aangereikt.

Sociaal-ruimtelijk onderzoek

Het onderzoek in de buurt Hoogstede-Klingelbeek was voor de Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse een aantrekkelijke mogelijkheid om dit als *case study* te incorporeren in haar onderzoeksprogramma. De leerstoelgroep houdt zich in algemene zin bezig met de interactie patronen tussen mens en ruimte. Hoe beleven mensen hun omgeving, hoe gedragen ze zich individueel en als groep, welke gevolgen heeft dit voor ruimtelijke transformaties, en welke lering kunnen we hieruit trekken voor planning en ontwerp? De leerstoelgroep richt zich vooral op de alledaagse leefwereld en de alledaagse leefomgeving in kleinschalige lokaliteiten. Haar uitgangspunt is dat juist in de directe interactie tussen mensen en ruimte de beschikbare ruimtelijke kwaliteiten betekenis krijgen, en dat sociale kwaliteiten direct samenhangen met de mogelijkheden die mensen hebben om ruimte op de eigen manier te beleven en in te richten.

Kort voordat het onderzoek van de Wetenschapswinkel zich aandiende, was de leerstoelgroep begonnen aan een onderzoeksproject (*Wonen=Landschap*) waarin de relatie tussen wonen en landschap centraal staat. Dit project maakt deel uit van een omvangrijk programma van Wageningen Universiteit en Researchcentrum, en wordt uitgevoerd binnen de institutionele context van het Centrum Landschap van WUR. Het project *Wonen=Landschap* probeert innovatieve ruimtelijke ideeën te ontwikkelen over wonen in een groene of landschappelijke omgeving. Eén van de uitgangspunten daarbij is, dat bij de ontwikkeling van nieuwe woonlandschappen aansluiting gezocht wordt bij de identiteit van het bestaande landschap en de narratieve waarden die in dat landschap verborgen liggen. De uitdaging is om zowel tegemoet te komen aan specifieke woonwensen en woonidealen van nieuwe bewoners, als rekening te houden met de landschappelijke en culturele waarden van bestaande landschappen. Hoe kunnen de gebruiks- en belevingswaarden van landschappen versterkt worden door daaraan nieuwe functies en waarderingen toe te voegen?

De leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse richt zich in bovengenoemd project speciaal op de sociaal-culturele dimensies. Een landschap omvat namelijk meer dan alleen maar cultuur- en natuurhistorische eigenschappen, zoals de verkaveling, het nederzettingspatroon, ecologie, etc. Een landschap bestaat uit een verzameling van plekken met inhoud voor de mensen die er geboren zijn, wonen, werken of recreëren. Deze plekken zijn de dragers van herinneringen en sociale praktijken, en hebben als zodanig niet alleen betekenis als 'kijkgroen' of productieruimte, maar ook als onderdeel van alledaagse ervaringen en

praktijken. Plekken maken een onlosmakelijk deel uit van de leefwereld. In de buurt Hoogstede-Klingelbeek is meer aan de hand dan de omvorming van een stuk grond tot bouwlocatie. Op het spel staan verblijfs- en gebruiksruimten die van essentieel belang zijn voor het culturele en sociale leven in de buurt. Hier gaat het over de vraag hoe de buurtbewoners de fysieke buurtomgeving ‘gesocialiseerd’ hebben, en welke rol specifieke plekken hebben in het buurtleven. Wij willen kennis hierover gebruiken om aanbevelingen te doen ten aanzien van de stedenbouwkundige inrichting van het gebied. Daarmee voldoet het onderzoek in Arnhem aan de paradigmatische uitgangspunten van de leerstoelgroep: mens/ruimte, sociaal/fysiek zijn geen binaire concepten, maar vormen hybride entiteiten. Een architectonische of stedenbouwkundige ingreep is daarmee per definitie ook een sociale ingreep.

Onderzoeksprobleem

‘Het binnengebied,’ het landelijke gebied tussen de Klingelbeekseweg en de Hoogstedelaan in Arnhem, wordt intensief gebruikt door bewoners. De plek fungeert als ontmoetingsplaats, als ruimte om te ontspannen, tuinieren, wandelen en spelen. Het gebied heeft voor de bewoners bovendien een esthetische waarde. De aaneenrijging van de volkstuinen, de wijngaard, de maisakker en de bongerd vormt een landelijke overgang vanuit de stad Arnhem. Doordat het op een helling ligt is er vanuit de buurt zicht op de nabij gelegen rivier de Rijn.

De gemeentelijke plannen om op deze plek nieuwe woningen te bouwen stuiten, niet verassend, op veel verzet in de buurt. Het ontwikkelen van nieuwbouw kan immers een ingrijpende verandering betekenen, bijvoorbeeld het verdwijnen van een belangrijke ontmoetingsplek of de belemmering van het zicht op de Rijn. De bewoners spreken over ‘de landelijke sfeer’ en het ‘dorpsgevoel’ in de buurt. Dit zijn aspecten van de omgeving die ten dele voortkomen uit de manier waarop bewoners de plek gebruiken en geschiedenis hebben gegeven. In de ruimtelijke ordening blijkt het moeilijk om deze elementen te herkennen en hebben, mede daardoor, vaak een ondergeschikte rol in plannings- en ontwerpprocessen.

In dit onderzoek wordt er van uitgegaan dat de manier waarop de bewoners het binnengebied *gebruiken* en hier *betekenis aan geven* een belangrijke inbreng is in de discussie over de toekomstige inrichting van de buurt. Kennis over beelden en betekenissen van de leefomgeving van mensen kan als uitgangspunt of inspiratiebron worden gebruikt door lokale overheden, planners en ontwerpers.

De doelstelling van het onderzoek is het ontwikkelen van kennis over de huidige (sociale, culturele en historische) betekenis van het binnengebied en de manier waarop deze vertaald kan worden in toekomstige randvoorwaarden en ontwerpprocessen. Het verworven inzicht in, en de verbeelding van de sociaal-culturele betekenis van de plek voor bewoners, bieden de buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek steun in de discussie over de toekomstige inrichting van de buurt.

In de verwachtingen van buurtbewoners over de komst van nieuwe woningen en bewoners in de buurt domineert de vrees dat de nieuwbouw een ingrijpende aanslag zal zijn op het sociale leven en het landelijke karakter. De vraag is wat er achter de verhalen van deze bewoners schuilt. Wat wordt er eigenlijk bedoeld wanneer men spreekt over een ‘dorp in de stad’? Welke rol heeft de openbare ruimte hierin? Wat kan er, voortkomend uit de voorgaande vragen, gezegd worden over de mogelijke gevolgen van inbreiding op het sociale klimaat in deze wijk? Centraal in deze studie staat de vraag wat de gevolgen kunnen zijn van stedelijke inbreiding voor het sociale klimaat in de buurt Hoogstede-Klingelbeek en hoe

hier rekening mee gehouden kan worden in het plannings- en ontwerpproces. Hieruit komen enkele deelvragen voort: Wordt de huidige buurtbeleving (het 'dorpse gevoel') bedreigd met de uitbreiding van het bebouwde gebied? Wat zijn belangrijke voorwaarden in sociaal en ruimtelijk opzicht voor het huidige sociale functioneren van de buurt, en hoe kan er in de nieuwbouwplannen rekening worden gehouden met de huidige buurtbeleving?

Overzicht van de inhoud

De opbouw van dit rapport laat zich gemakkelijk aan de inhoudsopgave aflezen, maar voor de volledigheid geven we hier een korte samenvatting van de verhaallijn en de opbouw. Deze zijn namelijk niet volgens de gangbare logica en orde. Na deze inleiding introduceren wij in Hoofdstuk 1 de belangrijkste betrokkenen van het verhaal: de gemeente Arnhem en de buurtbewoners. Wij leren hen kennen als de spelers in het spel dat zich grotendeels in het binnengebied van de buurt afspeelt. De gemeente ziet hier voor zichzelf de rol van belangenbehartiger van Arnhemse woningzoekers. De lokatie is uitgekozen als bouwterrein en we laten de gemeente aan de hand van beleidsdocumenten aan het woord over de plannen. We doen echter meer. Deze plannen worden gewikt en gewogen vanuit de optiek van de bewoners. Wij laten de bewoners dan ook eerst aan het woord. Zij vertellen over hun angsten, zorgen en beelden over hoe de toekomst eruit zal zien als de gemeente haar plannen ongewijzigd doorzet.

Nadat we de antagonisten gepresenteerd hebben, besteden wij aandacht aan de bredere politieke- en beleidscontext. We laten in drie hoofdstukken (2, 3 en 4) zien dat wat zich in de Hoogstede-Klingelbeek buurt afspeelt niet los gezien kan worden van stedelijke ontwikkelingen, stedelijk beleid en debatten daarover in het algemeen. Moeten we wel bouwen in de nog open stedelijke ruimte, wat staat er eigenlijk op het spel bij stadsvernieuwing, en kunnen we inbreiding beschouwen als een vorm van stadsvernieuwing? We gaan uitgebreid in op de thema's die in stadsvernieuwing een rol spelen, zoals sociale cohesie en integratie, homogene en heterogene wijken, buurtbinding en buurtoriëntatie etc. Ook zullen we aandacht besteden aan recente trends in de woonconsumptie, het belang van leefstijlen en de hang naar nieuwe vormen van collectiviteit en geborgenheid. Tenslotte gaan we in op een thema dat ons inziens van groot belang is voor het begrijpen van de onrust in de buurt Hoogstede-Klingelbeek, namelijk de collectieve ruimte. In recente debatten over architectuur en stedenbouw duikt dit begrip steeds frequenter op. Het is een aantrekkelijk begrip, omdat het ons in staat stelt de ruimte te begrijpen als een plek voor een bepaalde groep mensen. In tegenstelling tot de publieke ruimte, die van ons allemaal is, heeft de collectieve ruimte exclusieve gebruiks- en belevingswaarden.

In hoofdstuk 5 volgen een aantal theoretisch getinte beschouwingen. Op basis hiervan, en gebruik makend van de inzichten uit hoofdstukken 2, 3, en 4, presenteren we een empirisch-conceptueel kader, dat richting geeft aan de presentatie en interpretatie van het onderzoeksmateriaal. Ook volgt een korte verantwoording van de manier waarop het materiaal verzameld is.

De hoofdstukken 6, 7 en 8 bevatten de onderzoeksresultaten. In hoofdstuk 6 wordt uitgebreid ingegaan op het buurtleven en het buurtgevoel in de wijk. De wijk wordt beschreven vanuit de beleving van de bewoners. Kennen mensen elkaar, hoe is de sfeer in de wijk, in hoeverre zijn bewoners met elkaar verbonden, wat doen zij gemeenschappelijk, voelt men zich er thuis, en waarom? Richtinggevend hierin is de vraag wat het geheim is van de

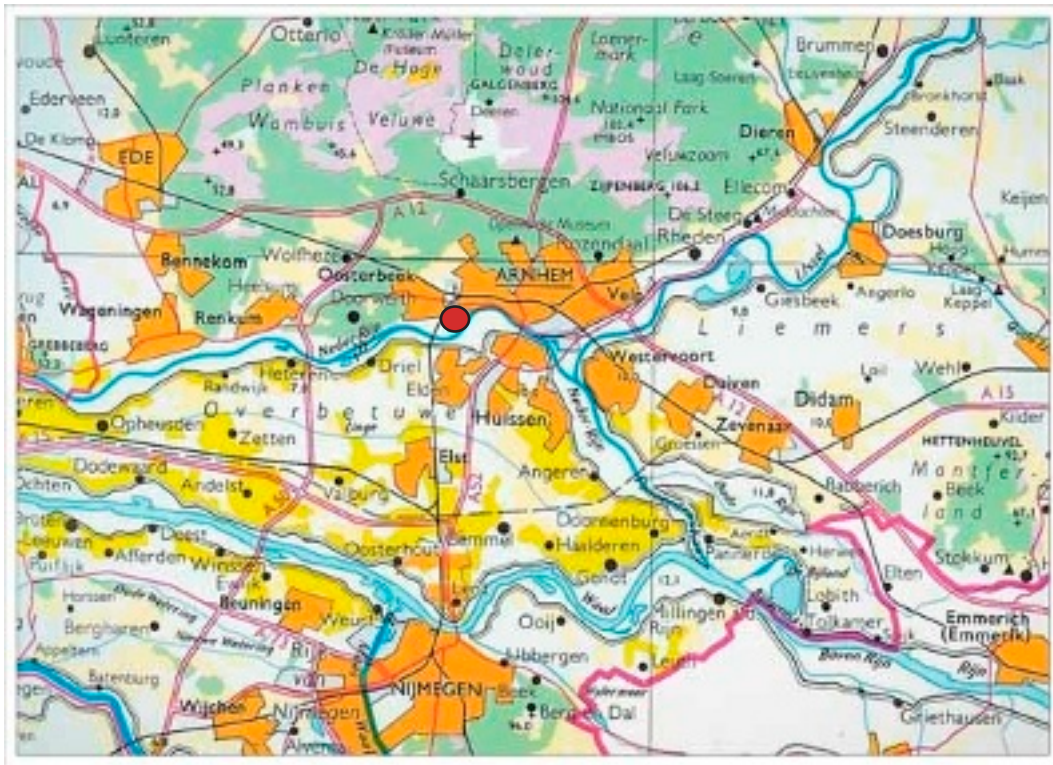
‘dorpse sfeer’ in de buurt. Afsluitend wordt er aandacht geschonken aan de mate van sociale cohesie en buurtbinding in, en de beeldvorming over de buurt.

In Hoofdstuk 7 ligt de nadruk op de beleving en de betekenis van de woonomgeving gezien vanuit het perspectief van de bewoners. De sfeer in de buurt wordt immers niet alleen door de bewoners bepaald, maar heeft ook te maken met de mogelijkheden die de woonomgeving biedt en de manier waarop bewoners daarvan gebruik maken. Om een beeld te krijgen van de buurt wordt in dit hoofdstuk een beschrijving gegeven van de fysiek-ruimtelijke woonomgeving. Daarna wordt specifiek gezocht naar het gebruik van de buurtomgeving door bewoners en de betekenis die deze voor hen heeft. Wat zijn de kwaliteiten van de woonomgeving, op welke plekken of paden komt men graag en voor welke doeleinden worden deze gebruikt? In het bijzonder wordt gelet op de rol van de buurtomgeving als ontmoetingsplek. Welke plekken zijn belangrijk voor de gemeenschappelijke praktijken en hoe worden deze gebruikt?

In Hoofdstuk 8 worden de resultaten uit de voorgaande twee hoofdstukken geïntegreerd in een sociaal-ruimtelijke analyse: wat is de sociale betekenis van de buurtomgeving, en wat is de ruimtelijke invloed op het sociale leven? Het buurtleven vindt voor een belangrijk deel plaats in de openbare ruimte van de wijk. Wat betekenen deze plekken voor de bewoners, welke invloed hebben ze op het bestaan en voortbestaan van de hechte bewonersgroep, hoe draagt het gemeenschappelijke gebruik van de openbare ruimte bij aan de sfeer in de buurt? De focus in dit hoofdstuk is gericht op de interactie tussen de bewonersgroep enerzijds en de buurtomgeving anderzijds. De wisselwerking tussen beide wordt met behulp van theoretische inzichten onderzocht als het vormen, benadrukken en bevestigen van sociale cohesie en buurtbinding.

In het laatste hoofdstuk trekken we de belangrijkste conclusies en doen we een aantal aanbevelingen. We gaan daar vooral in op de mogelijke gevolgen van het verminderen van de collectieve ruimte en een snelle, eenmalige toename van het aantal bewoners op de sfeer in de buurt.

Ligging van de wijk Hoogstede Klingelbeek, aan de Nederrijn, tussen Arnhem en Oosterbeek

Fragment Gaudi-bankje. Dit symbool van de buurtvereniging staat bij de Geitenwei

1. Buren en Bureaucraten: Hoogstede-Klingelbeek en de Gemeente Arnhem over de nieuwbouwplannen

Inleiding

In de jaren zestig prijkt in de *Arnhemse Courant* de kop: “Klingelbeek: stukje Arnhem, dat zich tegen de stad verzet.” Het artikel verhaalt over de ouderwets landelijke sfeer in de wijk Hoogstede-Klingelbeek, waar “iedereen, iedereen kent.” Echter, de uitdijende stad Arnhem ligt op de loer en het dorpse karakter van de buurt is in gevaar: “Wat is gebleven zijn de uiterlijke kenmerken van een dorpse gemeenschap. Een stukje Arnhem dat zijn tijd gehad heeft, maar zich nog altijd stevig verzet. Voor hoe lang nog?” Bijna een halve eeuw later blijkt de strijd tegen de oprukkende stad nog steeds actueel. De bewoners hebben inmiddels diverse plannen voorbij zien komen, waarin afwisselend torenflats, seniorenwoningen, eengezinswoningen of penthouse-woningen aangekondigd werden. Alle plannen lonkten naar het onbebouwde gebied tussen de Hoogstedelaan en de Klingelbeekseweg: hier zouden honderden woningen moeten verrijzen. Elke keer kwamen de bewoners in opstand tegen de komst van nieuwe huizen, met als belangrijkste argument dat het door hen geliefde ‘dorp in de stad’ door een dergelijke ingreep zal verdwijnen. Nu lijkt aan een jarenlange ‘strijd’ een einde te zijn gekomen. De gemeente wil op korte termijn 110 woningen situeren in de wijk. Hieronder laten we de bewoners aan het woord. Waarom vinden ze de nieuwbouw bedreigend? Wat is het verband tussen de komst van nieuwe mensen en de leefbaarheid van de buurt? Wat voor landschappelijke waarden gaan er verloren? Daarna geven we een beeld van de gemeentelijke plannen, waarbij vooral aandacht besteed wordt aan de mate waarin rekening wordt gehouden met de wensen en gevoelens van bewoners.

Verlies van belangrijke ontmoetingsplekken

De openbare ruimte in de buurt Hoogstede-Klingelbeek wordt intensief gebruikt als ontmoetingsplek door buurtbewoners, in het bijzonder het onbebouwde gebied tussen de huizen, waar de geitenwei, de moestuinen en de wijngaard liggen. Op deze plekken vinden dagelijks gemeenschappelijke activiteiten plaats en ze zijn volgens de bewoners belangrijk voor het gemeenschapsgevoel in de buurt. Het verminderen of zelfs verdwijnen van deze plekken in de wijk zal een grote impact hebben op de sfeer in de buurt. Een bewoner van de Klingelbeekseweg:

Ik denk dat het trapveldje, de moestuinen en de wijngaard voor heel veel mensen heel erg belangrijk zijn. Dat zou betekenen dat daar niets gebouwd zou moeten worden.

Een andere bewoner:

In het centrale gebied met het geitenweitje en de moestuinen moet in ieder geval niet gebouwd worden. Er zit heel veel zelfwerkzaamheid van de buurt in het centrale gebied. Er is heel veel zelf aangelegd door mensen; de Jeu de Boules baan, de geitenwei, de wijngaard. Daar zit buurtactiviteit en buurtverbondenheid in.

Krantenartikel Arnhemse Courant 1960 (bron: documentatie buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek)

Luchtfoto van de buurt (bron: Dienst Landelijk Gebied)

Het zijn juist deze plekken waar bewoners elkaar ontmoeten en de mogelijkheid bestaat om samen dingen te ondernemen. Het verlies van deze ontmoetingsplekken wordt in verband gebracht met het verdwijnen van de sociale betrokkenheid in de buurt. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg ziet de toekomst in dat geval somber in:

Als er op een manier wordt gebouwd die niet past in deze buurt, dan trekken mensen zich weer terug in hun huizen, dan is het weer ieder voor zich en God voor ons allen.

Invloed van verstedelijking op het landschappelijke karakter van de wijk

Naast de sociale gevolgen van het verdwijnen van belangrijke ontmoetingsplekken in de wijk, zijn veel bewoners bang dat het landelijke karakter van de buurt verloren gaat door stedelijke inbreiding. Het verdwijnen van de groene, deels agrarische inrichting van het landschap wordt gezien als een verlies aan belangrijke kwaliteiten van de woonomgeving. Een mevrouw van de Klingelbeekseweg:

De maïsakker geeft het gevoel van ruimte en vrijheid. Als dat weggaat ben je je gevoel van vrijheid kwijt. Het nadeel is dat de akker hoger ligt, dus als daar huizen komen te staan, dan kijken die op ons neer. En wat krijg je dan? Dan ga je je eigen tuin dichtmaken met schuttingen of beplanting.

Men is kritisch over het 'inbreidingsbeleid,' waarbij open gebieden in het stedelijke of randstedelijke gebied worden bebouwd. Een meneer van de Hoogstedelaan:

Het planologisch 'inbreiden' vind ik nonsens. In godsnaam houd wat plekken open in de stad. Ik vind het absurd als je alle hoekjes en gaatjes in de stad gaat volbouwen. Zeker in een stad als Arnhem dat een parkachtig karakter heeft.

Het bebouwen van de maïsakker in de buurt omschrijft deze bewoner als een verlies aan landschappelijke omgevingskwaliteit. Hij stelt een alternatief voor:

Er is het prachtige idee om een wijngaard te maken op de huidige plek van de maïsakker. Dat zou iets leuks zijn. Als het klimaat dan toch warmer wordt. En dan heb je ook iets apart. Maak er een mooie plek van, waardoor je de buurt niet belast. De kennis en de animo zijn ervoor aanwezig in de buurt.

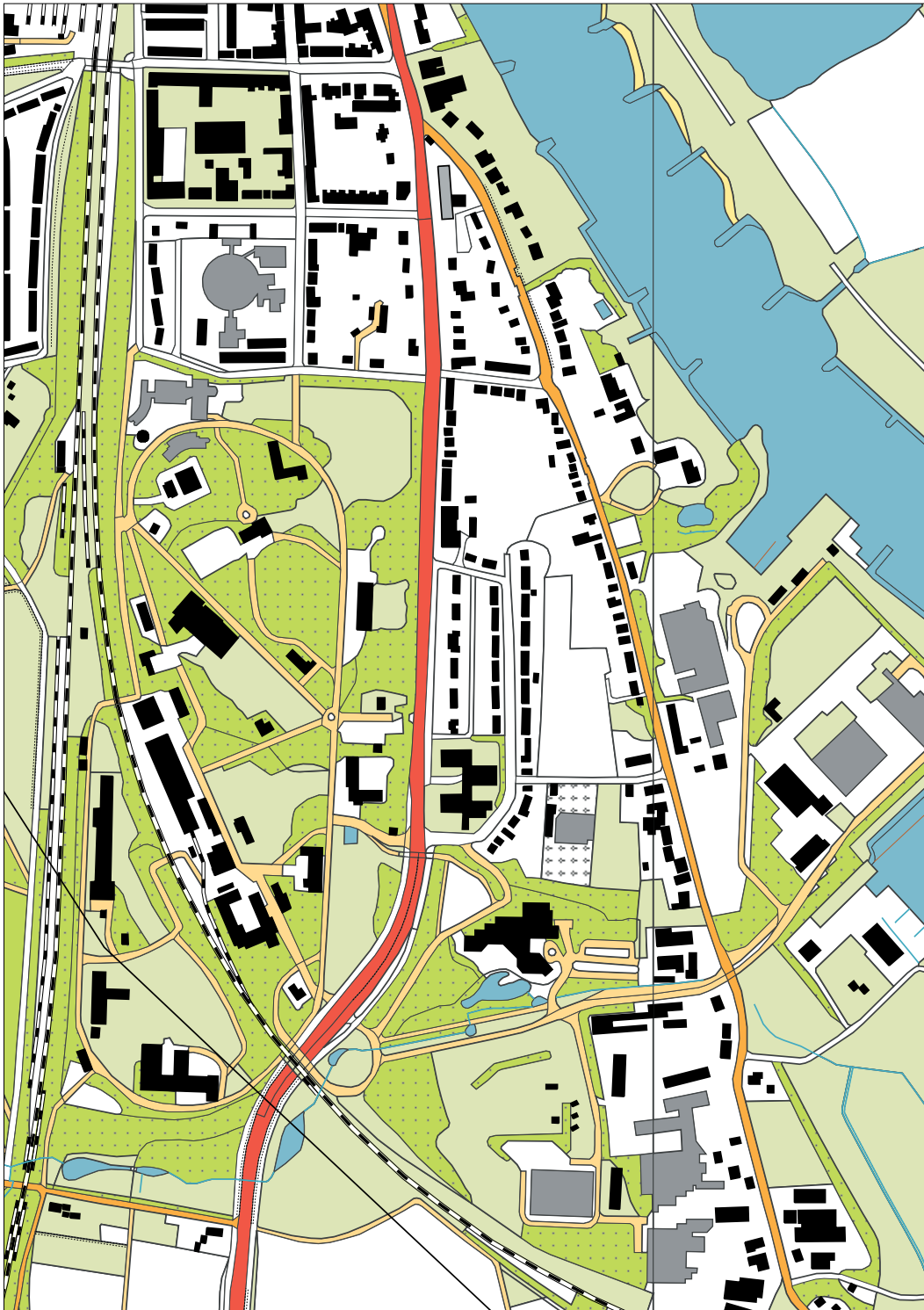
Een bewoner van de Utrechtseweg:

Er is landelijk beleid dat de lege plekken in de stad ingevuld moeten worden, maar je hoeft het daar niet mee eens te zijn. In de binnenstad begrijp ik dat je bouwt, maar je moet ook eens ergens met je jatten vanaf kunnen blijven! Het is hier heel landelijk wonen; aan de rand van de stad, maar vlakbij de akkers, er is een tuinderij en een kas. Op de hoek woont een boer die koeien had staan, het is een heel rustige opbouw aan deze kant van de stad. En huizen verplaats je niet zomaar weer. Het is niet zo dat ik het probleem wil verplaatsen, want iedereen heeft zijn portie. Maar je moet voorzichtig zijn met het opstapelen van stenen.

In sommige gevallen komen de argumenten voort uit individuele motieven, zoals het behoud van uitzicht vanuit de eigen woning. Veel bewoners plaatsen de buurt echter in een breder perspectief en redeneren vanuit landschappelijke of natuurlijke kwaliteiten. Een mevrouw van de Klingelbeekseweg:

Als ze hier in de achtertuin gaan bouwen, dan zou ik daar niet gelukkig mee zijn. Daar zou ik absoluut tegen zijn, omdat ik gewoon geen huis in mijn achtertuin wil. Maar als ik hier niet zelf zou wonen, zou ik zeggen dat het een prachtige plek is. Je zit én dicht bij het centrum én dicht bij de natuur. Vanuit de gemeente en een projectontwikkelaar gezien is het natuurlijk een ideale plek om te bouwen.

Ligging van de wijk Hoogstede-Klingelbeek (fragment van de topografische kaart, blad 40 A Oosterbeek, uitgave 1999)

Een bewoonster van de Klingelbeekseweg vreest dat nieuwbouw een muur zal optrekken in het zichtveld van de helling. Naar haar idee moet er juist gebruik worden gemaakt van dit hoogteverschil in de situering van nieuwe woningen:

Waar we steeds op blijven hameren is dat stedenbouwkundigen creatief moeten zijn door te spelen met het natuurlijke gegeven van die helling. Je kunt een huis van twee verdiepingen bouwen, waar je maar één verdieping van ziet. Daar wordt nog veel te weinig mee gespeeld en daar kun je veel problemen van bewoners mee voorkomen.

Gevolgen van inbreiding op het buurtleven

Wanneer er in één keer een relatief grote groep nieuwe mensen in de wijk komt wonen, vrezen bewoners dat de sociale samenhang in de buurt zal verminderen. Ze schetsen een toekomstbeeld waarin de buurt Hoogstede-Klingelbeek een 'gewone' stadswijk wordt, waarin mensen zich weinig verbonden voelen met de buurt. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg:

Als er straks een heleboel mensen bijkomen, wordt de grond waar mensen leuke dingen kunnen doen gewoon minder. Dan maak ik me zorgen. Je leeft nu in een woonomgeving met heel veel ruimte, die ruimte wordt dan minder.

Bewoners vinden dat er te weinig aandacht is voor de mogelijke negatieve gevolgen van stedelijk inbreiding in de wijk op het hechte buurtleven. Een bewoner van de Utrechtseweg:

Als het gaat om inbreidingsplannen van de gemeente, dan letten ze niet op wat voor een fantastische vereniging hier is, op de sociale structuur of hoe leuk mensen hier met elkaar omgaan.

Een grote toename van het aantal mensen in een korte periode zal problemen opleveren voor de integratie van de nieuwe bewoners, aldus bewoners. Natuurlijk is er altijd een verloop in de bewonerssamenstelling geweest. Al jarenlang komen er nieuwe mensen in de buurt wonen en gaan er weer mensen weg. De wisseling in de bewonersgroep was echter over het geheel genomen zeer klein. De bouw van 110 woningen gaat gepaard met de komst van circa 300 mensen. De angst van de bewoners is dat de huidige buurt dit niet kan opvangen. Twee leden van de buurtvereniging:

Het is maar een wijkje van 200 tot 240 woningen. Dat heeft zich zoals een eikenboom heel traag ontwikkeld, dat heeft er honderd jaar over gedaan. Als daar in één keer 110 woningen tussen worden gezet, waar eenzelfde type mensen in komt te wonen, dan komt de sociale structuur van deze wijk gigantisch onder druk te staan. Volgens mij kan de buurt dat niet opvangen. Er komen net zoveel mensen als er nu wonen. Ik ben toch bang dat het gaat vervreemden. We kunnen de nieuwe mensen niet meer opvangen op de manier zoals dat altijd gegaan is.

Een andere bewoner:

Als je hier opeens een verdubbeling van het aantal huizen krijgt, dan is onze buurt onze buurt niet meer. Dat heeft er niets mee te maken dat we er tegen zijn dat er andere mensen komen wonen, helemaal niet! Maar je moet wel uitkijken dat je zo'n dorpje niet over de kling helpt. Heel veel mensen denken, als ze die wijk over de kling helpen, dan ga ik weg.

Het is opvallend dat sommige bewoners een betrekkelijk negatief beeld hebben over de potentiële nieuwe bewoners. Er worden enkele nare eigenschappen aan deze groep toegeschreven, waaronder het onverzorgd omgaan met de woonomgeving en a-sociaal gedrag tegenover andere buurtbewoners. Eén van de kinderen uit de buurt is bang dat de kinderen

van de nieuwbouw het varken Niels en de geit Betje op de geitenwei zullen pesten:

Als er nieuwe bewoners komen door de nieuwbouw, dat vind ik niet leuk. Want dan komen er ook allemaal vervelende kinderen. Dan heb je de kans dat ze met stenen naar de dieren gaan gooien, hetzelfde gezeur als een tijdje terug. Misschien zeggen de nieuwe bewoners tegen ons, wat moeten jullie hier met die dieren? Ze gaan misschien iets anders doen dan wat wij willen. Dan voel ik me niet prettig.

Een mevrouw van de moestuinen vreest dat de nieuwbouw gevolgd zal worden door wanorde en vernieling op de moestuinen:

Als ik denk aan de komst van sociale woningbouw dan ben ik wel bang dat er van alles op de tuinen wordt vernield.

Niet iedereen is overigens negatief over de komst van nieuwe bewoners. Een mevrouw aan de Klingelbeekseweg is 'geboren en getogen' in de buurt. Zij heeft veel oude 'Klingelbekers' zien vertrekken en nieuwe bewoners ervoor in de plaats zien komen. Een groep nieuwe bewoners is te integreren in de buurt denkt zij, mits het een niet al te grote groep is en het geen 'a-socialen' zijn:

Het ligt er aan wat voor mensen er komen wonen. Als er mensen uit Malbergen-West hier komen wonen, dan zal dat wel wat betekenen voor de buurt. Maar dat verwacht ik niet. Natuurlijk is het even aanpassen van beide kanten. Maar dat is altijd zo wanneer je een kleine buurt hebt. Als je dat gaat verdubbelen, dan geeft dat wel problemen. Maar ik verwacht niet dat het zo'n a-sociaal iets gaat worden dat er niet aan te wennen is.

Toch heerst bij deze mevrouw de gedachte dat de groep nieuwe bewoners vooral niet te groot moet zijn en, zoals andere bewoners dit ook verwoorden, er geen 'a-sociale types' moeten komen waarbij gerefereerd wordt aan een volkswijk in Arnhem-Zuid. Een mevrouw die op het woonwagenterrein woont ziet echter wél uit naar een grote groep nieuwe burens. Vroeger woonde zij in een groot woonwagenkamp, maar sinds de landelijke verspreiding van de wagens staat zij, samen met twee andere wagens, in de buurt Hoogstede-Klingelbeek. Zij vindt het eigenlijk iets té stil en rustig rondom de woonwagen en als het aan haar ligt mogen er best wat mensen bijkomen: "Nee, gezellig hoor, laat die mensen hier maar komen!"

Het beeld domineert dat er 'nette' mensen moeten komen en dat de groep 'nieuwkomers' niet te groot moet zijn, zodat zij kunnen integreren in de bestaande buurt. Bewoners hebben verschillende ideeën over welk type bewoners het beste zou passen in de buurt. Sommigen benadrukken dat de huidige bewonersgroep ontzettend 'divers' is en dat dit het geheim is van de sociale samenhang in de buurt. De grote verscheidenheid aan type woningen wordt aangevoerd als een bewijsmateriaal hiervoor: er staan goedkope huurwoningen in de buurt, villa's, woonwagens, boerderijen, statige herenhuizen en er liggen woonboten op de Rijn. Ondanks de verscheidenheid in type huizen en bewoners is er 'één buurt,' waar iedereen bij hoort. Een bewoonster van de Utrechtseweg:

Aan de Klingelbeekseweg staan arbeiderswoningen van de KEMA, nou die mensen wonen hier, maar er wonen ook mensen hierachter in huizen van 3,5 miljoen. En alles wat daartussen zit, rijtjeshuizen. De Hulkesteinseweg, dat hoort inmiddels ook bij buurt.

Een bewoonster van de Klingelbeekseweg sluit zich hierbij aan: "Het leuke is dat er een heel gemengde bevolkingsgroep is." Men stelt voor om veel type woningen te bouwen in uiteenlopende prijsklassen. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg:

Het is heel erg gemêleerd hier, er staan drie-onder-één kapwoningen, een paar vrijstaande huizen, er staan aan de overkant studentenhuisen. Dat mag zo blijven. Ik denk dat het goed is dat er een gemêleerde groep nieuwe bewoners zou komen. Voor de waarde van ons pand hebben we natuurlijk het liefst dat er koopwoningen komen. Maar ja, ik gun eigenlijk iedereen wel een mooi plekje om te wonen, dus ik denk dat er huur- en koopwoningen moeten komen.

De angst voor de komst van een grote homogene groep mensen komt voort uit de gedachte dat dit zou resulteren in een opeenstapeling van problemen. Zeker wanneer het gaat om een concentratie van sociale woningbouw, vermoeden veel bewoners dat er te weinig diversiteit in de wijk zal ontstaan en dit een verslechtering van het woonklimaat zal inluiden. Want volgens hen is juist de heterogeniteit in de huidige wijk het geheim achter de prettige sfeer in de buurt. Een meneer van de Utrechtseweg:

De gemeente zegt al snel van zie je wel, daar heb je weer zo'n groep die tegen sociale woningbouw is. We hebben nooit gezegd, we willen geen sociale woningbouw. Iedereen mag hier wonen in de wijk, maar laat nieuwbouw een afspiegeling zijn van wat er nu staat in de wijk, laat het divers zijn. Dan vertrouwen we erop dat de aansluiting veel makkelijker zal gaan. Het grote probleem van achterstandswijken in grote steden is dat de samenstelling van die bewoners ontzettend eenzijdig is. Je hebt daar een opeenhoping van lage inkomens, laag opleidingsniveau, een grote werkloosheid, veel allochtonen. Al die dingen bij elkaar zorgen voor dat grote probleem. Het is eigenlijk gek dat er in onze buurt geen enkele allochtoon woont. Laat er vijf of tien gezinnen komen, dan denk ik dat we ze in onze eigen kleine samenleving kunnen opnemen. Maar als er honderd komen, die zich zoals de woonwagenvoortbewoners hier terug gaan trekken in hun eigen cultuur, dan ja...

Andere bewoners verklaren de prettige woonsfeer juist uit de overeenkomsten tussen de bewoners in sociale achtergrond, opleidingsniveau, inkomen ed. Volgens hen woont er een betrekkelijk homogene groep mensen in de wijk, met dezelfde levenswijze, interesse, oriëntatie en opvattingen. Omdat het thema 'ons soort mensen' al snel als politiek incorrect kan worden opgevat, vinden veel bewoners dit moeilijk om te verwoorden. Een bewoonster van de Hoogstedelaan probeert het voorzichtig:

Het is prettig om in zo'n buurt te wonen. Er wordt rekening met elkaar gehouden. Dat ligt ook aan de samenstelling van de bewoners. Het heeft hier een zeker niveau. Al zeg ik dat met een zekere aarzeling...

Een bewoner van de Utrechtseweg:

Deze buurt is gemiddeld hoger opgeleid, en heeft gemiddeld hogere inkomens. Bijna alle huizen zijn in eigendom. En het zijn allemaal blanken, er is geen enkele allochtoon in de buurt. Van mij mogen ze komen, maar ze zijn er niet. Ik denk dat mensen met een eigen huis gewend zijn om voor hun eigen huis en tuin te zorgen. Die hebben aandacht voor hun omgeving. Dat zie je vaak gebeuren, als de één zijn tuin gaat opknappen, dan gaat de buurman het het volgende jaar doen.

Een bewoonster van de Klingelbeekseweg is het hiermee niet eens. Zij denkt dat de individuele voorkeuren van mensen doorslaggevend zijn voor de mate waarin buuren met elkaar omgaan:

Het ligt heel erg aan de mensen of ze contact willen maken, of dat ze zich heel erg afsluiten. In de wijk Sint Marten voelen mensen zich ook heel erg betrokken bij de wijk.

In het bovenstaande hebben we gehoord wat de bewoners denken over de nieuwbouw. Over het algemeen zijn zij somber gestemd over de toekomst van het landschap, van de bijzondere plekken en het buurtleven. Is deze verwachting gebaseerd op de feitelijke inhoud van de plannen? Daaraan besteden we aandacht in de volgende paragrafen van dit hoofdstuk.

Over plannen en randvoorwaarden

In het gemeentelijke Structuurplan Arnhem 2010, deelgebied Noordwest, is woningbouw in de Hoogstede-Klingelbeek buurt als één van de beoogde ontwikkelingen tot het jaar 2010 aangegeven. Deze plannen hebben al een lange voorgeschiedenis en ook een lange traditie van verzet en onrust. Al in de jaren vijftig waren er plannen voor nieuwbouw in het open gebied van de buurt. Eerder in dit hoofdstuk memoreerden we al een artikel uit de *Arnhemse Courant* van 1960, toen de buurt in het nieuws kwam vanwege haar verzet tegen de oprukkende stad.

Na een lange reeks van jaren werd in het jaar 2001 middels een bestemmingsplan de procedure definitief in gang gezet. De bewoners waren hierbij nauw betrokken. Op hun verzoek werd een cultuurhistorisch- en ecologisch onderzoek uitgevoerd om de landschappelijke, natuurlijke en historische waarden van het gebied te verzekeren in het planningsproces. De raadscommissie ROV stelde in datzelfde jaar, in overleg met de buurt, een Nota van Randvoorwaarden op. In het voorjaar van 2003 presenteerden twee stedenbouwkundige bureaus, in overleg met de buurt en de betrokken woningbouwvereniging Vivare, een eerste schets voor de stedenbouwkundige inrichting van de buurt. De buurt reageerde met gemengde gevoelens op de schetsen. De verdichting van de moestuinen en de wijngaard werd vrijwel unaniem van de hand gewezen. Het idee om de nieuwbouw aan te laten sluiten op de stedelijke structuur van de Hoogstedelaan (aaneengesloten blokken huizen) werd door velen als een breuk met het landelijke karakter omschreven. Het voorgestelde behoud, in beide schetsen, van het 'holle weggetje,' de wijngaard en de geitenwei werd daarentegen gewaardeerd.

In het najaar van 2003 wordt het plangebied door de gemeente uitgebreid met het Kromkamp-terrein, het terrein ten westen van het Laantje van Kromkamp. Het totale aantal geplande woningen wordt opgevoerd naar 110, waaronder 35 procent sociale woningbouw of sociale koopwoningen, en 65 procent duurdere koopwoningen. Het bewonersoverleg Hoogstede-Klingelbeek aarzelt en laat weten dat zij zich niet wil vastleggen op het aantal woningen, maar dat er gekeken moet worden naar 'wat het gebied aankan.' Voor hen staat voorop dat de nieuwbouw moet passen in de landelijke sfeer en het sociale klimaat van de buurt. De vraag is echter, wat de 'sociale betekenis' van de buurt is en hoe daar rekening mee kan worden gehouden in een stedenbouwkundig plan. Besloten wordt dat het planproces wordt voortgezet in het begin van het jaar 2005.

In april 2005 presenteert B&W een College Nota, ter goedkeuring voorgelegd aan de Raadscommissie, bevattende de randvoorwaarden die noodzakelijk zijn bij het maken van een stedenbouwkundig plan en inrichtingsplan.¹ In het inrichtingsplan wordt nog steeds de realisatie voorzien van ongeveer 110 woningen. De voorgestelde gang van zaken is dat na het vaststellen van de Nota van Randvoorwaarden het stedenbouwkundige plan, inrichtingsplan en beeldkwaliteitstplan gemaakt zullen worden. De gemeente Arnhem zal samen met een extern bureau deze plannen voor haar rekening nemen. Vervolgens zal de woningbouwcorporatie Vivare de bouwplannen uitwerken. De gemeente streeft naar realisatie van woningbouw in 2007/2008. Het college van B&W voorziet in de risicoparagraaf "de kans op bezwaren en daarmee een langdurig proces. Middels een goede en intensieve communicatie wordt getracht dit zo veel mogelijk te voorkomen." Welke bezwaren men verwacht, wordt niet vermeld.

De Nota Randvoorwaarden is een belangrijk document. Op grond hiervan worden plannen geconcretiseerd, verdere onderzoeken geëntameerd en de uiteindelijke plannen ge-

realiseerd. Wat staat de bewoners te wachten? In hoeverre wordt er rekening gehouden met hun wensen en gevoelens? In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we uitgebreid stilgestaan bij de meningen van de bewoners: hun zorgen over het landschap, de angst de geliefde eigen plekken te verliezen en van de buurt te vervreemden. Welke gevolgen zal de nieuwbouw hebben voor de sociaal-ruimtelijke kwaliteiten? Wordt hiermee wel rekening gehouden in de randvoorwaarden?

In de aanbiedingsbrief van het college van burgemeester en wethouders van Arnhem, staat dat de nota met instemming van de bewoners is geformuleerd. Hoewel de stem van de bewoners hier-en-daar duidelijk doorklinkt, valt het op dat de huidige bewoners eigenlijk volledig buitenspel gezet zijn. Er wordt geen rekening gehouden met het feit dat hier sprake is van mensen die al jaren met veel plezier op dezelfde plek wonen. Er wordt op geen enkele wijze gerefereerd aan de mogelijke gevolgen van inbreiding voor de leefbaarheid en de sociale cohesie. De buurt als sociaal-culturele eenheid bestaat in feite niet.

Landschap, groen, ecologie en cultuurhistorie

Wat staat er dan wel in de randvoorwaarden? Naast een aantal algemene bepalingen, worden er drie buurtspecifieke omstandigheden naar voren gebracht: landschap, groen en ecologie, en cultuurhistorie. Met betrekking tot het landschap bestaat het streven om de stedenbouwkundige invulling in te passen binnen de structuur en de sfeer van de wijk. Die sfeer wordt niet nader benoemd, maar uit het vervolg bestaat de indruk dat we hierbij vooral moeten denken aan de aanwezigheid van hoogteverschillen op de bouwlocatie: "Ter verhoging van afwisseling en kwaliteit in het woonmilieu dient op een creatieve manier te worden ingespeeld op het aanwezige hoogteverschil van de locatie." Hoe de landelijke sfeer in de wijk bewaard kan worden door de open ruimte op te vullen met 110 woningen, waarvan sommigen met vier verdiepingen, wordt niet duidelijk. Onder het kopje landschap staat verder over de wijngaard: "de druiventeelt dient zo mogelijk gehandhaafd te worden," en over de aanwezige voorzieningen (speelterrein met dieren, Jeu de Boules baan, etc.) wordt gezegd: "zullen ergens terugkomen op de meest logische/functionele locatie."

Groen en ecologie krijgen veel aandacht. Er wordt om respect voor de 'onderligger' gevraagd, waarmee bedoeld wordt dat het reliëf zoveel mogelijk gespaard moet worden. Veel zorg bestaat er over de daar gesignaleerde vleermuizen. "Het middengebied en het holle weggetje worden gebruikt door vleermuizen als vliegroute tussen Meinerswijk en de noordelijk gelegen verblijfplaatsen. Ook de huidige tuinen behoren tot de vliegroutes." De bestaande vliegroutes moeten behouden en zo nodig versterkt worden. Een vleermuisdeskundige zal worden geraadpleegd voordat de bouwwerkzaamheden beginnen. Ook met de foerageer- en nest mogelijkheden van vleermuizen dient rekening te worden gehouden. Uit een nog te verrichten flora en fauna onderzoek kunnen eventueel nog nieuwe randvoorwaarden voortkomen. Struweelgroepen zijn gunstig voor kleinere zoogdieren (egels), vlinders en vogels en een centraal gelegen groengebied en een trapveldje moeten garant staan voor de aanwezige ecologische functies. Deze centrale groene ruimte is op de eerste plaats een ecologische verbindingszone. Of bewoners er ook gebruik van kunnen maken, en welke functies zo'n centrale ruimte voor de bewoners zou kunnen hebben, wordt niet vermeld. Ook niet of de beoogde 3.000 m² voldoet aan de normen voor een dan dichtbevolkte wijk. De aandacht voor de vliegroutes van vleermuizen verdient waardering: maar hoe zit het met de loop- en wandelroutes van de bewoners? Die zijn niet bekend. En ook al zou daar wel

informatie over bestaan, dan zou daar waarschijnlijk geen rekening mee worden gehouden. Mensen passen zich immers wel aan: ze verleggen hun route, gaan ergens anders wandelen of blijven anders wel thuis. De buurtomgeving als habitat voor plant- en diersoorten krijgt alle aandacht, maar blijft als menselijke habitat buiten beschouwing.

Ten slotte zijn de cultuurhistorie en archeologie aan de beurt. Opvallend hierbij is dat de cultuurhistorische betekenis van de plek vanuit de beperkte professionele invalshoek wordt benaderd. Wat is geschiedenis, en welke betekenis hechten buurtbewoners daaraan? Er moet bijvoorbeeld nog een archeologische inventarisatie gemaakt worden, omdat er zich in het plangebied wellicht nog ondergrondse schatten van betekenis bevinden. De aanbevelingen uit het Wageningse rapport “Cultuurhistorische analyse en waardestelling Hoogstedelaan” uit 2003, dienen volgens het college van B&W te worden meegenomen. De recente bewoningsgeschiedenis en de ruimtelijke neerslag van de huidige buurtbewoners op de woonomgeving worden niet genoemd. Het is in Nederland immers niet gebruikelijk om alledaagse geschiedenissen en ervaringen van bewoners in relatie tot hun territorium dezelfde status te geven als die welke in het officiële discours aan historisch erfgoed wordt toegekend.²

Inconsistentie en onbedoelde effecten van beleid

Alvorens deze aanpak in het volgende hoofdstuk te toetsen aan dat wat in stedelijke vernieuwing gangbaar is, is het wellicht zinvol om eerst een blik te werpen op de meest recente beleidsdoelstellingen van het huidige Arnhemse college. We vinden de grote lijnen hiervan in de documenten *Stad in balans. Visie op de maatschappelijke ontwikkeling van Arnhem tot 2015* en de *Tussenbalans visie Arnhem 2015*.³ “De stad heeft de keuze gemaakt om in te zetten op vier thema’s: sociale cohesie, integratie, veiligheid en omgaan met tweedeling.” Sociale cohesie wordt in *Stad in balans* omschreven als “De mate waarin mensen in de samenleving met elkaar verbonden zijn en zich met elkaar verbonden voelen. Sociale cohesie gaat vooral over participatie, de volwaardige en actieve deelname van Arnhemmers aan de Arnhemse samenleving. Het gaat bij sociale cohesie ook over normen en waarden, de manier waarop mensen met elkaar omgaan.”

Dit is natuurlijk niet echt een keuze. Iedere stad in Nederland streeft naar dit soort idealen. Van belang is hoe aan deze idealen in de praktijk vorm wordt gegeven, welke en hoeveel middelen er worden ingezet en of er voldoende inzicht bestaat in de synergie van doelstellingen. Met dit laatste bedoelen we dat bij het streven om een bepaald doel te bereiken, steeds rekening moet worden gehouden met de effecten hiervan op de verwezenlijking van andere doelstellingen. In de beleidswetenschappen wordt dit beschreven in de context van de onbedoelde of onvoorziene gevolgen van beleid. In een complexe samenleving kan natuurlijk niet alles worden voorzien, maar toch worden tegenwoordig via allerlei voorstudies de effecten van beleid zeer nauwkeurig gesimuleerd. Een voorbeeld hiervan is de milieu-effect rapportage of, zoals dat in het Engels genoemd wordt, een *social impact analysis*. Onbedoelde gevolgen kunnen nooit uitgesloten worden, zeker in een snel veranderende samenleving. We kunnen nu eenmaal niet in de toekomst kijken. Maar een overheid hoeft ook niet op alles voorbereid te zijn. In feite voert de overheid een politiek programma uit, en als zodanig heeft zij slechts de verplichting om maatregelen op interne beleidconsistentie te toetsen. Wij komen hier later nog op terug in een meer concreet verband.

In de *Tussenbalans Visie Arnhem 2015* geeft het gemeentebestuur een helder doorblik in haar visie op wonen en de openbare ruimte. Er moet een brug geslagen worden

tussen fysiek en sociaal. In het kader van het “versterken van de stedelijke samenleving door een verbetering van het woon- en leefklimaat” worden o.a. de volgende principiële uitgangspunten genoemd:

- Nog sterkere nadruk op homogene buurten en heterogene wijken dan in de oorspronkelijke visie
- Meer aandacht voor ‘het thuisgevoel’ van bij elkaar passende leefstijlen; homogeniteit betekent vooral homogeniteit in de zin van gelijkgestemdheid ten aanzien van de verwachtingen van wonen en woonomgeving
- Aandacht voor de ontwikkeling van de sociale structuren in buurten en wijken
- Meer aandacht voor sociale structuurveranderingen in wijken. Ook in relatie tot voorzieningen
- Goed monitoren van de consequenties van lopende en op gang komende verhuisbewegingen door de stad en veel aandacht voor de mogelijke gevolgen met het oog op het leefklimaat in verschillende delen van de stad
- Bewaken van de sociale cohesie in de ontwikkelwijken
- Ingrijpen, stimuleren en faciliteren in het leefklimaat waar dat nodig is

Wanneer we de *Nota van randvoorwaarden Hoogstede-Klingelbeek* toetsen aan deze principiële uitgangspunten, dan blijkt dat er niets van terug te vinden is. Het karakter van de buurt wordt in deze Nota puur vanuit de fysieke kenmerken beschouwd. De vraag of met het verdichten van de buurt door toevoeging van 110 woningen ook sociale doelstellingen worden gerespecteerd, of juist ondermijnd, wordt niet gesteld, en wordt zelfs niet genoemd als iets dat nader onderzocht moet worden. Is inbreiding inderdaad een fysieke maatregel, zonder sociale dimensies? Is het een puur mechanische ingreep om het totale bouwvolume in de stad te verhogen? Wat zijn de gevolgen voor het ‘thuisgevoel,’ hoe ontwerp je een homogene buurt met gelijkgestemden, hoe zit het met de sociale structuurverandering, wat zijn de gevolgen voor het leefklimaat? Waarom wordt in de *Nota randvoorwaarden* niet gestreefd naar behoud en versterking van bestaande buurtkwaliteiten in sociaal opzicht?

Stedelijke herstructurering doet iets met mensen

Wij zijn van mening dat de doelstellingen in de zogenaamde inbreidingslokaties niet anders zijn dan die in de met problemen overladen herstructureringswijken: ook hier moet het uiteindelijke resultaat gericht zijn op sociale cohesie, leefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit. Hoezeer de beginsituaties ook van elkaar verschillen, en ondanks de grote verschillen in aangewende instrumenten en gelden: waar het uiteindelijk om gaat is de sociale kwaliteit van de buurt. Ook inbreidingslokaties hebben recht op een geïntegreerde benadering, een ‘wijkgerichte’ aanpak, sociale-effecten analyses etc. In een buurt als Hoogstede-Klingelbeek gaat het niet om het oplossen van problemen, zoals het bevorderen van integratie en het verhogen van veiligheid. De bewoners zijn mondig, hebben een hoge waardering voor de woonomgeving en dragen zo hun steentje bij aan het leefklimaat van de stad als geheel.

Wat hier speelt is in feite dat de buurt gevraagd wordt een bijdrage te leveren aan de oplossing van een Arnhems probleem, namelijk het bieden van ruimte voor nieuwbouw. Hoewel de gemeente vrijwel alle grond al in handen heeft, en dus niet letterlijk aan de buurt vraagt om haar te helpen, wordt het door de buurtbewoners wel zo ervaren. De buurt beantwoordt precies aan dat wat de gemeente zo graag wil: er heerst een ‘thuisgevoel.’ Het is dan ook in die zin dat de gemeente vraagt om wat ruimte in dit huis, een verzoek om hulp. Het ligt dan ook voor de hand dat de gemeente vanuit zo’n positie niet uitsluitend het eigen belang

zou moeten benadrukken, maar ook oog heeft voor het belang van de buurtbewoners. Deze buurtbewoners nemen er geen genoegen mee, of hebben er wellicht geen weet van, dat er met twee maten gewogen wordt. De gemeente vraagt wel om mee te helpen problemen op te lossen, maar heeft geen inzicht in de problemen die dit kan veroorzaken, en kan haar aanpak dan ook niet toetsen aan de sociale doelstellingen van het beleid. De aanpak die uit dergelijke doelstellingen voortvloeit, moet navenant zijn: een geïntegreerde benadering, waarbij fysieke en stedenbouwkundige veranderingen altijd getoetst worden op hun sociale en culturele effecten voor de buurt. In het besluitvormingsproces worden keuzes gemaakt, zonder kennis over de gevolgen van die keuzes

De uitzonderingspositie van inbreidingswijken is bij nader inzien dus helemaal niet zo logisch. Maar het verklaard wel de puur fysieke benadering van landschap en geschiedenis als entiteiten die volledig geabstraheerd worden van de huidige bewoners. De zorg voor het behoud van landschappelijke en natuurhistorische waarden toont begrip voor de mogelijke gevolgen van verdichting en transformatie van de ruimte. Een stedenbouwkundig en architectonisch plan moet daarom zoveel mogelijk rekening houden met de geconstrueerde waardenkaart, om het verlies aan cultuur- en natuurhistorische elementen zoveel mogelijk te beperken. In de stedenbouwkunde en architectuur weet men wel raad met dit soort beperkingen. Met zichtlijnen, sferen, hoog- en laag effecten, materialen en kleuren, wordt aansluiting gezocht bij de landschappelijke waarden, en hier en daar wordt wat vegetatie gespaard om de habitat van zeldzame dier- en plantensoorten niet te verstoren.

Een integrale bewonersgerichte wijkaanpak, waarbij niet alleen een fysieke, maar ook een sociaal-culturele inventarisatie wordt gemaakt, en een visie wordt ontwikkeld op wat voor soort buurt men graag zou willen zien, is echter moeilijker. De oude stadswijken liggen wat dat betreft eigenlijk wat gemakkelijker in de markt. Benoem de problemen, bedenk het ideale plaatje, ontwikkel de instrumenten om dit plaatje te realiseren en ga over tot de implementatie. Hoe controversieel en weinig gefundeerd de visie vaak ook is, er is dan in ieder geval een wetenschappelijk onderbouwde en politiek gedragen visie op de sociale doelstellingen.

Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we kennis gemaakt met twee werelden, die op het eerste gezicht met elkaar botsen. In het eerste deel hebben we bewoners aan het woord gelaten over hun angsten, onzekerheden en gevoelens over wat er in de nabije toekomst in hun buurt gaat gebeuren. Daarna hebben we aan de hand van gemeentelijke documenten inzicht gegeven in de doelstellingen en drijfveren van de gemeente Arnhem. De gemeente wil graag haar volkshuisvestings-doelstellingen realiseren, en mikt daarbij op het volbouwen van inbreidingslokaties. De bewoners blijken daarvoor begrip te hebben, wat blijkt uit het feit dat ze voortdurend welwillend hebben meegewerkt. Maar er bestaan ook twijfels. Houdt de gemeente wel voldoende rekening met het risico dat er waardevolle sociale en ruimtelijke kwaliteiten verloren dreigen te gaan? We hebben vastgesteld dat dit niet het geval is. In de randvoorwaarden wordt met geen woord gerept over leefbaarheid en sociale kwaliteiten. Maar dan blijft de vraag of de bewoners zich terecht zorgen maken. Zij bekijken de buurt van binnenuit en baseren hun gevoelens op ervaring. In dit onderzoek staat de buurt centraal. We zullen in de volgende hoofdstukken nauwgezet nagaan wat het buurtleven inhoudt,

welke betekenis de woonomgeving heeft voor het sociale leven en proberen de zorg van de buurtbewoners in verband te brengen met de realiteit van hun bestaan. Daarmee nemen we de twijfel weg dat het zou gaan om individuele burgers die voor hun eigen belang opkomen. Wij zullen proberen aan te tonen dat zij collectieve belangen verwoorden, die diepgeworteld zijn in het alledaagse leven van de buurtbewoners. Maar voordat we hiermee een aanvang nemen, zullen we eerst in de volgende hoofdstukken de bredere stedelijke context behandelen. Wat in deze buurt speelt staat niet op zichzelf, maar behoort tot een breder categorie problemen en debatten over stedelijke vernieuwing, wonen en woonbeleving. Uit deze context zullen we lering trekken voor wat betreft de aanpak van het onderzoek.

2. Inbreiding, uitbreiding en stedelijke vernieuwing

Inleiding

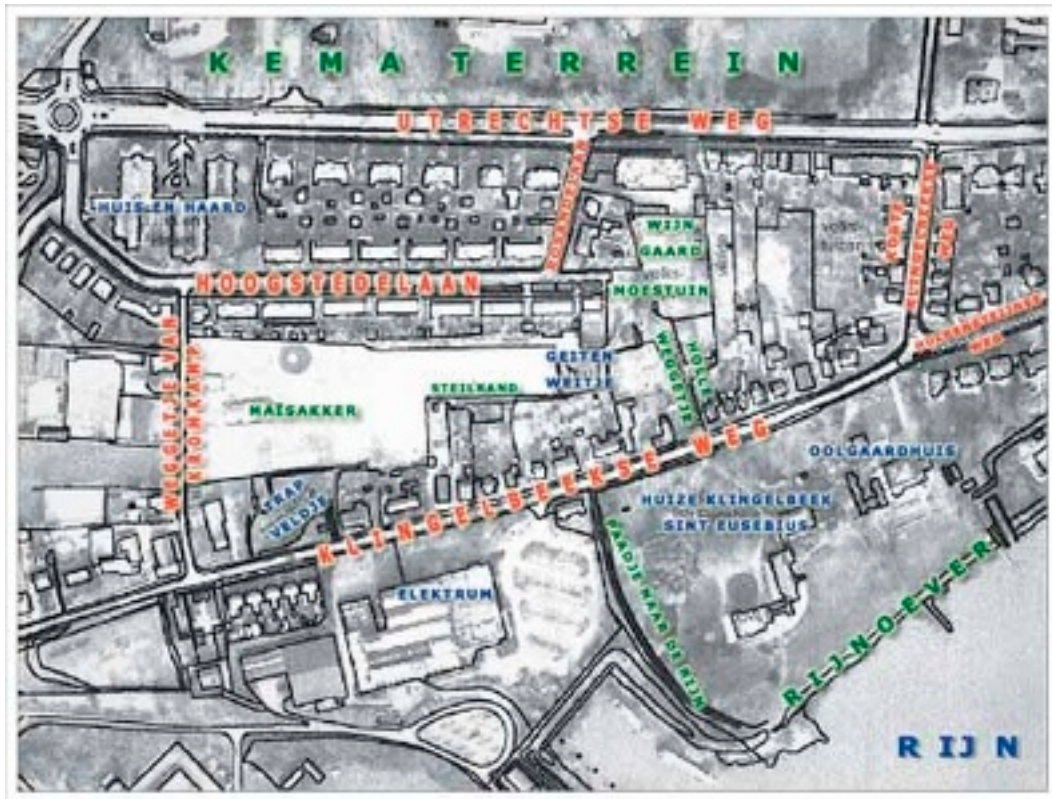
In het eerste hoofdstuk hebben we twee werelden geïntroduceerd: de buurt bij monde van de bewoners, en de gemeente aan de hand van beleidsdocumenten en voornemens. Het gaat in hun vertogen over precies hetzelfde object: de open ruimte tussen de woningen in de wijk Hoogstede-Klingelbeek. Opvallend hierbij is dat de bewoners over het algemeen heel goed op de hoogte zijn van wat de gemeente wil, maar dat de gemeente weinig lijkt te weten van de buurt. Bij problemen rond de communicatie tussen overheid en burgers wordt vaak gewezen op de kenniskloof tussen ambtenaren en politici (veel kennis) enerzijds, en burgers (weinig kennis) anderzijds. Verder wordt burgers vaak verweten geen interesse te hebben voor wat er hun stad omgaat. De overheid besteedt dan ook veel geld en aandacht aan voorlichting en bewustwordingscampagnes. Met de Hoogstede-Klingelbeek buurt liggen de verhoudingen precies andersom. De buurtbewoners hebben niet alleen alledaagse- en praktische kennis van de buurt, maar zijn ook heel goed op de hoogte van de gemeentelijke plannen. Uit de beleidsvoornemens van de gemeente blijkt wel dat de overheid het beste voor heeft met de burgers, maar dat er geen inhoudelijke kennis bestaat van hoe een buurt in elkaar zit, laat staan over wat de consequenties zijn van een ruimtelijke ingreep. Verder blijkt dat de buurtbewoners heel bewust bezig zijn met de leefbaarheid van hun woonomgeving en zeer betrokken zijn bij hun stad. De gemeente, echter, toont geen belangstelling voor de buurt, althans niet voor de buurt uit ons onderzoek. De gemeente koestert slechts abstracte idealen, zonder zich daarvan de praktische consequenties te realiseren.

Uit de manier waarop in de verschillende vertogen over de buurt wordt gesproken, gedacht en geschreven blijkt het verschil tussen de alledaagse leefwereld in een gewone buurt en de bureaucratisch/commerciële wereld van politiek, beleid en projectontwikkelaars. Buurtbewoners geven hun plekken een naam; voor de gemeente zijn het kadastrale nummers. De buurt praat over hoe mensen bij de buurt worden betrokken; de gemeente over structuren en integratie. De gemeente ziet de open ruimte als een bouwlokatie, waar KAN (Knooppunt Arnhem-Nijmegen) doelstellingen moeten worden gerealiseerd; de buurt praat over 'ons dorp' en 'ons soort mensen.'

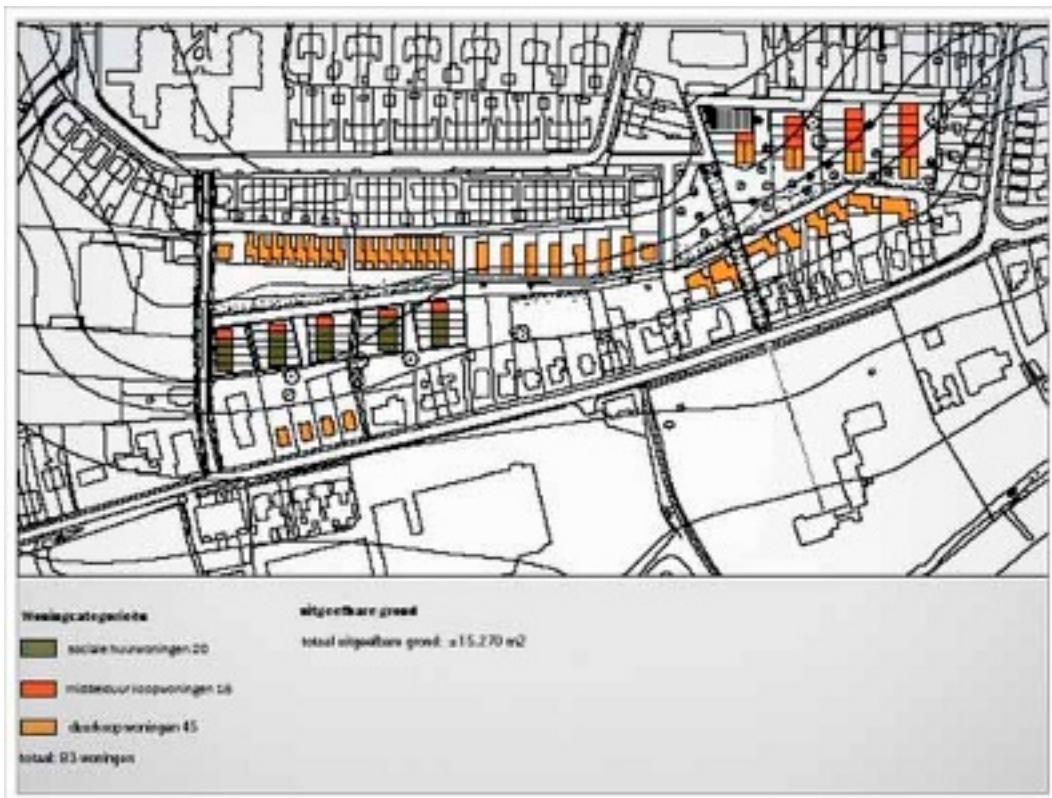
Wij denken dat de verhouding tussen overheid en burgers in de wijk Hoogstede-Klingelbeek te maken heeft met het feit dat het hier *niet* om een probleemwijk gaat. Want bij stedenbouwkundige ingrepen in zogenaamde stadsvernieuwingsgebieden wordt een geheel ander type benadering toegepast. In dit hoofdstuk proberen we aan te tonen dat inbreiding ook een vorm van stadsvernieuwing is, en dat burgers daarom evenveel recht hebben op een visie op de sociale gevolgen van fysieke ingrepen.

Groen in en om de stad: dilemma of uitdaging?

Uit een recente prognose van de gemeente Arnhem blijkt dat de bevolking gedurende de komende tien jaar met 25.000 inwoners zal toenemen. Deze prognose gaat uit van de re-

Overzichtskartaal van de buurt (bron: documentatie buurtvereniging Hoogstede- Klingelbeek)

Eén van de schetsontwerpen voor de nieuwbouw (bron: Heeling Krop Bekkering, stedenbouwkundigen en architecten)

alisatie van de huidige woningbouwplanning (herstructurering, inbreiding en uitbreiding): in totaal worden er tot 2015 bijna 12.000 nieuwe woningen opgeleverd, waarvan ruim de helft in de nieuwe stadswijk Schuytgraaf.⁴ Al in 2010 zullen er in het zuidelijke stadsdeel van de gemeente meer mensen wonen dan benoorden de Rijn. Volgens de *Tussenbalans Visie Arnhem 2015*⁵ dreigen er daarna echter problemen te ontstaan. De ligging van Arnhem tussen landschappelijk hoogwaardige gebieden als de Veluwe, Park Sonsbeek, het Rijn-landschap en een in natuurhistorisch opzicht belangrijke stuwwal, zou betekenen dat verder uitbreiden van de stad ten koste zou gaan van de groene omgeving. Daarom is de gemeente naarstig op zoek naar lokaties binnen de bebouwde kom, om daar via een strategie van 'inbreiden' intensievere vormen van ruimtegebruik te realiseren. Daarbij gaat Arnhem ook steeds meer verticaal en ondergronds.⁶

Volgens voormalig staatssecretaris van VROM, J.W. Remkes, zijn hiermee de bescherming en het behoud van groen niet gegarandeerd. Als onderdeel van het Grote Stedenbeleid wordt er namelijk naar gestreefd om ook *in de stad* de hoeveelheid en de kwaliteit van het groen te vergroten en te verbeteren (GIOS-project Groen in en om de stad). Het doel ervan is de steden in allerlei opzichten leefbaarder te maken. Voldoende groen en ruimte voor recreatie is onderdeel van de leefbaarheid van een stad. "Eén van de opgaven voor de gemeenten is het minimaal handhaven van het huidige groenoppervlak in het bestaande bebouwde gebied. Inbreiden mag dus niet ten koste gaan van groen . . . steden hebben in het verleden al veel te veel groen opgeofferd. In een integraal beleid voor een goede leefomgeving kan dat niet meer. Dan moet die woningbouw maar elders plaatsvinden. Groen moet stevig aanwezig zijn in de stedelijke ontwikkelingsplannen. Zo niet, dan hebben de steden een probleem."⁷

Wie tegenwoordig een gemeentelijk beleid moet uitstippelen dat zowel tegemoet komt aan de stijgende vraag naar woningen als aan voldoende groen in en om de stad, krijgt vaak met tegenstrijdige belangen te maken. Verdichting van het stedelijke gebied leidt tot een verhoogde recreatiedruk op de landschappen buiten de stad – die juist ontzien moeten worden – en een grotere verkeersdruk in de stad. Het openhouden van plekken in de stad gaat ten koste van het groen daarbuiten, maar daar staat tegenover dat er binnen de stad meer rustpunten te vinden zijn, er minder drukte ontstaat, en er voldoende overlevings- en doorgangsmogelijkheden blijven bestaan voor de plantaardige en dierlijke stadsbewoners.

Het denken over de stad als woonmilieu en de betekenis van de door oprukkende verstedelijking bedreigde landschappen is tegenwoordig volop in beweging. Uit recent onderzoek van Alterra in Wageningen⁸ is bijvoorbeeld gebleken dat verschillende soorten woonmilieus dwars door stad en land heenlopen. Binnen de stadsgrenzen vinden we vaak bijzonder aantrekkelijke groene woonomgevingen, terwijl juist verderop, aan de rand van dorpen en steden, een dichtheid bestaat die doet denken aan stedelijke centra. De nog steeds gangbare gedachte dat stad en land ruimtelijk van elkaar gescheiden zijn, het ideaal van het 'lege' landschap en de compacte stad, is al vanaf het midden van de negentiende eeuw niet meer in overeenstemming met de werkelijkheid. Door Wageningse onderzoekers wordt er dan ook op gewezen dat er kansrijke mogelijkheden bestaan om in het buitengebied woonmilieus te ontwerpen die het landschap niet alleen respecteren, maar op velerlei punten ook versterken en verlevendigen. Binnen het stedelijke netwerk zou vanuit deze visie ook ruimte moeten kunnen bestaan voor groene woonmilieus. Als we de stad beschouwen als een bolwerk van versterking en asfalt en het landschap als een weerloos wezen dat koestering en bescherming geniet, zal het dilemma 'groen of rood' voorlopig nog wel actueel blijven.

Wie rood en groen echter niet als natuurlijke vijanden ziet, maar als elkaar versterkende en noodzakelijke elementen in woonmilieus, ontdekt talloze inspirerende mogelijkheden. Dan zijn de open plekken in de stad niet per definitie potentiële bouwlocaties, en zijn de landschappelijke stadsranden niet langer taboe voor groene inbreiding. Uit gegevens over woonbeleving en woonvoorkeur blijkt steeds weer de populariteit van het groene wonen, maar in het ruimtelijke-orderingsbeleid blijft men voorlopig nog denken in contrasten op afstand.

Gemeentebestuurders en beleidsmakers hebben echter meer aan hun hoofd dan de vraag of de open plekken in de stad volgebouwd moeten worden. Deze vraag verbleekt bij de enorme opgave die gepaard gaat met de stadsvernieuwing. Slopen, verbouwen, nieuwbouw? Homogene of heterogene wijken? Spreiden of concentreren? De openbare ruimte vrij toegankelijk, of afgesloten en bewaakt? En dan hebben we het nog niet over de miljarden euro's verslindende identiteitsprojecten. Alle grote en middelgrote steden in Nederland willen een authentieke stedelijke uitstraling. De één kiest voor een stadspoort, de ander voor een nieuwe identiteit aan het water, en vrijwel alle steden investeren hevig in het vervoersknooppunt rond het station. Kleine en grote vraagstukken vragen om aandacht, maar het optimisme is groot. Het is een kwestie van geld en tijd. Nog even en stedelijk Nederland is klaar. De rommel van de na-oorlogse ontwikkeling is opgeruimd, veelkleurige wijken baden in een zacht bed van sociale cohesie, veiligheid en geborgenheid, het centrum is een bruisend koop- en uitgaansparadijs, en de stad heeft een uitstraling van internationale allure.

Woningverdichting als fysieke en sociale opgave

Bij deze opeenstapeling van problemen en uitdagingen, is het niet verbazingwekkend dat er soms belangrijke zaken over het hoofd gezien worden. Onze huidige minister van VROM, Sybilla Dekker, haalt in het voorwoord van een door haar Ministerie uitgegeven publicatie met instemming de nota *Mensen Wensen Wonen* aan. Hierin staat over de aanpak van wijken: "De sociale, economische en fysieke ingrepen zijn complementair. Ze werken op elkaar in . . . . Fysieke ingrepen hebben ook consequenties voor de sociale structuur . . . . Andersom hebben sociale interventies vaak fysieke gevolgen, bijvoorbeeld voor de woningvoorraad of de openbare ruimte. De ingrepen kunnen elkaar versterken, maar kunnen elkaar ook tegenwerken. Het is daarom van belang steeds de juiste mix te vinden, toegespitst op de specifieke problemen en ontwikkelingskansen van de wijk."⁹ Zij doelt hier op de aanpak van de buiten het stedelijke centrum gelegen woonwijken, waar door de onderlinge verschillen in lokale omstandigheden steeds weer geprobeerd moet worden om maatwerk te leveren. In haar opsomming van manieren waarop er in een woonmilieu kan worden ingegrepen, noemt zij expliciet "het verdichten door meer woningen bij te bouwen." Zij plaatst verdichten in hetzelfde rijtje als sloop en vervanging van woningen in de zogenaamde probleemwijken, en zij ziet het daarom eveneens als een fysieke en sociale opgave. Wat betekent dit voor de aanpak?

Woningverdichting wordt in het stedelijke milieu zelden geassocieerd met het toevoegen van nieuwe woningen en bewoners aan een bestaande wijk. Meestal gaat het om locaties die vrijkomen door de ontruiming van fabrieksterreinen, haventerreinen of spoorweginplacementen. Er komt dan een *nieuwe* buurt. Vooral in steden als Rotterdam en Amsterdam zijn in het centrum van de stad omvangrijke nieuwe wijken verschenen. Het opvullen van buurten waar een deel van de ruimte onbebouwd is, is echter een ander verhaal. Hier worden de aanwezige bewoners niet alleen geconfronteerd met een kwantitatieve vermeerdering van het aantal mensen, maar ook met een kwalitatieve transformatie van de omgeving.

De publieke ruimte, die vaak functioneert als collectieve ruimte en ontmoetingsplek voor de buurt, wordt hen als het ware afgenomen. Er komen meer mensen, en tegelijkertijd neemt de ruimte af. Buurtbewoners worden niet zelden geconfronteerd met een plotselinge toename van mensen met een andere leefstijl, achtergrond en andere verwachtingen.

Tot nu toe zijn er nauwelijks studies die dit proces in kaart hebben gebracht. Wel kennen we uit de literatuur de gevolgen van een zich langzamerhand veranderende samenstelling van de wijkopbouw. Dan gaat het echter om nieuwkomers (immigranten en Yuppies), die in de plaats komen van de oorspronkelijke bevolking, zonder dat het bouwvolume in de buurt hoeft toe te nemen. Een vergelijkbare situatie treffen we aan op het tegenwoordige platteland. Daar worden tegen de dorpskern nieuwbouwwijken gebouwd voor forensen, of verschijnen er in het buitengebied woningen en boerderettes van stedelingen. Uit onderzoek van Tjirk van der Ziel en Lodewijk Brunt weten we dat dit vaak met hevige spanningen en conflicten gepaard gaat.¹⁰ Inzicht in de gevolgen voor het buurtleven en de woonbeleving voor en na de komst van nieuwe woningen en bewoners in stedelijke inbreidingsprojecten, hebben we echter niet.

In de politieke praktijk gaat vrijwel alle aandacht uit naar de stadsvernieuwingsprojecten in na-oorlogse woonwijken, waar zich een opeenstapeling van fysieke en sociale problemen voordoet. Voor dit soort wijken wordt een 'wijkvisie' ontwikkeld omdat eenzijdig sociaal of stedenbouwkundig beleid immers niet voldoende is. Er is een geïntegreerde aanpak nodig, om gelijktijdig zowel de kwaliteit van het woningbestand en de publieke ruimte te verbeteren als de sociale problemen op te lossen. Er wordt veel zorg besteed aan het verbeteren van het woonklimaat, de leefbaarheid en aan het creëren van 'sociale cohesie,' het toverwoord in het proces van de stedelijke herstructurering. Mensen moeten weer normaal met elkaar omgaan, letten op wat er op straat gebeurt en verantwoordelijkheid nemen voor veiligheid, netheid en orde.

Wij hebben dan ook inmiddels bibliotheken vol met nota's, beleidsvoornemens, boeken, artikelen en krantenknipsels over de problemen in dergelijke stadswijken. Niet zo lang geleden hadden we zelfs nog een minister die zich speciaal met de stedelijke problematiek moest bezighouden. Gek genoeg horen we daarbij maar heel weinig over buurten waar de bewoners tevreden zijn, waar geen verloedering en criminaliteit bestaan, en waar de leefbaarheid zich niet in een neergaande spiraal bevindt. Zijn die wijken er eigenlijk wel? En zo ja waar zijn ze dan? Waarom horen we stadsbestuurders zelden over wijken waarnaar ze geen omkijken hebben? Het antwoord ligt natuurlijk voor de hand: als er geen problemen zijn, hoeven ze ook niet opgelost te worden. De instrumenten en doelstellingen van stadsvernieuwingsprojecten zijn gericht op het vergroten van de leefbaarheid, de sociale cohesie, veiligheid en de kwaliteit van de woningen en de publieke ruimte. De middelen die daarbij worden ingezet kunnen van lokatie tot lokatie verschillen, maar meestal gaat het om een grondige aanpak van het woningbestand, het opknappen van parken en groenzones en het scheppen van andere voorwaarden waardoor mensen zich weer met de buurt kunnen identificeren.

Een greep uit de stadsvernieuwing in Arnhem: fysiek en sociaal

Ook in de gemeente Arnhem staat stadsvernieuwing hoog op de agenda. Er zijn nogal wat buurten met grote problemen. Uit onderstaande tabel¹¹ blijkt dat vier wijken een onvoldoend gemiddelde scoren op sfeer, veiligheid, onderhoud, overlast en woning. De wijken Klingelbeek en Schaarsbergen voeren de lijst aan met een totaalscore van 8,1. Presikhaaf en Malburgen zijn daarom de wijken die de meeste aandacht krijgen, en ook verdienen.

Rangorde van wijken in Arnhem

	Sfeer	Veiligheid	Onderhoud	Overlast	Woning	Eindcijfer
Schaarsbergen e.o.	8,1	7,3	7,2	8,3	8,2	8,1
Klingelbeek	8,4	7,5	7,5	7,6	7,9	8,1
Alteveer en Cranevelt	8,3	6,9	7,3	8,0	7,9	8,0
Burgemeesterswijk	8,3	7,1	7,3	7,4	8,1	8,0
Velperweg e.o.	7,9	7,3	7,0	7,7	8,0	7,8
Elden	8,0	7,3	7,2	7,6	7,8	7,8
Heijenoord/Lombok	7,9	7,5	7,6	7,2	7,4	7,5
Rijkerswoerd	7,4	7,5	7,2	7,7	7,7	7,5
Elderveld	7,4	7,1	6,6	7,2	7,4	7,2
Monnikenhuizen	7,4	7,2	7,2	7,5	7,3	7,2
Vredenburg/Kronenburg	7,4	6,9	7,1	7,5	7,3	7,2
Presikhaaf Oost	7,2	7,2	6,9	7,7	7,1	7,1
De Laar	7,1	7,1	6,8	7,3	7,3	7,0
St.Marten/Sonsbeek-Zuid	7,3	7,1	6,8	6,4	7,1	6,9
Centrum	6,6	6,5	7,3	5,8	6,7	6,2
Arnhemse Broek	6,3	6,9	7,3	6,6	6,3	6,1
Geitenkamp	6,7	7,0	6,9	6,0	5,9	6,0
Spijkerkwartier	6,5	6,6	6,9	5,5	6,5	6,0
Klarendal	6,1	6,5	6,6	5,8	6,7	6,0
Malburgen Oost (Zuid)	5,9	6,5	6,0	6,6	6,4	5,9
Malburgen West	5,9	6,6	6,4	6,3	6,1	5,7
Malburgen Oost (Noord)	5,8	6,9	6,5	6,3	6,1	5,7
Presikhaaf West	5,8	7,0	6,7	6,7	5,7	5,6
Arnhem totaal	7,1	7,0	6,9	7,0	7,2	6,9

In de nota Stedelijke Vernieuwing uit 1997 gaf de overheid het startsein voor de meest ingrijpende opgave van Nederland sinds de wederopbouw: de herstructurering van de na-oorlogse woningbouw. Twee van de zes miljoen woningen in Nederland stammen uit deze periode. Zowel de woningen als de woonomgeving voldoen niet meer aan de eisen van deze tijd. Er heerst een groot aantal sociale problemen en de wijken hebben een negatief imago. “We willen allemaal prettig wonen, werken en recreëren. De kwaliteit van de leefomgeving in Nederland is dus belangrijk. Dat vindt VROM ook. Daarom werkt zij samen met u aan de verbetering hiervan.” Dit lezen we in de eerste Nieuwsbrief van het Ministerie voor Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu *Nederland in uitvoering* (februari 2005). Het werken aan de verbetering van ons woonklimaat wordt de laatste jaren dan ook voortvarend aangepakt door middel van het Actieprogramma Herstructurering, dat eind 2002 door voormalig minister van VROM Henk Kamp aan de Tweede Kamer is gepresenteerd.

Herstructurering is het vernieuwen van vooral na-oorlogse stedelijke gebieden door goedkope woningen te slopen en te vervangen door nieuwbouw die een minder homogene bevolkingssamenstelling van die wijk tot moet stand brengt. De keuze is gevallen op 56 wijken waar samen meer dan één miljoen mensen in bijna 540.000 woningen wonen. Circa 95.000 van die huizen moeten worden gesloopt, de rest wordt verbeterd, en er zullen op veel plaatsen extra woningen komen in het kader van de ‘verdichting.’ Deze wijken worden gekenmerkt door een groot percentage kansarmen, gebrek aan sociale samenhang, over-

last, onveiligheid en verloedering. Een stad vraagt om onderhoud en stedelijke vernieuwing is daarop het antwoord. Een meer gedifferentieerd woningaanbod, vernieuwde winkels, pleinen, straten en groenvoorzieningen moeten voorkomen dat de midden- en hogere inkomensgroepen elders gaan wonen.

Presikhaaf en Malburgen

In het kader van de stadsvernieuwing worden ook in Arnhem twee wijken grondig aangepakt: Presikhaaf en Malburgen. Presikhaaf, bekend om zijn moderne winkelcentrum, is een vrij kleine, ruim opgezette wijk uit het eind van de jaren veertig. Inmiddels zijn er al heel wat flats gesloopt en zullen er vanaf 2005 nog eens 900 woningen tussen de IJssellaan, Laan van Presikhaaf en Slaakweg tegen de grond gaan. De bekende problemen van een na-oorlogse wijk, zoals veel dezelfde woningen, achterstallig onderhoud, en een eenzijdig samengestelde, kansarme bevolking, zijn hier kenmerkend. Tussen 1995 en 2001 werden al 360 portieketagewoningen gesloopt en vervangen door 62 eengezinswoningen, 154 appartementen en een woonzorgcomplex.

Door de woningvoorraad te differentiëren hoopte men op de komst van bewoners met hogere inkomens, die weer een impuls moesten zijn voor winkels en andere voorzieningen. Van de nieuwe bewoners werd ook verwacht dat zij actief zouden worden in het buurtwerk “waarbij de deskundigheid van de nieuwe, hoger opgeleide bewoners ingezet zou kunnen worden. De integratie tussen oud- en nieuwbouw zou tevens tot sociale integratie moeten leiden.”¹² Volgens Lans zijn de gevolgen voor de sociale cohesie echter niet zo gunstig geweest. De nieuwe bewoners maken nauwelijks gebruik van de voorzieningen in de buurt en ondernemen vooral activiteiten daarbuiten. Van verbeterde sociale contacten is ook geen sprake, wat volgens Lans samenhangt met het feit dat de bewoners qua etniciteit en leefstijl te veel van elkaar verschillen. Ook de inrichting van de ruimte was weinig bevorderlijk voor sociale contacten en ontmoetingen. In de oude inrichting van de wijk waren er nog veel gemeenschappelijke ruimtes. In de nieuwbouw zijn de appartementencomplexen echter afgesloten voor de rest van de buurt. Er is bovendien een grens van schuttingen en muren ontstaan in de wijk, waardoor de bewoners van de nieuwe appartementencomplexen niet van het fysieke netwerk van de rest van de buurt gebruik hoeven te maken.¹³ Presikhaaf is een modelvoorbeeld van fysieke en sociale interventies gericht op sociale cohesie. De samenstelling van de bevolking en de aard van de publieke ruimte komen hier naar voren als belangrijke factoren.

Malburgen is de eerste uitbreidingswijk, bedoeld als tuindorp, aan de zuidzijde van de Rijn bij Arnhem. In hoog tempo verrees hier in een mengeling van 7.000 flats en rijtjeshuizen. Ook hier is sprake van een eenzijdig woningaanbod en een bijbehorende bevolkingsamenstelling. Het woongenot in de wijk liep zienderogen terug door overlast van criminaliteit en drugsgebruik, de terugloop van voorzieningen, zwerfvuil en (verkeers)onveiligheid. Voormalig wethouder Lenferink over de toekomst: “herstructurering is geen kwestie van papier en het hart van bewoners is niet van steen. Nu zijn de partijen zo ver dat concrete projecten tot uitvoering komen. Malburgen wordt weer een leefbare Arnhemse wijk volgens het tuinstad-idee van weleer.” Om koopkrachtige bewoners te behouden of aan te trekken, zal het woningbestand worden verbeterd. Tot 2015 wordt ruim 450 miljoen euro geïnvesteerd in de vernieuwing van Malburgen. Sloop van 1.200 woningen, nieuwbouw van 2.700 woningen, verkoop van nog eens 550 bestaande huurwoningen, renovatie van 3000 woningen;

verplaatsing van complete sportcomplexen, scholen en zorginstellingen; renovatie en reallocatie van winkelveorzieningen, nieuwe parken, nieuwe groenstroken, openingen naar het water van de rivier, recreatieve ontsluiting van de uiterwaarden, en meer, veel meer water rondom de wijk. “Zoveel water zelfs dat het nieuwe Malburgen straks te karakteriseren zal zijn als ‘Stadseiland van Arnhem.’”¹⁴

Conclusie en vooruitblik

In het bovenstaande werd de verdichting van de Hoogstede-Klingelbeek buurt gezien binnen de bredere context van het stedelijke ruimte- en woonbeleid. Inbreiden past in het concept van een compacte stad, en het hoort daarom ons inziens ook thuis in de totale stadsvernieuwings- en herstructureringsopgave. Als stedelijke sociale doelstellingen serieus genomen worden, dan gelden die ook voor inbreidingslocaties. In het navolgende zullen we daarom uitgebreid ingaan op de vraag wat een buurt een buurt maakt en welke fysieke omstandigheden bijdragen aan buurtontwikkeling. Wij begeven ons hier op het raakvlak van het sociale en het ruimtelijke: zonder twijfel hét relevante thema in het debat over stadswijken. Veranderingen in ruimtelijk-fysieke zin worden in het wetenschappelijke vertoog vaak gezien als het scheppen van voorwaarden of het juist blokkeren van sociale en culturele processen. Andersom kunnen sociale middelen worden ingezet om ruimtelijke kwaliteiten te verbeteren. De interactie tussen mens en ruimte berust niet op onveranderlijke wetmatigheden. Steeds pakt deze weer anders uit, omdat we altijd weer met andere mensen, andersoortige ruimtelijke constellaties en andere waarden en normen te maken hebben.

In de volgende hoofdstukken zullen we de verschillende kwesties die bij sociaal-ruimtelijke transformaties van woonbuurten een rol spelen de revue laten passeren. De beschrijving in de volgende twee hoofdstukken is vooral bedoeld als contextualiserend en oriënterend. Het zal na lezing duidelijk zijn dat een ondoordachte ingreep in ruimtelijke zin, onverwachte en soms ook ongewilde sociale consequenties kan hebben. Wetenschappelijke inzichten kunnen ons hier slechts voor waarschuwen, recepten zijn er niet. Wij zijn van mening dat de grootste kenners en theoretici in de buurten zelf wonen. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek is niet bedoeld in plaats van deze stem, maar als vertaler en vertolker. Ons uitgangspunt wordt goed verwoord door Kam en Needham¹⁵: “Stedelijke herstructurering doet iets met mensen. Op een zeker moment wordt hun leef- en woonsituatie geproblematiseerd door professionele aandacht. Die professionele aandacht wordt in een meer of minder interactief proces vertaald in beleid. Sloop, vervangende nieuwbouw en herinrichting van de woonomgeving zijn de fysieke componenten van dit beleid, en die eerste twee grijpen diep in in het individuele leven van bewoners. Ook de sociale verbanden die zij met anderen hebben – aangeduid met het begrip sociale cohesie – veranderen door de fysieke ingrepen bij herstructurering.”

3. Bewoners, buren en buurten

Inleiding

In debatten over wonen, stedelijke vernieuwing en volkshuisvesting wordt veelvuldig verwezen naar het idealisme van oudere generaties architecten en stedenbouwkundigen. Die zagen ontwerp en inrichting als middelen om de samenleving te vormen. Of het nu ging om 'nieuwe gemeenschappen' of om vrije, gelijke individuen: de maakbaarheids-gedachte heerste alom. Tegenwoordig is er opnieuw sprake van een toenadering tussen 'fysiek' en 'sociaal,' en wel op twee heel verschillende fronten. Aan de ene kant worden bewoners van huizen en wijken steeds vaker gekarakteriseerd in termen van woonconsumenten, doelgroepen en woonmilieus. Een trend die daarbij op de voorgrond treedt is de 'nieuwe' behoefte aan een eigen plek, identiteit en geborgenheid. Dit lijkt op de eerste plaats een sociaal-culturele beweging, die spontaan uit de samenleving voortkomt, en snel is opgepikt door projectontwikkelaars, reclamemakers, makelaars en architecten. Aan de andere kant is er de roep om sociale samenhang en burgerschap, hetgeen vooral uit ambtelijke en politieke kringen afkomstig is, en betrekking heeft op de zorgelijke toestand in oude stadswijken. In beide discoursen wordt nagedacht over de vraag hoe stedenbouwkundig ontwerp, inclusief de openbare ruimte, van betekenis kan zijn voor het creëren van sociale samenhang en identiteit. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de vraag aan welke sociale voorwaarden moet worden voldaan: moet er via woningdifferentiatie gestreefd worden naar een heterogene bevolking, of is het juist beter om homogene wijken te maken? Wijken met veel of weinig differentiatie qua sociaal-economische achtergrond en leefstijl?

Zoals we gezien hebben in het eerste hoofdstuk verwijzen bewoners uit de Hoogstede-Klingelbeek voortdurend naar het gemeenschapsgevoel. Zij leggen daarbij verbanden met de samenstelling van de bevolking, maar ook met de inrichting van de wijk. Bijna alle bewoners zeggen dat ze zich thuis voelen in de buurt en dat ze zich verbonden voelen met de plek. De thematiek sluit, met andere woorden, zeer nauw aan bij dat wat in het huidige publieke debat zoveel aandacht krijgt. In dit hoofdstuk besteden we daarom aandacht aan het 'nieuwe zoeken' naar collectiviteit, sociale cohesie, differentiatie, leefstijlen en buurtoriëntatie. De inzichten die we hiermee verwerven kunnen we later gebruiken om een heldere analyse van onze buurt te maken

Het verlangen naar nieuwe collectiviteit

Ofschoon vrijwel alle aandacht in de media en het beleid uitgaat naar de zogenaamde probleemwijken, moeten we niet vergeten dat het grootste deel van de wijken uit de wederopbouw en de jaren daarna goed functioneert.¹⁶ Hoewel veel van de woningen niet meer aan de huidige eisen voldoen, verkeren ze in een goede staat. Veel groen en ruimte en een doorzichtige stedenbouwkundige opzet, die zo kenmerkend zijn voor de periode tussen 1945 en 1970, zijn kwaliteiten, die door de bewoners zeer worden gewaardeerd. De naoorlogse woonmilieus vertonen onderling echter grote verschillen in verschijningsvorm: "De

buitencentrum woonmilieus zijn tot stand gekomen in een periode waarin stedenbouwkundige opvattingen en visies, leefstijlen, welvaart, mobiliteit en technologie etc. zich in hoog tempo ontwikkelden.”¹⁷ De wijken uit de jaren zestig met hoge woongebouwen, etagebouw en brede verkeersaders, zijn bijvoorbeeld totaal verschillend van de in de jaren vijftig gerealiseerde wijken geïnspireerd op de wijkgedachte. Hierin stond het contact tussen mens en omgeving centraal en was het ontwerp gericht op het creëren van een hechte woongemeenschap.

De na-oorlogse periode, eigenlijk tot op de dag van vandaag, kan gezien worden als een voortdurend discours tussen de bouw- en ontwerp idealen van de ‘traditionelen’ en de ‘functionalisten’ of modernen. Eerstgenoemde benadrukken beslotenheid, een besloten gemeenschap, collectiviteit, en gesloten bouwblokken (nu bijvoorbeeld heel populair in neo-traditionele bouwstijlen en het nieuwe urbanisme). De functionaristen gaan uit van ruimtelijkheid, onbegrensdeheid en het ideaal van de publieke ruimte als publiek domein. Een terugblik op de geschiedenis van het bouwen en wonen gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw laat een boeiend schouwspel zien van idealisten, die ieder op een eigen, vaak volledig ondoordachte wijze, de tijdgeest trachten te vertalen in woonvormen, of juist een nieuwe tijdgeest wilden ‘maken’ met hun stedenbouwkundig ontwerp. De nooit eindigende debatten over de vorm en de hoogte van bouwblokken, hun onderlinge verhoudingen en afstand en de relatie tot de publieke/collectieve ruimte getuigen in ieder geval van een diepgaand besef, bij zowel leken als professionals, dat ruimte geen willekeurige, objectieve container is van ons alledaagse leven, maar dat inrichting en ontwerp van fundamentele betekenis zijn voor het organiseren en beleven van onze dagelijkse leefwereld.

In de aandacht voor probleemwijken, wordt ons inziens eenzijdige nadruk gelegd op de hoedanigheid van de woningvoorraad, de on(wenselijkheid) van etnische segregatie, armoede, werkloosheid, criminaliteit etc. De inrichting van de publieke ruimte, en de aard van de overgang tussen privaat en publiek, krijgen te weinig aandacht. Vaak wordt vergeten dat in de na-oorlogse wijken een belangrijke rol was toebedeeld aan de zogenaamde collectieve ruimtes. Huidige oplossingsrichtingen weten niet goed wat ze hiermee aanmoeten. Er heerst een zekere angst – misschien wel een taboe – om na te denken over de zin een deel van de publieke ruimte op te offeren voor het exclusieve gebruik van de bewoners van een wijk. Deze angst is wel te begrijpen. Zoals we later nog zullen zien, staat de publieke ruimte onder hevige druk van commercie en vermaak. De vorming van allerlei exclusieve enclaves en de navenante surveillance van de ruimte, geven mensen het gevoel dat ze op steeds meer plekken ongewenst zijn, of in ieder geval nauwlettend in de gaten worden gehouden.

Dit soort negatieve kanten van ‘parochialisering’ en toe-eigening boezemen bij veel mensen de angst in om ook zelfs maar na te denken over spontane of georganiseerde processen van toe-eigening van de ruimte door specifieke gebruikersgroepen. De bewuste afbakening en privatisering van de publieke ruimte, zoals die vooral plaats vindt in beschermde woonmilieus, is voor veel ontwerpers een doorn in het oog. Ons inziens kunnen we echter niet om dit soort verschijnselen heen, omdat we in Nederland dit soort ontwikkelingen bijna ongemerkt zien binnensluipen.¹⁸ We moeten daarbij niet uitsluitend de negatieve aspecten in de beschouwing betrekken, maar ook oog hebben voor de positieve effecten.¹⁹ Wanneer bewoners de ruimte hebben zich hun eigen omgeving toe te eigenen, heeft dit een positief gevolg voor de woonervaring. Dat de publieke ruimte hierdoor een sfeer en kleuring krijgt die buitenstaanders misschien uitsluit, is een logisch, onvermijdelijk gevolg.

In de na-oorlogse wijken werden collectieve ruimten vooral uit ideologische motieven aangelegd. Er lagen expliciete visies aan ten grondslag over gemeenschapszin. Uit onderzoek van Schors en Bax²⁰ blijkt dat deze ruimtes onderdeel vormden van een totaal stedelijk concept. Gelegenheid bieden voor ontmoeting was een belangrijk middel om de informele sociale contacten te faciliteren. In de vroeg-naoorlogse wijken was hiervoor vaak de nodige ruimte, maar vanaf begin jaren zeventig werd de ruimte steeds meer gereserveerd voor woningbouw en parkeerruimte. Daar kwam nog bij dat onder invloed van individualisering, culturele diversificatie, migratie, (auto)mobiliteit en toenemende private rijkdom de openbare ruimte een soort niemandsland werd, met negatieve effecten als onveiligheid, verpaupering en vernielingen. “De natuurlijke sociale controle die in de vroeg-na-oorlogse wijken nog wel aanwezig was brokkelde ook af en werd niet opgevangen door professioneel sociaal beheer (al was het maar in de vorm van bewoners- beheerondersteuning).”²¹

De huidige opkomst van het concept collectiviteit in woonmilieus is gebaseerd op een herleving van de behoefte aan gemeenschappelijkheid en eigenheid. Het is wellicht meer een woonstijl-concept, dat niet bedoeld is om mensen te ‘disciplineren’ of te sturen, maar juist mensen moet aantrekken die het gevoel hebben dat een besloten buurtruimte bij hun leefstijl past. Er ligt in veel mindere mate een maakbaarheidsgedachte aan ten grondslag. Een voorbeeld van een geslaagd project is het GWL-terrein, een nieuwbouwwijk in Amsterdam-Westerpark uit 1997. Het stedenbouwkundige plan is ontworpen door Kees Christiaanse en geeft ruimte aan 600 woningen, waaronder de helft sociale huur. Kenmerkend is de groene en autovrije woonomgeving: dit maakt het gebied ecologisch interessant, en heeft ook een grote aantrekkingskracht op gezinnen met kinderen. Door het beperkt houden van de openbare ruimte en het bestaan van collectieve tuinen oogt het gebied, in vergelijking met de gesloten bouwblokken in de omgeving, groen. Om bewoners actief te betrekken bij het beheer van de buurt bestaat er een leefbaarheidsoverleg.²²

De collectieve ruimte duikt niet alleen op als onderdeel van een woonstijl, maar ook in de context van nostalgie en neo-traditionalisme. In grote nieuwbouwprojecten als de Schuytgraaf in Arnhem, de Haverleij – een spraakmakende stadsuitbreiding gelegen in het noordwesten van ‘s-Hertogenbosch – en het nieuwe Brabantse dorp Brandevoort bij Helmond, verschijnt de collectieve ruimte als een verwijzing naar middeleeuwse hofjes, het dorpsplein en de dijk aan de haven. Hier is ook geen sprake van een regisserende architectuur, maar van het vervullen van de wens van mensen die niet alleen een ‘eigen plek’ willen, maar vooral een ‘eigen terrein.’ Dit soort trends in de architectuur zijn ongetwijfeld het begin van een nieuw hoofdstuk in de stedenbouw. Het is veelzeggend dat mensen vluchten naar dit soort beschermde woonomgevingen, waar buitenstaanders niets te zoeken hebben en in veel gevallen zelfs op een afstand gehouden worden.

Sociale cohesie

Bovenstaande opmerkingen over de hernieuwde aandacht voor de collectieve ruimte, passen in een opvallende herleving van begrippen als gemeenschap en geborgenheid. De beschermde woonvormen zijn meer dan de gril van mensen met excentrieke woonwensen of van architecten die een bewust anti-modernistisch statement willen maken. Deze herleving is langzamerhand in het stedenbouwkundige beleid geslopen in de gedaante van het begrip sociale cohesie. In de studie *Sociale cohesie in heden en verleden* lezen we²³: “De buurt wordt vaak gekoppeld aan begrippen als sociale netwerken of gemeenschappen. Persoon-

lijke interacties dienen in de eerste plaats in een kleinere omgeving te kunnen ontstaan, zo luidt de redenering. Het woord gemeenschap roept positieve gevoelens op. Gezelligheid, veiligheid en sociale contacten worden ermee geassocieerd." Het lijkt er een beetje op dat de woonerven uit jaren zeventig een nieuwe bloeitijd tegemoet gaan.

De stedelijke herstructureringsopgave is gericht op het verbeteren van de economische vitaliteit en de leefbaarheid. Het beleid steunt op drie pijlers: onderwijs, sociale veiligheid, zorg- en welzijnsvoorzieningen (de sociale pijler); stedelijke economie en werkgelegenheid (de economische pijler) en de herstructurering van de woningvoorraad en de woonomgeving (fysieke pijler). De laatste jaren wordt vooral het accent gelegd op de samenhang tussen de fysieke verbouwing en de sociale problematiek. "Vrijwel alle deskundigen die bij het grote stedenbeleid betrokken zijn, benadrukken dat stedelijke vernieuwing het best met een uitgekende combinatie van fysieke (sloop, nieuwbouw) en sociale interventies (achterstandsbestrijding, beter wijkbeheer) kan worden aangepakt."²⁴

In een recent verschenen studie van het Kenniscentrum Grote Steden²⁵ wordt benadrukt dat het fysieke en het sociale in combinatie bepalend zijn voor de ruimtelijke kwaliteiten van een stadswijk. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan de kwaliteit van de woningvoorraad, maar ook aan aspecten van de woonomgeving, zoals de publieke ruimte, de infrastructuur, voorzieningen etc. De sociale kant heeft betrekking op ruimtelijke sociale problemen, zoals segregatie en gettovorming, sociaal verval, sociale cohesie en sociale achterstand.²⁶ Sociaal verval treedt op wanneer een wijk steeds onaantrekkelijker wordt voor mensen met een hoger inkomen, die zodra zij de kans krijgen de buurt ontvluchten. Voor hen in de plaats komen nieuwe bewoners die weinig binding met de buurt en andere buurtbewoners hebben, wat weer leidt tot een afnemende sociale cohesie en verantwoordelijkheidsgevoel voor wat zich in de publieke ruimte afspeelt. Wijken kunnen zo in een vicieuze cirkel van verval terecht komen. Winkeliers verdwijnen, de eigenaren van de woningen doen weinig meer aan het onderhoud en de reputatie van de buurt verslechtert. In dit verband wordt de laatste tijd veel aandacht besteed aan sociale cohesie.

Het herstructureringsbeleid gaat uit van de veronderstelling dat versterking van de lokale sociale cohesie een belangrijke factor is in het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit en dat fysieke ingrepen alleen op termijn succes hebben als ze ook tot een sterkere band tussen de bewoners onderling leiden. Sociale cohesie is dus zowel een doel als een middel. Sociale cohesie uit zich op de eerste plaats in de mate waarin wijkbewoners participeren in het buurtleven via sociale interactie en allerlei verenigingen (gedragscomponent). Voorts blijkt het uit de mate waarin er min-of-meer overeenstemming bestaat over de (ongeschreven) regels in de buurt (normen- en waardencomponent). Tenslotte verwijst sociale cohesie naar de mate waarin buurtbewoners zich met hun woonomgeving kunnen identificeren (belevingscomponent).²⁷

Deze sociale kenmerken van een buurt doen sterk denken aan langvervlogen tijden, toen stadswijken nog 'echte' volksbuurten waren. De mensen kenden elkaar, ontmoetten elkaar op straat, thuis en vaak ook in de fabriek. De buurt vertoonde een homogene samenstelling met ongeschreven gedragsregels, sociale controle en gemeenschapszin. Dat is althans het beeld dat ons door romantici nu nog steeds wordt voorgeschoteld. Denk maar aan de populariteit van boeken, films, muziek en televisieseries waarin bijvoorbeeld het Amsterdamse volksleven wordt bezongen. Of dit beeld op waarheid berust, is niet belangrijk. Zeker is dat er in onze samenleving het gevoel bestaat dat de gemeenschapszin gedurende de afgelopen decennia drastisch is afgenomen. Wanneer mensen niet meer om elkaar geven, elkaar

nauwelijks kennen, hebben zij geen binding meer met de buurt, en daarmee onttrekken ze zich aan hun verantwoordelijkheid om met elkaar de leefbaarheid in stand te houden.

In de publicatie *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* van het Sociaal Cultureel Planbureau,²⁸ worden cohesieve sociale systemen omschreven in de volgende termen²⁹: “groepsidentificatie en saamhorigheidsgevoelens, frequente en intensieve contacten tussen de leden, veel onderling vertrouwen tussen dezen, gedeelde normen en waarden en participatie in het groepsleven.” Dergelijke sociale systemen, ook wel gemeenschappen genoemd, bestaan op verschillende schaalniveaus. Zo kan er op het niveau van een wijk een sterke onderlinge betrokkenheid bestaan, terwijl diezelfde buurtbewoners weinig in bredere maatschappelijke verbanden geïntegreerd zijn. Andersom kan een buurt als los zand aan elkaar hangen, maar kan er op individueel niveau sprake zijn van integratie in talloze maatschappelijke netwerken.

De betekenis van sociale cohesie op buurtniveau wordt in beleidsdocumenten en wetenschappelijke studies over het algemeen hoog ingeschat. Het heeft positieve effecten op de leefbaarheid in de wijk en verhoogt het gevoel van veiligheid. Om een idee te krijgen van hoe het begrip sociale cohesie wordt gemeten, volgen hieronder een tweetal tabellen uit een onderzoek naar conflicten tussen burens in Zwolle, Rotterdam en Gouda.³⁰

Normen en waarden van Rotterdammers, Gouwenaren en Zwollenaren (percentages)

Omgangsnormen burens (N=509)	Eens	Oneens
Je zorgt dat de ander geen last van je heeft	97	2
Je maakt je excuus als een ander last van je heeft gehad	95	3
Je mag van de burens verwachten dat ze rekening houden met jou	93	5
Als de burens de stereo hard zetten, doe ik dat ook	9	89
Als je een feestje hebt, dan informeer je de burens	88	9
Het is makkelijker individuen aan te spreken op gedrag, dan groepen	80	12
Ieder leeft zoals hij/zij zelf wil	77	19
Na tien uur 's avonds moet het stil zijn	75	20
Je mag niet te snel klagen bij de burens	75	21
De buurman heeft niets te maken met jouw leefstijl	74	21
Van een bekende buur accepteer je meer dan van een onbekende buur	63	29
Nieuwe bewoners moeten zichzelf voorstellen	62	31
Je moet af en toe bij de burens op de koffie gaan	30	60
Als je je bemoeit met storend gedrag van anderen, loop je grote risico's	54	36

Vormen van burencontact in Gouda, Rotterdam en Zwolle (percentages)

	Zwolle (N=101)	Gouda (N=101)	Rotterdam (N=307)
Men groet de burens	100	98	91
Men maakt minimaal wekelijks een praatje met de burens	67	80	68
Men is tevreden over het contact met de burens	98	84	68
Burens zorgen voor kind bij afwezigheid	50	26	11
Burens zorgen voor huis met vakantie	48	49	23
Heeft 3 jaar of langer dezelfde burens	58	56	60

Oordelen van respondenten over de (sociale) woonomgeving. Voor de buurt positieve antwoorden (in procenten)

	Saamhorigheid in buurt	Gehechtheid aan buurt	Voelt zich thuis in de buurt	Tevreden met bevolking buurt	Prettige omgang in de buurt	Contact met directe burenen
Compact stedelijke gebieden	59	52	80	75	71	42
waarvan uitgaansgebieden	49	55	82	76	70	42
Overig compact stedelijk	51	49	78	75	71	43
Buitengebieden	71	62	90	87	85	54
Monofunctionele gebieden	56	42	82	83	77	48
Kernachtig dorpse gebieden	63	58	87	83	82	51
waarvan uitgaansgebieden	63	58	88	84	82	50
Overige dorpse gebieden	64	58	87	83	81	51
Vroeg na-oorlogse flat- en/of huurwijk	49	52	78	72	70	45
Hoogbouw- en rijtjeswoningen jaren '70	54	49	82	80	75	45

In het wetenschappelijk onderzoek wordt veel aandacht besteed aan fysieke kwaliteiten en de fysieke structuur van de leefomgeving. De karakteristieken van de omgeving worden gezien als belangrijke voorwaarden voor het bestaan en de verklaring van sociale integratie.³¹ In onderzoek naar de fysieke kenmerken van de leefomgeving wordt vaak gebruik gemaakt van een typologie van woonmilieus. Het Sociaal Cultureel Planbureau heeft de woonmilieus in Nederland in zes typen verdeeld en in elk van deze typen de mening van bewoners gepeild over de sociale woonomgeving.

- Compact stedelijk, met als belangrijke kenmerken: veel etage-/middelhoogbouw, veel winkels, weinig groen.
- Buitengebieden met als belangrijke kenmerk veel vrijstaande woningen.
- Monofunctionele woonwijken, veelal uit de jaren tachtig en negentig, met veel laagbouw.
- Kernachtig dorpse gebieden: laagbouw, gecombineerd met veel winkels.
- Vroeg-naoorlogse flats en/of huurwijken.
- Hoogbouw- en rijtjeswijken jaren zeventig.

De buitengebieden vertonen de meest gunstige kenmerken wat betreft sociale cohesie. De saamhorigheid tussen de bewoners en de gehechtheid aan de buurt zijn er het grootst. Contacten met buurtgenoten komen hier het meest voor en meer dan elders voelt men zich hier verantwoordelijk voor de leefbaarheid. De vroeg-na-oorlogse flats en/of huurwijken onderscheiden zich in dit opzicht in ongunstige zin.

Bindingen met de buurt

Uit dit soort onderzoek blijkt dat er tussen woonmilieus verschillen bestaan in bindingen tussen bewoners, en tussen bewoners en de buurtomgeving. Op zich zeggen dit soort cijfers niet zoveel: niet meer dan dat het over het algemeen niet slecht gesteld is met de

sociale cohesie in Nederland. Interessanter is de vraag welke, en waarom er verschillen tussen bewoners in dezelfde wijk bestaan: waarom zijn sommige bewoners meer op de wijk georiënteerd dan anderen? Welke bewonerskenmerken zijn van positieve invloed op het ontstaan van sociale cohesie? In de literatuur wordt in dit verband vooral aandacht besteed aan homogeniteit/heterogeniteit qua leefstijl en sociaal-economische positie. Voorts wordt gewezen op individuele verschillen in buurtoriëntatie: is iemand vooral gericht op het buurt-netwerk, of speelt de buurt geen rol in het sociale leven? Vast staat, dat voor het ontstaan van sociale cohesie buurtbewoners belangstelling voor elkaar moeten hebben en dat er bereidheid bestaat om elkaar te ontmoeten.

Een wijk bestaat uit individuen en huishoudens, met verschillende attitudes en verwachtingspatronen. Zo kunnen de vrouw en de kinderen uit een gezin heel actieve buurtcontacten hebben, terwijl de man zich meer bezighoudt met sociale contacten buiten de wijk. Er zijn actieve en minder actieve mensen, en er bestaan verschillen in buurtbinding en betrokkenheid. Zeker in een heterogene buurt, met verschillende leefstijlen, heeft de buurt variabele betekenissen. Bovendien is het zo dat mensen die niets met de buurt te maken hebben niet a-sociaal of geïsoleerd zijn. Naast mensen die vooral op de buurt gericht zijn (buurt cohesie), zijn er ook mensen die lid zijn van talloze verenigingen en intensief contact hebben met vrienden, familie en collega's buiten de buurt (netwerk cohesie).

Blokland-Potters³² maakt in haar onderzoek naar binding tussen stedelingen een onderscheid tussen vier manieren waarop mensen een praktische of symbolische binding met de fysieke woonomgeving kunnen hebben.

- mensen voor wie lokatie geen betekenis heeft
- mensen die de wijk vooral praktisch gebruiken
- mensen voor wie het accent ligt op symbolisch wijkgebruik
- mensen die het wonen in de wijk zien als onderdeel van een specifieke levensstijl

Voor de eerste groep heeft de wijk geen praktische of sociale betekenis. Voor voorzieningen, sociale contacten en activiteiten richt deze groep zich op een veel ruimere omgeving. De woning is een uitvalsbasis en het wonen in de wijk berust op toeval, of is tot stand gekomen op grond van de strategische ligging in de stad.

De tweede groep bewoners kenmerkt zich door een voornamelijk praktisch wijkgebruik. Ze maakt intensief gebruik van de lokale voorzieningen: de buurt staat in dienst van de behoeften. Voorwaarde is natuurlijk dat er wel voorzieningen moeten zijn. De buurt kan dan een 'brandpuntfunctie' hebben, in die zin dat activiteitenpatronen en eventueel ook sociale contacten tot de woonbuurt beperkt kunnen worden.³³ Volgens Flap³⁴ is het zo, dat "wanneer de brandpunten van het sociale leven, zoals het werk, de vrije tijd en scholing, steeds minder in de buurt liggen . . . dan ook minder snel de buurt tot een gemeenschap zal worden simpel en alleen al door het gebrek aan gelegenheid tot contact." Dit is zeker het geval in de moderne na-oorlogse woonbuurten, waar het voorzieningenpeil zeer beperkt is en de woning inderdaad als uitvalsbasis fungeert. Dit soort woonbuurten zijn ontstaan vanuit de gedachte dat door de beschikbaarheid van vervoersmogelijkheden het wonen gescheiden kan worden van de lokaties waar gewerkt, gewinkeld en gerecreëerd wordt. De mate waarin in een buurt allerlei voorzieningen aanwezig zijn, zoals scholen, winkels, kantoren en fabrieken, vergroot de kans dat mensen elkaar ontmoeten.

Symbolisch wijkgebruik bestaat wanneer mensen een buurt niet alleen intensief praktisch gebruiken, maar de wijk ook een vertrouwde, eigen plek vinden. Deze toe-eigening van de publieke ruimte houdt in dat men zich er gemakkelijk kan oriënteren, de juiste plekjes weet

te vinden, de omgeving als het ware incorporeert in de eigen, bekende leefwereld. Er is sprake van een individuele binding met de omgeving door intensief gebruik.

De vierde groep bestaat vooral uit moderne stedelingen. De wijk is een middel om hun specifieke leefstijl vorm te geven. De wijk heeft geen hoge praktische of symbolische betekenis, maar dient vooral om binnen het netwerk van stedelijke relaties te kunnen verwijzen naar een referentiepunt: ik woon daar-en-daar: het wonen in een bepaalde buurt als deel van je identiteit, een statussymbool.

Sociaal-economische kenmerken en leefstijlen

Uit de bespreking van verschillende buurtbindingen, blijkt dat een voorwaarde voor het ontstaan van sociale cohesie in ieder geval ligt in een combinatie van praktische en symbolische betekenissen van de buurt. Hierin ligt de voorwaarde voor het leggen van contacten en de mogelijkheid om sociale bindingen tussen bewoners te ontwikkelen. Of hierbij ook sprake moet zijn van een zekere concentratie van mensen met een gelijksoortige leefstijl, al dan niet in combinatie met dezelfde sociaal-economische achtergrond, heeft veel pennen in beroering gebracht. In zijn boek *Stadswijk* laat Reijndorp³⁵ zien dat verschillende historische fasen in de wijkontwikkeling steeds samengaan met het komen van nieuwe en het gaan van oude bewoners. Met name de na-oorlogse wijken worden gekenmerkt door een hoge mobiliteit en een grote verscheidenheid. Voor het ontstaan van buurtbinding en onderlinge contacten is dat niet gunstig.

Reijndorp onderscheidt drie groepen bewoners: de oorspronkelijke stedelingen, de nieuwe stedelingen en de immigranten. Deze groepen verschillen in economisch (inkomen), sociaal (vaardigheden, netwerken) en cultureel (opleiding, leefwijze) opzicht. Ze hebben bovendien verschillende opvattingen over stedelijkheid en de betekenis van de buurt daarin. De oorspronkelijke stedelingen, die vaak in hun wijk zijn geboren en getogen, kennen nog de levendigheid en de vele sociale contacten die de buurt in het verleden kenmerkten. Het zijn als het ware de 'achterblijvers,' de mensen die niet weg kunnen of willen. Ondanks een gevoel van ontheemding en onteigening, vinden zij sociale betrokkenheid en sociale controle nog steeds belangrijk. De wereld van de oorspronkelijke stedelingen is goeddeels verplaatst naar de groeikernen en de buitenwijken. Voor de nieuwe stedelingen, staan diversiteit, vrijheid en anonimiteit centraal. Zij hechten minder belang aan binding met de buurt, zij voelen zich bewoners van de netwerkstad: de stad als een verzameling van plaatsen verspreid over verschillende buurten. De immigranten hebben intensieve, eigen netwerken op buurtniveau, maar waarderen ook de anonimiteit van de stedelijke omgeving. De boodschap die uit Reijndorps woorden klinkt is duidelijk: een grote differentiatie aan mensen draagt niet bij aan sociale cohesie. Er zijn zulke uitgesproken verschillen in leefstijl, klasse en oriëntatie op de buurt dat er tussen mensen onderling weinig bindingen ontstaan.

Kempen en Van Beekhoven hebben dit soort opvattingen getoetst aan de beleidsdoelstellingen van stedelijke vernieuwing. Nederlandse beleidsmakers, zo schrijven zij, "prefereren in het algemeen buurten met een gevarieerd woningenbestand boven homogene buurten. De onderliggende vooronderstelling is dat dit automatisch zal leiden tot sociale differentiatie en dat dit beter is dan sociale homogeniteit. Sociale differentiatie leidt tot meer contacten tussen verschillende bevolkingsgroepen en tot een beter gebruik van de buurt."³⁶ Uit hun onderzoek in een aantal stadsvernieuwingsprojecten in Utrecht en Amsterdam blijkt

dat de beoogde effecten van meer differentiatie van woningen en bewoners op buurtparticipatie en betrokkenheid volledig afwezig zijn. De bewoners, zowel nieuw als oud, hebben hun contacten en activiteiten vrijwel geheel buiten de buurt. De oude en nieuwe bewoners toonden over het algemeen geen enkele interesse voor elkaar; ze leven totaal langs elkaar heen. Na een vergelijkend internationaal literatuuronderzoek komen zij tot de conclusie dat gemengde buurten geen garantie vormen voor het ontstaan van sociale contacten tussen verschillende groepen. Het slopen van goedkope huurwoningen en het daarvoor in de plaats bouwen van duurdere koopwoningen resulteren weliswaar in een meer gevarieerde samenstelling van de bevolking, maar wanneer mensen te veel van elkaar verschillen, tonen ze weinig interesse voor elkaar. Ook zij constateren bij mensen een voorkeur voor homogene buurten omdat ze graag omringd worden door hun 'soortgenoten.'

Ook volgens het Sociaal-cultureel Planbureau³⁷ wordt gemeenschapszin negatief beïnvloed door een heterogene bevolkingssamenstelling, zoals etnische afkomst, inkomen en opleiding. "Sociale gelijkheid bevordert in het algemeen coöperatieve sociale relaties; sterke sociale ongelijkheid maakt mensen minder bereid tot inzet in de publieke sfeer en is veelal verbonden met wantrouwen tussen groepen." In de sociologie worden dit soort verschijnselen vooral met de 'like-me' of similariteits-theorie verklaard.³⁸ Mensen gaan volgens deze theorie het liefst om met soortgenoten. "Dat is emotioneel het meest belonend en het gezelligste, dan heeft men gespreksonderwerpen, dan vindt het eigen gedrag bevestiging bij anderen en is de sociale vergelijking minder bedreigend." Ruimtelijke *nabijheid* in combinatie met een grote *sociale* afstand zal dus volgens deze theorie niet bevorderlijk zijn voor het aangaan van sociale relaties.

In het Rapport van de Adviescommissie Strategische Kennisthema's Grote Steden pleiten de schrijvers voor een woonbeleid gericht op homogenisering van buurten, "waarin elke buurt een eigen leefstijl kan uitstralen die voor een specifieke groep bewoners aantrekkelijk is."³⁹ Woningdifferentiatie wordt afgedaan als een sociaal lapmiddel, met vooral retorische waarde "aangezien gemengde inkomens- en opleidingsgroepen niet leiden tot meer sociale cohesie en sociaal kapitaal in een wijk. Hoogstens is er sprake van *living together apart*. Als puntje bij paaltje komt, zoeken mensen liever gelijkgestemden op."⁴⁰ Korthals-Altes noemt als aanbeveling om sociale cohesie te bevorderen o.a. de noodzaak van specifieke woonmilieus, die homogene buurten vormen binnen het heterogene geheel van de wijk, en waar gelijkgestemden zich toe aangetrokken voelen.⁴¹

De vraag is echter in welke opzichten mensen dan een zekere gelijkenis moeten vertonen om zich voor elkaar te interesseren. Gaat het om godsdienst, politieke overtuiging, opleiding? Tot aan de jaren zestig was het vrij eenvoudig hierover uitspraken te doen. Boeren, arbeiders, lagere en hogere burgerij, konden binnen de bestaande zuilen goed met elkaar overweg. Er bestond overeenstemming in inkomen, status, leefwijze. Met de ontzuiling en het wegvallen van het voorspelbare verband tussen opleiding, inkomen en identiteit, is het een stuk moeilijker om vast te stellen wie zich tot wie voelt aangetrokken. Mensen zijn steeds minder gemakkelijk in te delen in eenduidige bevolkingsgroepen of culturele oriëntaties. Veelal wordt nu dan ook gesproken over leefstijl, smaak en sub-cultuur. Daarbij komt dat door algemene trends als globalisering, groei en diversificatie van communicatie netwerken en mobiliteit de horizon veel breder is geworden dan alleen de buurt. In de huidige 'netwerksamenleving' zijn mensen niet afhankelijk van een buurt voor hun sociale leven, en voor de vrijetijdsbesteding staan hun talloze mogelijkheden ter beschikking om die buiten de eigen buurt te beleven.

Volgens de socioloog Reijndorp is de plek waar men woont “het centrum van een stedelijk landschap met oude en nieuwe, kleinschalige en grootschalige natuurgebieden, uitgaanscentra, winkelconcentraties, kantorenparken en industriegebieden. Uit dit groeiende aanbod van plekken met een verschillend karakter stellen mensen hun eigen ruimtelijke ordening samen. Die weerspiegelt de flexibilisering op de arbeidsmarkt, wisselingen in persoonlijke relaties, veranderingen in verantwoordelijkheden binnen huishoudens, culturele trends in wonen en recreëren.”⁴² Een buurt kan bijvoorbeeld gekenmerkt worden door een meerderheid aan dit soort netwerk burgers: allemaal met dezelfde leefstijl, smaak en cultuur, maar van een hecht buurtleven zal dan nog geen sprake zijn. Het lijkt er daarom op dat sociale en culturele homogeniteit geen voldoende voorwaarde is voor sociale cohesie. Er moet naast een oriëntatie op de netwerksamenleving ook sprake zijn van een buurt-oriëntatie. Gerichtheid op de buurt moet als het ware een onderdeel van de leefstijl zijn.

Als we de media mogen geloven is dit tegenwoordig in toenemende mate het geval. Steeds meer mensen zoeken naast het nomadische bestaan in netwerkland de koestering van een buurt. Een eigen plek, waarmee men zich kan identificeren en die de geborgenheid geeft van een gemeenschap. In een artikel in de NRC (6 februari, 1998) schrijft Bernard Hulsman dat juist omdat de hele wereld virtueel en reëel zo gemakkelijk bereikbaar is, de huidige mens behoefte heeft aan geborgenheid en een veilig tehuis. Een van de meest paradoxale verschijnselen in de hedendaagse stad is volgens Nio,⁴³ dat het proces van schaalvergroting ook gepaard gaat met een hergroepering op een lager schaalniveau. “Aangezien mensen niet langer gebonden zijn aan een bepaalde plek, winnen plekken juist weer aan betekenis om de leefstijl of identiteit vorm te geven.” Volgens Nio, is het verzet tegen de individualisering en het streven naar een of andere vorm van sociale cohesie tussen burens en omwonenden aan het toenemen. “Het lijkt er soms op alsof de wijkgedachte nieuw leven wordt ingeblazen aan de hand van het begrip leefstijl.”

In het voorgaande hebben we hieraan al aandacht besteed in de context van het verlangen naar collectiviteit. Naast de klassieke etnische en economische, vindt er volgens Nio in toenemende mate ook ruimtelijke sortering plaats van mensen op basis van gemeenschappelijke interesses en oriëntaties. Een clustering van mensen met hetzelfde verwachtingspatroon ten aanzien van omgang met buurtgenoten en dezelfde voorkeur voor een bepaalde woonomgeving zal zich op den duur als ‘van nature’ uitkristalliseren. Nieuwe wijken met een bepaalde architectonische uitstraling en ligging trekken dan ook niet alleen mensen die het juiste huis zoeken, maar vooral mensen die specifieke buurtidealen willen verwezenlijken. Binnen oudere wijken voltrekken zich via verhuizing ook dit soort selectie processen. Wie ergens een bepaalde sfeer aantreft die hem of haar niet bevalt, zal vertrekken, en wijken bouwen zo op den duur een reputatie op.

In het ruimtelijke gedrag van mensen is niet alleen in toenemende mate sprake van een ruimtelijke clustering van leefstijlen voor wat betreft het wonen. Omdat mensen binnen eenzelfde leefwijze soms heel verschillende consumptiepatronen combineren, gaat het veelal om verschillende ruimtelijke clusterings. Men woont met mensen die dezelfde woonstijl hebben, sport met mensen die dezelfde voorkeur hebben. Men gaat naar het theater, de film, naar vakantieoord: overal komt men mensen tegen die in ieder geval op dat gethematiseerde aspect iets met elkaar delen. Betekent dat dan dat mensen die zich aangetrokken voelen tot een bepaalde woonlokatie of woonsfeer verder niet veel gemeenschappelijk hebben? Dat kan inderdaad het geval zijn. Maar het wonen en het verblijf in de woonomgeving neemt zo’n groot deel van het dagelijkse bestaan in beslag, en vergt bovendien zulke

grote materiële en immateriële investeringen, dat clustering op grond van woonstijl naar alle waarschijnlijkheid ook mensen bij elkaar brengt die veel meer gemeenschappelijks hebben.

Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we gezien dat begrippen als sociale cohesie, collectiviteit en leefstijl nauw verband houden met wonen en de woonomgeving. Opvallend daarbij is dat de hang naar collectiviteit, bescherming en geborgenheid in Nederland over het algemeen gezien wordt als een negatieve ontwikkeling. Het wordt gezien als vluchtgedrag, voortkomend uit angst en uit onvermogen deze angst te overwinnen. Ten onrechte worden collectiviteit-achtige buurtidealen bijna altijd in verband gebracht met retro-architectuur, kitch-erfgoed en yuppen-bunkers. Dit is een voorbeeld van hoe onderzoekers en trendwatchers geobsedeerd zijn door het 'ongewone' en het uitzonderlijke. In dit hoofdstuk hebben we helaas weinig kunnen melden over gewone woonbuurten, dat wil zeggen, buurten waarover we nooit iets horen in de media of in zorgelijke nota's van stads- en dorpsbesturen. Des te meer weten we van probleemwijken en de grote veranderingen aldaar gedurende de laatste decennia. Studies naar sociale cohesie zijn vooral gebaseerd op onderzoek in dit soort wijken, en zijn wellicht daarom erg gericht op zaken als integratie, segregatie en vervreemding. Hoe verschillende bevolkingsgroepen in doorsnee Nederlandse buurten met elkaar omgaan, en in hoeverre de sociale kwaliteit te maken heeft met overeenkomsten dan wel verschillen tussen bewoners, weten we eigenlijk niet. In ons buurtonderzoek willen we daarover om die reden niet teveel zeggen. Om de rol van het aanwezige sociale en culturele kapitaal voor sociale cohesie te doorgronden, zou een serie comparatieve case studies in relatief stabiele wijken noodzakelijk zijn. In ieder geval luidt onze belangrijkste conclusie dat een positieve buurthouding een voorwaarde is voor een zekere mate van buurtgerichtheid. Voorts concluderen we dat buurten kunnen bestaan uit verschillende conglomeraten van mensen, die van elkaar verschillen wat betreft de mate waarin zij een netwerk-stedelijk gedrag combineren met een buurtnetwerk.

Of een positieve buurthouding in de praktijk resulteert in een oriëntatie op de buurt en van bewoners op elkaar, is echter van andere factoren afhankelijk. Hierover gaat het volgende hoofdstuk. Daar zullen we laten zien dat socialiteit en buurtoriëntatie weliswaar tot reguliere sociale contacten kunnen leiden, maar dat hiervoor in essentie ook fysiek de ruimte voor moet zijn: ruimte om elkaar te ontmoeten en dingen met elkaar te doen. Van een buurtleven is immers pas echt sprake als er collectieve activiteiten zijn: als er meer is dan een regelmatig burenbetzoek, of een praatje over de schutting. De buurt als sociale collectiviteit bestaat bij de gratie van collectieve ruimtes. Dat kan een clubhuis, een verenigingsgebouw of dorps huis zijn. Maar van groot belang is ook de publieke ruimte: buiten op straat, een plein of op een andere open plek.

4. De buurt als integratiekader: de betekenis van collectieve ruimte

Inleiding

Woningen zijn overal gelegen in een ruimtelijke context van infrastructurele netwerken, pleinen, groenvoorzieningen, stukken natuur en cultuurlandschappen, ander gebouwen en zovoorts. Mensen gaan hun woning in en uit: ze bewegen zich tussen de privé-ruimte en de publieke ruimte. Deze publieke ruimte delen ze met andere bewoners. Daar komen ze elkaar tegen, daar ontmoeten ze ook vreemden. De publieke ruimte heeft een scala aan verblijfs- en gebruikswaarden. Naast een verbindingzone tussen verschillende typen ruimten, vervult de publieke ruimte ook de plek waar georganiseerde ontmoetingen en activiteiten plaats vinden. Denk maar aan demonstraties, festivals, straatfeesten, sportwedstrijden. De publieke ruimte wordt regelmatig tijdelijk getransformeerd tot gelegenheidsruimte voor specifieke doelgroepen. Als de festiviteiten of evenementen ten einde zijn, wordt de publieke ruimte weer door de dagelijkse gebruikers in beslag genomen.

De tijdelijke transformatie van de publieke ruimte voor georganiseerde activiteiten biedt een mooie opstap naar een verschijnsel dat al zo oud is als de mens zelf, maar opvallend weinig aandacht krijgt. In de woonomgeving, waar mensen zich vrijwel iedere dag in de ruimtes tussen de huizen begeven, kunnen spontane processen plaatsvinden, waardoor de ruimte de 'kleur' en 'geur' krijgt van de buurt. Er is geen tijdelijke, maar een permanente toe-eigening, waardoor de openbare ruimte, of gedeelten daarvan zich in een permanente staat van 'enscenering' bevinden. We kennen gelijksoortige verschijnselen in de zogenaamde gethematiseerde stedelijke landschappen. Hier zijn het echter bezoekers en ondernemers die vanuit een dominante leefstijl een buurt kunnen 'innemen.' Daarbij gaat het weliswaar om een territoriaal proces, maar er is geen relatie met de plek waar mensen wonen. In dit hoofdstuk gaan we in op de sociale en culturele toe-eigening van publieke ruimte door buurtbewoners. Het gaat om handelingen die een binding smeden tussen het ruimtelijke en het sociale. Er is sprake van de vorming van *sociale ruimte*, van plekken die door mensen 'gemaakt' worden, en die daardoor het gebruik en de beleving van mensen beïnvloeden. De hierna volgende beschouwing biedt de derde context (zie hoofdstuk 2 en 3 voor respectievelijk de stedenbouwkundige en de sociale context) voor een beter begrip van de rollen die bewoners en gemeente spelen op de Bühne van het Hoogstede-Klingelbeek binnengebied: bewoners handelen en denken niet, zoals de gemeente in ruimte/mens tegenstellingen, maar beschouwen de ruimte als een onderdeel van henzelf.

De betekenis van 'gelegenhedsfactoren'

De vraag die ons hier bezighoudt is wat het verband is tussen territorium in ruimtelijke en sociale zin. Henk Flap⁴⁴ formuleert het zo: "Een buurt is een geografische eenheid waarin mensen in elkaars nabijheid wonen, een gemeenschap is een sociale eenheid waarin mensen samenleven. De vraag is dus in welke mate ruimtelijke nabijheid tot sociaal samenleven

leidt.” Onder welke condities kent een buurt cohesie? Sociale kwaliteit van de relaties tussen buurtgenoten en gehechtheid aan de buurt ontstaan niet als vanzelfsprekend. Ook al wonen mensen in dezelfde wijk en hebben zij veel gemeenschappelijks qua sociaal-economische achtergrond en leefstijl, dan zullen zij toch de mogelijkheid moeten hebben om zich met andere wijkbewoners en de woonomgeving vertrouwd te maken. In dit verband wordt wel gesproken van ‘gelegenheidsfactoren’ en daarbij wordt op de eerste plaats gedacht aan de fysieke kwaliteiten van de woonomgeving, zoals de straten, pleinen, groenvoorzieningen, de ligging van de huizen enz. Dergelijke architectonische kenmerken van een wijk zijn van grote invloed op de kans dat mensen elkaar ontmoeten en dus kunnen ervaren of het de moeite waard is zich met andere bewoners te identificeren.

In zijn boek *Tussen de huizen* stelt de Deense architect Jan Gehl dat de voornaamste opdracht van architecten en stedenbouwkundigen is gelegenheid te ontwerpen voor ontmoetingen tussen mensen.⁴⁵ Ook de esthetische en belevingswaarden van de omgeving spelen hierin een rol. Is het aangenaam vertoeven in de buurt? Zijn er plekken waarmee je je verbonden voelt en dragen deze bij aan de mate waarin je je thuisvoelt? Kortom, de architectonische en landschappelijke omgeving is van groot belang als voorwaarde voor het ontstaan van buurtidentificatie. In de inleiding van hun boek *Buren en buurten* schrijven Beate Völker en René Verhoeff dat het tot nu toe onduidelijk is “in hoeverre de voorzieningen en faciliteiten in een buurt als condities voor het aangaan en onderhouden van sociale relaties en de resulterende netwerken kunnen worden gezien . . . er is weinig kennis aanwezig over hoe ontmoetingskansen en eventueel resulterende relatievorming elkaar beïnvloeden.”⁴⁶

Als het zo is dat er in een buurt voldoende kritische massa bestaat in de vorm van mensen die in principe bereid zijn om te investeren in bindingen met andere bewoners, en die werkelijk zoeken naar een plek waar ze zich mee kunnen identificeren: als er, met andere woorden, voldoende ‘bindingsbereidheid’ is, dan is de vraag welke ruimtelijke constellaties dergelijke bindingen kunnen bevorderen. We komen dan op de eerder genoemde ‘gelegenheidsfactoren.’ Binding is niet iets dat vanzelf ontstaat, ook al is de ruimtelijke en sociaal-culturele afstand tussen mensen beperkt. Mensen die elkaar niet ontmoeten, blijven vreemden voor elkaar.

Volgens Kam en Needham moet een ruimtelijke structuur mogelijkheden tot contact faciliteren. Met ons vragen zij zich af “welke mogelijkheden tot contact worden door de gebouwde omgeving aangeboden? Met een goed doordacht ontwerp van de ruimte kunnen onderlinge contacten tussen mensen gemakkelijker, of op een als meer plezierig ervaren manier tot stand komen. Verder kunnen we ons goed voorstellen dat een gebouwde omgeving van lage kwaliteit de mogelijkheden en kansen van zijn bewoners op allerlei terreinen negatief beïnvloedt.”⁴⁷ Met nadruk dient gesteld te worden dat de fysieke omgeving bepaalde gebruiks- en identificatiepatronen mogelijk maakt: van deze mogelijkheid zal alleen gebruik gemaakt worden in een sociaal culturele context van overeenkomstige belangen en opvattingen van bewoners. Kam en Needham geven een uitgebreide opsomming van voorwaarden waaraan de gebouwde omgeving en de publieke ruimte moeten voldoen om sociale cohesie mogelijk te maken. Zij waarschuwen gemeentes dan ook dat bij herstructurering van wijken voorkomen dient te worden dat wijkgebonden sociale cohesie wordt verstoord. Plekken spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling van sociale relaties. Burgers ondernemen allerlei activiteiten op concrete plekken met een specifieke persoonlijk en sociale geschiedenis. “Zij herkennen daarmee ‘nestgeur’ van de plek.”⁴⁸ Plekken in een buurt zijn zo belangrijk, dat ze moeten worden gewaardeerd als een “hulpbron als je probeert

leefbaarheid te versterken.”⁴⁹ Mensen zijn geneigd zich in te zetten voor de leefbaarheid als ze een binding hebben met de plek waar ze wonen en met de mensen die daar wonen. Bij de inrichting of herinrichting van een wijk moeten daarom de volgende vragen een integraal onderdeel vormen van het stedenbouwkundige plan: Hoe verloopt de interactie tussen plekken en identiteitsprocessen? Hoe en wanneer in het identiteitsvormingsproces zijn plekken te gebruiken voor het vergroten van leefbaarheid? Hoe verhouden deze plekken zich tot de private en publieke ruimten? Naast het gangbare onderscheid tussen publieke en private ruimte, dient hier het begrip collectieve ruimte geïntroduceerd te worden.

Ontwikkelingen in de publieke ruimte

De publieke ruimte, of het publieke domein bestaat uit plekken die in principe buiten de begrenzing en controle vallen van individuen of groepen. Gedrags- en omgangsregels, alsmede de toegankelijkheid en het gebruik, worden door de overheid bepaald. Straten, pleinen, openbaar groen, overheidsgebouwen etc. behoren hiertoe. Privaat terrein, echter, is niet vrij toegankelijk, en hoewel de vrijheid van de eigenaar niet onbeperkt is, kan deze voor een belangrijk deel zelf uitmaken hoe deze ruimte gebruikt wordt. Tuinen, erven, woonhuizen, winkels etc. vallen in deze categorie. Tussen deze twee uitersten liggen allerlei varianten, zoals de semi-openbare ruimte.

Tegenwoordig bestaat er veel zorg over de manier waarop de openbare ruimte zich manifesteert. In de praktijk wordt deze namelijk steeds ontoegankelijker, o.a. doordat bepaalde dominante groepen er een eenzijdig stempel op drukken, door onveiligheid, of door de strenge bewaking met video camera's. De toe-eigening van de openbare ruimte en de daaruit resulterende uitsluiting van groepen die daar niets meer te zoeken hebben, wordt ook wel aangeduid met het begrip 'parochialisering'.⁵⁰ Dit zien we bijvoorbeeld in de thematisering van de binnensteden. Pleinen worden ingenomen door terrassen van cafés en restaurantjes, of door skaters, hangjongeren en souvenirwinkels. Het is een soort thematisering, waardoor op verschillende plaatsen en tijdstippen het openbare karakter van de ruimte wordt aangetast.

Koehler e.a. (2003) noemen dit private exterieurs.⁵¹ “Dit zijn ruimten die publiek eigendom zijn, maar door selecte groepen gebruikt worden. Ze kunnen zo worden ingericht dat ze een sfeer oproepen van selectiviteit, van een gebied waar niet iedereen welkom is. Het gebruik lijkt hier voorbehouden aan een bepaalde doelgroep.” Vooral in de commerciële en woonsfeer komt dit verschijnsel steeds vaker voor. Buitenstaanders worden op allerlei manieren op een afstand gehouden, hoewel zij eigenlijk het volste recht hebben zich vrij te bewegen, bijvoorbeeld op het openbare terrein van een woonerf. Een andere manifestatie van de parochialisering van de ruimte is het ontstaan van 'openbare interieurs.' Deze term verwijst naar het verschijnsel dat het openbare leven zich steeds meer lijkt te verplaatsen naar private ruimtes die een scala aan gebruiksmogelijkheden bieden in een beschermde omgeving. Te denken valt aan de grote openbare bibliotheken, winkelcentra, mega-bioscopen, thema-parken etc.

Pessimisten zien de openbare ruimte langzamerhand verdwijnen. Mensen gebruiken deze alleen nog maar als een vervoersnetwerk om zich te bewegen van de ene enclave naar de andere: de stedelijke archipel. “Het feit dat iedereen ten principale toegang heeft tot de openbare ruimte, wil niet zeggen dat iedereen iets in die ruimte te zoeken heeft, zich in elke openbare ruimte prettig voelt of het gevoel heeft welkom te zijn. Een indi-

vidu of gebruikersgroep kan zich (sociaal of economisch) buiten gesloten voelen of feitelijk fysiek buitengesloten worden. Gevoelsmatige uitsluiting kan bijvoorbeeld ontstaan als een bepaalde gebruikersgroep zich de openbare ruimte toe-eigent voor exclusief gebruik. Denk bijvoorbeeld aan het claimen van de openbare ruimte door jongeren (zogenoemde hangplekken) of welgestelden (luxueuze winkelboulevards en zogenaamde *gated communities*). Dergelijke ruimten zijn in feite sociaal dan wel economisch ontoegankelijk voor bepaalde gebruikersgroepen.”⁵²

Collectieve ruimte

Parochialisering of thematisering van ruimte kan echter ook in de context van woonwijken van betekenis zijn. Dan duikt het op onder de term ‘collectieve ruimte’ en krijgt het in de ogen van de meeste beschouwers een positieve lading. Collectieve ruimte kan op twee manieren tot stand komen. Op de eerste plaats kan het een ruimte zijn die opzettelijk ontworpen is voor de bewoners, bijvoorbeeld de binnenruimte van een woonblok, of een met hekken afgesloten ruimte tussen woningen. In dat geval is er sprake van een scherpe scheiding tussen publiek en privé.

Collectieve ruimtes kunnen echter ook spontaan ontstaan. Er is dan geen fysieke afbakening van de publieke ruimte, maar een symbolische. Het gaat om plekken in een woonbuurt die door bewoners als het ware zijn toe-geëigend. Het kan gaan om een plein, een straat, een stuk braakliggende grond, parkje of grasveld. Doordat bewoners er intensief gebruik van maken voor allerlei activiteiten en ontmoetingen, gaan zij de ruimte als ‘van ons’ beschouwen. Dit kan allerlei vormen aannemen. Bewoners kunnen bijvoorbeeld drempels of borden plaatsen, ze kunnen stukken groen zelf beheren door er bomen en planten neer te zetten, of speelwerktuigen voor de kinderen. De afbakening tussen privé en openbaar wordt als het ware symbolisch gemarkeerd, vaak op een dusdanige wijze dat buitenstaanders zich op ‘eigen terrein’ wanen. Iedereen kent wel het gevoel bij het betreden van zo’n buurt. Je hebt het gevoel overal van achter de gordijnen bekeken te worden, durft je auto er niet te parkeren, kortom je hebt het gevoel ‘op bezoek’ te zijn. De ruimte roept een collectieve sfeer op. Het is een gemeenschapsruimte, door buurtbewoners zelf ook wel de ‘besloten ruimte’ genoemd.

In stedenbouwkundige plannen uit de twintigste eeuw is op veel verschillende manieren getracht om in wijken ruimtes te ontwerpen die bewoners het gevoel moeten geven tot een gemeenschap te behoren, en hen in de gelegenheid te stellen om dit gemeenschapsgevoel te ontwikkelen. De laatste variant in het rijtje van wijkgericht ontwerpen is het woonerf, maar de laatste jaren bestaat er weer volop nieuwe belangstelling bij ontwerpers voor de collectieve ruimte.⁵³ Of deze ‘terreur van de intimiteit’ en de ‘huiskamerisering’ van de woonomgeving aan een opleving bezig is, is nog niet geheel duidelijk. Wel weten we dat wanneer buurtbewoners zich onderling verbonden voelen, zij dit ook fysiek en symbolisch tot uitdrukking brengen in de publieke ruimte. Door hun aanwezigheid en activiteiten drukken zij een onmiskenbaar stempel op de ruimtelijke omgeving. Dat buitenstaanders dit voelen en herkennen, laat duidelijk zien dat een buurt erin geslaagd is haar identiteit te beleven, maar ook zichtbaar en voelbaar te maken.

Wijk en Luten⁵⁴ noemen in dit verband het verschijnsel van de ‘spontante parochies.’ Een spontante parochie “is het deel van de openbare ruimte dat in de loop van de tijd spontaan (dat wil zeggen informeel) ‘in bezit’ is genomen door een bepaalde gebruikersgroep. Het gevolg is dat niet iedereen de ruimte als openbaar domein beleeft, maar als het ‘private’

domein van de betreffende groep.” In de praktijk zal de overheid dit claimedrag niet goedkeuren, zeker niet wanneer het overlast veroorzaakt of ander gebruikers afschrikt. Het publieke karakter zal dan hersteld worden. De overheid kan een informele, spontaan ontstane situatie verbieden, maar ook legaliseren, of formaliseren “Een spontaan gevormde parochie die géén hinder veroorzaakt en die door de gebruikersgroep als waardevol wordt aangemerkt, kan worden geformaliseerd. Er is dan sprake van een georganiseerde parochie, beheerd door bijvoorbeeld omwonenden of een vereniging.”⁵⁵ We zien dit veelal gebeuren wanneer een gemeente- of stadsbestuur plannen heeft voor een gebied dat door allerlei gebruikergroepen op informele wijze is ‘bezet.’ Er volgt dan over het algemeen een onderhandeling tussen de partijen, en het resultaat is dat er formele plekken worden toegewezen. De charme is er dan meestal wel van af, want er komen dan toezichthouders, ambtenaren en regels aan te pas, waardoor het ‘van ons’ gevoel volledig kan wegvallen.

Collectieve ruimtes ontstaan in de praktijk vaak in de zogenaamde ‘onbestemde ruimte’ of ‘tussenruimte.’ Dit zijn vage overgangsgebieden tussen stad en platteland, verlaten sloop-terreinen, achteraf gelegen ruige stukjes groen etc. Het zijn stukken grond die vaak al lange tijd liggen te wachten op een definitieve bestemming en zich uitstekend lenen voor allerlei groeperingen die iets gemeenschappelijks willen doen. We zien dit overigens niet alleen in woonbuurten, maar ook bij culturele subgroepen, die voortdurend op zoek zijn naar plekken in de stad waar ze kunnen experimenteren met muziek, kunst, theater etc. De onbestemde ruimte is in de gemeentelijke optiek een ongeordende plek, die ooit ontruimd moet worden. Er is weinig oog voor het feit dat gebruikers die deze plekken toe-eigenen hun eigen orde, inrichting en beleving creëren, en hiermee uiting geven aan een saamhorigheidsgevoel en hun binding met de plek.⁵⁶

De collectieve ruimte kan echter ook de straat zijn. Vooral in de oude stedelijke volksbuurten beschouwden bewoners de straat als het overgangsgebied tussen privé en openbaar. De straat is er om buiten te zitten, de was op te hangen, voor spelende kinderen, voor feesten en alle andere activiteiten van de buurt. Hier werd het buurtleven geproduceerd en gereproduceerd. Volgens Fred Feddes,⁵⁷ die over dit onderwerp een mooie beschouwing geschreven heeft, kunnen we de straat en de buurt collectieve ruimten noemen. “Nog beter is het om te spreken van de ruimtelijke dimensie van de collectiviteit . . . In het ruimtegebruik weerspiegelen zich de sociale verhoudingen en codes tot in alle subtiliteit.” De collectieve ruimte vertegenwoordigt de ruimtelijke dimensie van collectieve verbanden: de onderlinge bindingen tussen mensen hebben zodoende een sociale én een ruimtelijke dimensie.

De wens van bewoners om ruimtelijk uiting te geven van hun onderlinge bindingen lijkt op de aandrang om een territorium te ‘bezitten’: een ontmoetingsplek met kleine voorzieningen en door de bewoners zelf beheerd en ingericht. Dergelijke plekken hebben niet alleen een belangrijke symbolische functie, zowel voor de buurt als naar buiten gericht, maar kunnen ook gezien worden als de tastbare en zichtbare uiting van buurtidentiteit. Volgens Dorst⁵⁸ is een territorium “een herkenbare ruimtelijke eenheid die als zodanig is te beheersen. Dit geldt niet alleen voor woningen, maar ook voor een straat, een buurtdeel, een buurt, een wijk, een dorp of een stad. Onderzoek toont aan dat de sociale cohesie in een herkenbare straat of buurt aanmerkelijk hoger is dan in een niet ruimtelijk herkenbare straat of buurt.” Dorst legt hier een verband tussen sociale cohesie en de herkenbaarheid van de ruimte. Herkenbaarheid verwijst naar de eigenheid van het ontwerp en ruimtelijke identiteit. Dit zijn intrinsieke belevingswaarden, die van groot belang zijn om sociaal en emotioneel in een omgeving te investeren, de omgeving te waarderen als een ruimte die uitnodigt tot sociaal contact.

Zoals al eerder gezegd, geniet de collectieve ruimte onder ontwerpers weer veel aandacht. Volgens de landschapsarchitecten Schors en Bax⁵⁹ kan de collectieve ruimte ingezet worden “als plek waar het gemeenschapsgevoel voor een deel kan ontstaan. Omgekeerd zal de collectieve ruimte beter functioneren als zodanig, wanneer de bewoners de collectieve ruimte als gemeenschappelijk ervaren. Het is dan niet slechts een plek meer, maar een ‘ervaring,’ een plek met betekenis. Voor ontwerpers ligt hier dus een meervoudige taak. De collectieve ruimten zouden zo vormgegeven moeten worden, dat bewoners ze als gemeenschappelijk ervaren. Daarbij zouden de ruimten een plek moeten zijn waar bewoners elkaar tegen kunnen komen, zodat ze elkaar leren herkennen en kennen.”

In theorie, in het bijzonder in de sociaal-ruimtelijke wetenschappen, bestaat er volop kennis over de relatie tussen ontwerp en de manier waarop dit het gedrag en de gevoelens van bewoners kan stimuleren en beïnvloeden. In de architectonische praktijk wordt van dit soort inzichten echter nauwelijks gebruik gemaakt bij de inrichting van woonwijken. Ook in de lange traditie van tuindorp tot wijkgedachte, was het ontwerp meer gebaseerd op utopische denkbeelden dan dat er vanuit een specifiek kennis canon werd geput. Dat er niettemin mooie en leefbare wijken gebouwd zijn, pleit dan ook voor de artistieke vaardigheden en maatschappelijke inzichten van de individuele architect of stedenbouwkundige.

Het ontwerpen van een collectieve ruimte biedt geen garantie voor het ontstaan van gemeenschapsgevoelens of binding aan een plek. Ruimte heeft per definitie geen determinerende werking. Dat er echter behoefte bestaat aan collectieve ruimtes wanneer er tussen buurtbewoners een zekere binding bestaat, is echter overduidelijk. Omdat de materie te complex is om hier verder te behandelen, volstaan we hier met de opmerking dat collectieve ruimtes niet in eerste instantie op grond van betwistbare ontwerpprincipes moeten worden ingericht. Ons inziens moet een buurt de gelegenheid krijgen om de noodzakelijke ruimte zelf toe te eigenen en in te richten. Dit soort ruimtes moet dan echter wel aanwezig zijn. Bijvoorbeeld in de vorm van verkeersvrije straten en pleinen, zogenaamde onbestemde, onbeschreven ruimtes, etc.

Conclusie

Met dit hoofdstuk zijn we aan het slot gekomen van een serie van drie contextuele analyses. Hoewel we nog geen direct verband kunnen leggen met het buurtleven in onze Arnhemse wijk, biedt deze beschouwing aanknopingspunten voor de presentatie en analyse van ons onderzoeksmateriaal. In onze visie is het bij onderzoek naar sociaal-ruimtelijke processen in woonwijken van belang om na te gaan in hoeverre het territoriale en het sociale niet alleen overlappen, maar elkaar ook beïnvloeden, activeren en reproduceren. De frequente interactie tussen mens en ruimte, betekent dat ruimte de materiële, of verdinglijkte component wordt van sociale activiteiten en culturele betekenissen. Mensen maken ruimte door er dingen te doen: sociale ruimte. Mensen beleven ruimte omdat ze er dingen gedaan hebben (symbolische ruimte). Dit toe-eigeningsproces transformeert ruimte in een narratieve, praktische en cognitieve afspiegeling van het menselijke. In het volgende hoofdstuk knopen we de verschillende draden die we tijdens deze drie contextuele analyse gesponnen aaneen tot een koord, dat de leidraad vormt voor de presentatie en de analyse van ons onderzoeksmateriaal. We zullen daarbij ook inzicht geven in de methode van onderzoek en de technische verwerking van het materiaal.

5. Theorie, Analyse en Methode

Het landschap als product en productie van het sociale

In ons onderzoek wordt er van uitgegaan dat het landschap meer is dan een ruimtelijk en tastbaar gegeven. Het is meer dan een 'gebruiksartikel' of een decor om naar te kijken. Vanuit een sociaal-ruimtelijk perspectief zijn landschappen het resultaat van een co-productie van mens en natuur. Een landschap herbergt daardoor tal van regels, voorschriften, waarden en symbolen: kortom het is als het ware een 'boek' met veelzeggende tekens, aangebracht door voorbije generaties, opnieuw geïnterpreteerd door nieuwe generaties, en overgedragen aan toekomstige generaties. Als zodanig moet co-productie niet in beperkte zin opgevat worden als een interactie tussen mens en natuur, maar als een interactie tussen mensen, met het landschap als medium en uitkomst en de natuur als een beperkende en mogelijkheid biedende factor.

Het zou te ver voeren om de dynamiek van ruimtelijke productie, consumptie en transformatie in detail uit te werken. Wij volstaan met het noemen van een aantal manieren waarop mensen een bijdrage kunnen leveren aan het 'schrijven' van een herkenbaar landschap, waarbij we steeds het locale schaalniveau in gedachten hebben. Van belang hierbij is de 'dualiteit van structuur.' Dit aan de structuratie theorie ontleende begrip, probeert het klassieke onderscheid tussen actor en structuur, in ons geval tussen mens en omgeving, te doorbreken. In dit onderzoek gaan we ervan uit dat mensen ruimte 'maken,' en dat de 'gemaakte' ruimte van invloed is op het gedrag en de ruimtelijke beleving van mensen. Ruimte is niet slechts een decor of materie: ruimte heeft de eigenschappen van *agency*, het doet iets met mensen. Niet als levenloos of natuurlijk object, maar als drager van menselijke interventies, intenties en motieven. De materiële wereld belichaamt en symboliseert de sociale wereld, en net zoals in de relatie tussen mensen, is de macht van het materiële afhankelijk van de macht van de actoren die zich binnen een ruimtelijke constellatie begeven.

Aangevuld met recente theorieën over het onderscheid tussen mensen en dingen (*human* en *non-human actors*) uit de actor-netwerk theorie (ANT), komen we tot een aantal fundamentele inzichten over de verhouding tussen de bewoners van een buurt, en de fysiek- ruimtelijke omgevingskenmerken.⁶⁰ Op het niveau van een buurt vormen bewoners en buurtomgeving een sociaal-materiële hybride, die voor buitenstaanders soms niet, maar meestal wel zichtbaar. Bewoners hebben op velerlei manieren de omgeving vorm en karakter gegeven. Deze hybride wordt voortdurend bevestigd in de vorm van mentale constructies en verbeeldingen en anderszins door concrete locale gedragsvormen en praktijken.

Narratieve, praktische en sociale landschappen: alledaagse ruimtelijke interventies

Er bestaat een verscheidenheid aan manieren waarop mensen zich plekken kunnen toe-eigenen, en zoals we zullen zien, gaat het daarbij niet uitsluitend om fysieke ingrepen. Het landschap is op de eerste plaats een belangrijk onderdeel van sociaal-culturele en histori-

sche beeldvorming, dat beïnvloedt wordt door en invloed heeft op de beelden en betekenissen die erover bestaan. Mensen koesteren herinneringen aan de omgeving of delen een sociaal verleden met het landschap. De ruimte is hierdoor niet alleen een tastbaar object, maar maakt onderdeel uit van de relatie die mensen hebben met hun omgeving. Het landschap herbergt tal van waarden, gevoelens, herinneringen en betekenissen die misschien niet-zichtbaar zijn met het blote oog, maar toch wel aanwezig zijn voor haar gebruikers en bewoners. Het delen van herinneringen en verhalen over een plek is nodig voor het vormen van groepen en groepsidentiteiten. Lokale verhalen in het dagelijkse leven maken het mogelijk om ruimtelijke scheidingen te maken tussen 'binnen' en 'buiten' en het begrip 'thuis' te definiëren. Mensen brengen de omgeving in verband met gevoelens als 'eigendom,' 'binding,' 'identiteit' en 'thuis.' Relph legt dit uit als de menselijke behoefte om een plek te 'bezitten' en te 'kennen.'⁶¹

Het landschap, of meer in het algemeen, de omgeving waar mensen wonen, werken, spelen, etc. kan een dergelijk object van herinneringen, identiteit en binding worden juist omdat ze er dingen doen of gedaan hebben. Men kan zich weliswaar ruimtelijke narratieven eigen maken door over plekken te lezen of te horen, maar een persoonlijke-, of groepsbinding met het landschap is altijd gebaseerd op ervaringen. Dit is het praktische, gebruikte landschap. Er is echter nog een derde perspectief op landschap (naast plek van herinneringen en verhalen enerzijds en ervaringen/praktijken anderzijds). Door hun praktijken ontwikkelen mensen op plekken niet alleen herinneringen en verhalen, maar kunnen ze deze plekken ook fysiek veranderen. Plekken worden aangepast aan de dingen die men er wil doen, waardoor diezelfde plekken de bedoelde activiteiten weer kunnen stimuleren en intensiveren. Fysieke veranderingen in de zin van nieuwe objecten, inrichtingen e.d. worden vaak in verband gebracht met professionals, zoals architecten en stedenbouwkundigen. In de praktijk brengen dagelijkse gebruikers echter veel veranderingen aan, als ze daartoe althans bevoegd zijn en over de middelen beschikken. Niet alleen privé ruimtes, maar ook de openbare ruimte kan als gevolg hiervan een transformatie ondergaan.

Transformatie van ruimte, is tenslotte ook gekoppeld aan het feit dat bepaalde groepen of individuen regelmatig van specifieke ruimtes gebruik maken en er daardoor hun stempel op drukken. Ruimtes worden hierdoor geassocieerd met bepaalde sociale relaties, gebruikers, verwachtingspatronen en waarden. Ruimte verwerft hierdoor het karakter van een habitus, zeker ook wanneer sociale toe-eigening gepaard gaat met fysieke verandering. Hiermee wordt bedoeld dat mensen een gevoel ontwikkelen over hoe, wanneer, met wie en op welke manier een ruimte gebruikt wordt. Deze vier vormen van toe-eigening: de narratieve, praktische, fysieke en sociale zijn allemaal van groot belang bij het begrijpen van sociaal-ruimtelijke processen in de alledaagse leefomgeving in woonbuurten.

Professionele ruimtelijke interventies: architectuur en sociaal-wetenschappelijk onderzoek

De ontwikkeling van nieuwe woongebieden impliceert een ingrijpende verandering van het bestaande landschap en de bestaande ruimtelijke inrichting. Immers, de bebouwingsdichtheid en het aantal bewoners nemen toe in een gebied dat voorheen gekenmerkt werd door openheid en relatief weinig bewoners. Wanneer het gebruik en de inrichting van een gebied veranderen, tast dit doorgaans de betekenis aan die de ruimte heeft voor mensen, zij het meer of minder bewust welke. Juist in situaties van verandering, kunnen de gevoe-

lens ten aanzien van een plek meer expliciet en bewust worden ervaren door mensen. Dit kan geïllustreerd worden met de heftige reacties die regelmatig ontstaan wanneer er iets verandert in de leefomgeving van mensen, zelfs al houdt dit een ogenschijnlijk kwalitatieve verbetering in. De opeenstapeling van bezwaarprocedures van bewoners kan worden uitgelegd als de tegenreactie hierop. Soms is de weerstand minder officieel maar niet minder effectief, bijvoorbeeld wanneer de geplande functie van een plek of object stelselmatig wordt ontkend door gebruikers en wordt vervangen door de lokaal beleefde functie of betekenis ervan.

De ontwikkeling van nieuwe woongebieden is al met al niet alleen een ruimtelijke opgave. Het heeft tevens invloed op de sociaal-culturele en historische betekenis van het landschap, vooral voor de aanwezige bewoners. De vraag dient zich aan, welke rol of positie sociaal-culturele en cultuurhistorische betekenissen van het landschap kunnen hebben in nieuwe ontwerp- en planningsopgaven. Kan het landschappelijke en sociale verleden van een landschap, toegankelijk worden gemaakt aan volgende, nieuwe bewoners, en zo ja hoe? Kan er in de ruimtelijke planning rekening worden gehouden met 'wat er was' op een plek wanneer daar nieuwe cultuurlagen aan worden toegevoegd? En zo ja, op welke manier kan dit? De studie naar de relatie tussen de mens en haar omgeving is historisch sterk verdeeld geraakt over ontwerpende en de sociaal-wetenschappelijke disciplines.⁶² De koppeling tussen de sociaal-culturele- en historische betekenis van de leefomgeving met planningspraktijken en ontwerpprocessen wordt daarom niet altijd (bewust) gemaakt.

De ontwerpende disciplines zoals de stedenbouw en (landschaps)architectuur, leggen sterke nadruk op de ruimtelijke compositie van het ontwerp. Daarin is veel aandacht voor de esthetiek en harmonie van het gebouwde, gebaseerd op massa, grootte, vorm, textuur, verhouding, ritme, lichtwerking etc. Diverse ontwerpers hebben de relatie tussen mens en de gebouwde omgeving op bijna mathematische wijze proberen te benaderen om aan de hand daarvan uitspraak te doen over 'de ideale' gebouwvorm of het ideale landschap (denk aan bijvoorbeeld Le Corbusier).⁶³

De kennis over de mens in relatie tot haar omgeving is daarin sterk gerelateerd aan de praktijk of de heersende ideologieën. Het ontwerp beoogt een bepaald effect te hebben ten aanzien van de betekenis en het gebruik van de ruimte. De verwetenschappelijking blijft om die reden nog wel eens in de luwte van het experiment en de ontwerpen blijken de tijdsgeest niet altijd te overleven. Een voorbeeld hiervan is het ideologische faillissement in de jaren tachtig van de veelbelovende projecten de 'Bijlmermeer' en de satellietstad 'Hoogvliet.' Ontwerpers hadden de 'ideale wijk' voor ogen, waarin veel plaats zou zijn voor persoonlijk contact tussen de bewoners. De veelheid aan tussenruimte in de wijk werd door bewoners echter juist als onpersoonlijk en onprettig ervaren, waarmee abrupt een punt werd gezet achter de toen heersende woonideologie.

Later is veel kritiek geuit op de nogal rationele benadering van de mens en haar omgeving. Deze benadering wordt verweten teveel geobsedeerd te zijn door de artistieke en esthetische stijl van het ontwerp en te weinig contact te onderhouden met de (toekomstige) gebruikers van de ruimte. De kritiek werd vooral gemotiveerd vanuit de gedachte dat esthetische en harmonieuze ontwerpen voortkomen uit artistieke vrijheden. Dit kan voor een deel worden uitgelegd als verschil in perceptie over de ruimte; als gebruikersruimte: 'waar je doet wat je wilt doen,' of als visueel-esthetische ruimte: waarin zichtlijnen 'kloppen.' Samengevat is er een tekort aan sociaal-wetenschappelijke kennis over hoe mensen de ruimte beleven en gebruiken in de traditionele ontwerpende disciplines.

In bepaalde stromingen van de sociale wetenschap ligt het accent juist op de relatie tussen de mens en haar omgeving. De omgevingspsychologie en sociaal-ruimtelijke wetenschappen bestuderen vooral de betekenis en het gebruik van plekken en de beeldvorming erover. De sociologie en geografie benaderen het doorgaans vanuit een breder perspectief waarin maatschappelijke, economische en politieke factoren in verband worden gebracht met productie en consumptie van de omgeving. Dergelijke studies zijn vooral toegespitst op de mens zélf en haar functioneren in de omgeving en hebben zich in bepaalde mate afgewend van de ruimtelijke component. De analyses missen veelal de vertaalslag naar een ruimtelijk ontwerp en er wordt, in tegenstelling tot de ontwerpende disciplines, weinig gebruik gemaakt van toekomstscenario's waarin nieuwe mogelijkheden ten aanzien van functie en betekenis worden verkend en getoetst.

Op kleine schaal wordt geëxperimenteerd met de bewuste inzet van sociaal-wetenschappelijke kennis in de ontwerpende disciplines. In het verleden is ervaring opgedaan met het gebruik maken van woonwensenonderzoek, ruimtelijk gedragsonderzoek en belevingsonderzoek als kennisbron voor het ontwerpen. Het integreren van woonwensen van bewoners in ontwerp en beleid is vooral onderzocht door De Jonge. Hij pleitte voor het gebruik van kennis over woonwensen als inspiratiebron voor ruimtelijke vraagstukken. Dit heeft geleid tot inzichten in leefstijlen, bewonersvoorkeuren en ruimtelijke gedragspatronen van uiteenlopende huishouden. Aan de hand hiervan zijn lokatiepatronen en verkeersinfrastructuren ontwikkeld en is dus daadwerkelijke kennis over mens en gedrag vertaald in een ruimtelijk concept. Een kleine groep ontwerpers werkte met bewoners aan de vormgeving van de woonwijk en de woningen onder de noemer 'community architecture.' De rol van de architect wordt hierin gereduceerd tot facilitator in het ontwerpproces en adviseur richting lokale bevolking.

In Nederland is geëxperimenteerd met het zogenaamde 'ontwerpend onderzoek.' Soms werd daarbij gebruik gemaakt van het belevingsonderzoek, waarin kennis is ontwikkeld over de beoordeling en waardering van landschappen of de specifieke landschapselementen door mensen. Een bekend voorbeeld daarvan is het ontwerp van Bleeker en Schone van een park in Beverwijk.⁶⁴ De gegevens uit het belevingsonderzoek van Coeterier vormden de basis voor enkele scenario's waarop bewoners vervolgens op verschillende momenten in het ontwerpproces konden reageren.⁶⁵ De synergie tussen ontwerper en onderzoeker was vooral gebaseerd op de gedeelde kennis over het te verwacht gebruik van het park, dus wat wil men er doen? Aan de hand van deze kennis zijn gebruikerscategorieën gemaakt en ontwerpen ontwikkeld die hier waarschijnlijk op aansluiten. In de opvolgende jaren is het ontwerpend onderzoek meer op de achtergrond geraakt. Ter Heide en Wijnbelt wijten dit aan een tekort aan interesse en waardering ervoor onder zowel ontwerpers als sociaal onderzoekers.

Mens en ruimte: één en ondeelbaar

Dit is maar een kleine doorsnede van voorbeelden die er bestaan over de toepassing van kennis over het sociale gedrag en de culturele voorkeuren van mensen in het ontwerpen. Meestal gaat het om omgevingspsychologische inzichten, en er moet helaas geconstateerd worden dat er nogal vaak wordt uitgegaan van een deterministische één op één relatie tussen mens en omgeving. Individuen zijn vaak het uitgangspunt, en op grond van experimenten worden er uitspraken gedaan over de omgevingsimpact op het gedrag en de beleving. In werkelijkheid is de verhouding tussen mens en omgeving natuurlijk veel complexer. We verkeren maar zelden in een *tabula rasa* situatie, waarbij er vanuit het niets iets nieuws

wordt ontworpen. Dit kan men zich alleen voorstellen bij een nieuw gebouw of een interieur. Landschappen zijn echter levende, complexe gehelen, die bovendien nooit geïsoleerd kunnen worden van de relaties die er al bestaan met de sociale en culturele omgeving. Anders gezegd: het landschap is een belichaming van de samenleving, iets wat vooral duidelijk zichtbaar is op lokaal niveau, waar mensen gedurende een lange tijd een eenheid gesmeed hebben tussen plekken, dingen, praktijken en betekenissen. Ontwerpend onderzoek kan dus vrijwel nooit uitgaan van een laboratoriumachtige situatie, waarbij een pasklare omgeving, een soort maatkostuum voor de vragende partijen wordt gemaakt. Om de metafoor voort te zetten: het gaat bijna altijd om jassen die al generaties lang gedragen zijn, die de pasvorm van de sociale omgeving hebben aangenomen.

Bij ingrepen in het landschap moet een nauwkeurige analyse plaatsvinden van de bestaande mens-omgeving relaties. Tegenwoordig wordt dit wel gedaan aan de hand van een zogenaamde sterkte-zwakke analyse: een tamelijk zinloze bezigheid die meestal gebaseerd is op extern opgelegde criteria, en bovendien de neiging heeft om ruimtelijke en sociale kwaliteiten als afzonderlijke domeinen te beschouwen. Ook onderzoek dat gebruik maakt van het begrippenkader rondom gebruikswaarde, belevingswaarde en toe-eigeningswaarde leidt aan dit euvel. De verschillende waarden worden namelijk apart bekeken voor ruimtelijke en sociale aspecten. Zo wordt bijvoorbeeld de mate waarin mensen zich kunnen verbinden met een plek volledig losgezien van de bindingen die mensen onderling aangaan. Wij hebben in het voorgaande juist een lans willen breken voor een benadering waarin het sociale en het ruimtelijke *niet* gescheiden wordt: ruimte is een afspiegeling van het sociale, en het sociale wordt mede mogelijk gemaakt door het ruimtelijke.

We kunnen daarom niet van ruimtelijke kwaliteiten *an sich* spreken. Hooguit in abstracte termen: als een nog niet door mensen toegeëigende ruimte, en vanuit het perspectief van het potentieel van die ruimte in puur naturalistische zin. Als we spreken over ruimtelijke kwaliteiten en bijvoorbeeld de potentiële gebruikswaarde ervan, moet het ook gaan over de mensen die hun stempel op deze ruimte gedrukt hebben en er alledaags gebruik van maken. Om een voorbeeld te geven: als een projectontwikkelaar zijn oog laat vallen op een bouwlocatie, die in zijn visie een hoge potentiële waarde heeft, zal hij zich eerst afvragen wie er op dat moment claims heeft op die plek. Niet alleen in de vorm van eigendom, maar ook in termen van binding en sociale praktijken. Als die bindingen en praktijken van veel betekenis zijn, is het afbreukrisico te hoog, en zal de projectontwikkelaar waarschijnlijk afzien van de plek. De binding aan plekken is niet alleen een kwestie van eigendom, en kan daarom niet zondermeer met geld worden afgekocht.

In onze benadering wordt ruimte als een proces beschouwd. Het gaat om plekken met een verleden, een heden en een toekomst. Ruimte is het kristallisatie punt van sociale processen en sociale verhoudingen in heden en verleden. Ingrepen in de ruimte zonder daarmee rekening te houden, zijn wellicht alleen mogelijk bij sloop, of andere vormen van vernietiging, hoewel ook dan de herinneringen niet weggevaagd kunnen worden. Sloop, verandering, vernietiging, gaan altijd gepaard met een breuk tussen het materiële, narratieve, sociale en culturele. Vervanging kan dit soort verbindingen weliswaar opnieuw in werking zetten, maar het is de vraag in hoeverre dit te ontwerpen of te plannen is.

Ons inziens hebben we in het voorgaande voldoende duidelijk gemaakt dat het sociale en het fysieke op unieke manieren met elkaar verbonden zijn, en een eenheid vormen. Eigenlijk schiet ons analytisch taalgebruik tekort om deze eenheid te duiden. We zijn bijna gedwon-

gen om te spreken over interacties en relaties. Wij doen dit ook veelvuldig, maar zijn er ons steeds van bewust dat dit bijna niet anders kan en dat het redeneren in dualistische termen misschien ook soms wel verhelderend kan zijn om het procesmatige karakter van ruimte te benadrukken. In het alledaagse taalgebruik worden dit soort tegenstellingen veel gemakkelijker overbrugd. Wanneer iemand spreekt over 'thuis' is het voor iedereen duidelijk dat het niet om een bouwwerk van steen, glas en metaal gaat, maar om een plek met emoties, herinneringen en interacties. We denken dan direct aan de sfeer, de mensen die er wonen etc.

Bij de presentatie en de analyse van het empirische materiaal hebben we lang geworsteld met de vraag hoe we dit probleem kunnen oplossen. Uiteindelijk hebben we er toch voor gekozen om sociale relaties en interacties als een apart empirisch domein te beschrijven, hoewel we ons voortdurend realiseren dat we daarin tekort schieten. Immers alle activiteiten tussen buurtbewoners onderling verwijzen naar lokaties en plekken, zowel in de zin van waar interacties plaatsvinden, als in de zin van het resultaat van sociale activiteiten, en als facilitator van activiteiten. Op zich is dat niet verwonderlijk. In een buurt gaat het immers primair om het sociale en het territoriale. Het feit dat mensen in een buurt met elkaar contact hebben, vloeit bijvoorbeeld direct voort uit een geografische nabijheid. Zoals gezegd, hebben we gekozen voor een puristische presentatie van enerzijds de sociale buurtactiviteiten, en anderzijds de betekenis van plekken. Maar dat is ook weer niet helemaal zonder bedoeling. Want in hoofdstuk 8 kunnen we daardoor op een overtuigende wijze laten zien hoe nauw plekken en sociale activiteiten met elkaar verbonden zijn.

Conceptueel en empirisch model

Het model dat we gebruiken voor de presentatie en de analyse van het empirische materiaal moet aan de volgende eisen voldoen. Op de eerste plaats moeten de gehanteerde begrippen aansluiten bij de terminologie en debatten die heden ten dage in het Nederlandse politieke en ambtelijke discours over stedenbouw, architectuur, en stadsvernieuwing plaatsvinden. Hoewel deze begrippen in de praktijk vaak op onkritische, onduidelijke en ideologisch getinte wijze gebruikt worden, willen we er bij aansluiten omdat het karakter van dit rapport niet alleen een wetenschappelijk, maar ook een toegepast karakter heeft. Dat wil niet zeggen dat we daarom politieke of ideologische vooronderstellingen zouden hanteren, maar wel dat dit rapport gelezen moet kunnen worden door ambtenaren en beleidsmakers. De leesbaarheid wordt ons inziens vergroot door het begrippenkader te laten aansluiten bij het discours van de beleidsmaker. Wij gebruiken onze begrippen en abstracties, zoals gezegd, niet als dekmantel voor een verborgen ideologische lading. Als we het begrip sociale cohesie gebruiken doen we geen uitspraken over de wenselijkheid of onwenselijkheid daarvan. Zo ook met alles wat gezegd wordt over collectieve ruimte: wij verkondigen geen voor- of afkeur. Wij wijzen slechts op bepaalde verschijnselen, benoemen die, en geven aan waarom ze in een bepaalde context belangrijk zijn. Als we kunnen laten zien dat de buurtbewoners van de Hoogstede-Klingelbeek veel belang hebben bij het behouden van eigen plekken, en dat dit te maken heeft met een sterk gevoel van binding en betrokkenheid met de buurt, constateren we dit als een feitelijk onderzoeksresultaat. De voorafgaande hoofdstukken waren vooral gebaseerd op beleidsdocumenten, wetenschappelijke voorstudies, adviezen en toegepast onderzoek. Het daar gehanteerde begrippenapparaat vertoonde een grote mate van overeenstemming, hoewel er door de tijd wel

verschuivingen optreden. Voor elk van deze begrippen zou het de moeite waard zijn om de herkomst, de introductie en de betekenisgeving in het beleidsdiscours te onderzoeken, maar dat zou een aparte studie vergen.

Om afstandelijkheid en objectiviteit te waarborgen, moet de manier waarop de begrippen omschreven worden en in een theoretisch perspectief met elkaar in verband gebracht worden, tevens aan wetenschappelijke criteria voldoen. Dat wil zeggen dat de begrippen niet alleen in het beleidsdiscours, maar ook in het wetenschappelijke discours een status moeten hebben. Emeritus hoogleraar sociologie professor Nooij uit Wageningen heeft ooit eens gezegd dat het succes of het falen van toegepast wetenschappelijk onderzoek afhankelijk is van de mate waarin wetenschappelijke en beleidsconcepten elkaar overlappen. Nooij bedoelde hier niet dat beleidsconcepten klakkeloos moeten worden overgenomen in het wetenschappelijke discours, maar dat ze een zelfstandige plek moeten krijgen in wetenschappelijk paradigma. In de praktijk bestaat deze overlap bijna altijd, vooral omdat gedurende de laatste decennia de politieke en beleidsagenda steeds meer gestuurd wordt door ambtenaren met een academische opleiding. Zij introduceren wetenschappelijke concepten in het beleid, alwaar deze concepten weliswaar een volledige transformatie ondergaan, maar in ieder geval een basis leggen voor de communicatie tussen wetenschap en beleid.

De derde voorwaarde waaraan het conceptueel kader moet voldoen is dat de gebruikte begrippen ook aansluiting vinden bij het alledaagse discours van de mensen waarover het onderzoek gaat. Aansluiting bij het 'leken'- of alledaagse discours voorkomt een te grote afstand tot wetenschappelijke concepten. We willen hiermee aangeven dat mensen in het dagelijkse leven ook theorieën ontwikkelen en op grond daarvan handelen. Veel begrippen die we gebruiken worden ook door de mensen in de buurt gebruikt. We hebben zelfs enkele begrippen geïntroduceerd die regelrecht aan gesprekken met buurtbewoners ontleend zijn. Alle begrippen die in het alledaagse buurtgesprek niet courant zijn, hebben we in gesprekken met de begeleidingscommissie, en met andere bewoners getest. Dat wil zeggen dat we, refererend aan een concrete situatie, een abstractie aanboden, waardoor meerdere gelijksoortige verschijnselen onder dezelfde paraplu geplaatst konden worden. Vrijwel altijd konden buurtbewoners zich vinden in dergelijke bredere abstracties. Wij zijn ervan overtuigd begrippen te gebruiken die aansluiten bij het beleidsdiscours, deze duiden vanuit een wetenschappelijk discours, en dat ze tevens aansluiten bij het alledaagse discours.

Het conceptueel-empirische model is vooraleerst een hulpmiddel om het studieobject te verkavelen in empirische blokken, deze aan de hand van concepten te abstraheren, te zoeken naar verbanden tussen deze abstracties, om zo weer van de geabstraheerde werkelijkheid terug te kunnen keren naar de empirische domeinen. Het model is niet alleen een hulpmiddel om theoretische verbanden te expliciteren, maar geeft als zodanig ook richting aan het zoeken naar het benodigde empirische materiaal. Daarbij kunnen we het model ook aanwenden om de methodologische stappen toe te lichten: hoe wordt via een operationalisering van de concepten het object van onderzoek onderzoekbaar gemaakt? Op welke wijze is het empirische materiaal verkregen? In het diagram vinden we de empirisch, conceptuele, theoretische en methodologische opgave in kaart gebracht.

In het diagram worden twee kolommen onderscheiden ter karakterisering van de woonomgeving: de sociale en de fysiek-ruimtelijke component. Dit zijn geen apart van elkaar staande componenten. Een woonomgeving wordt integraal gekarakteriseerd door de land-

schappelijke ligging van de woning, inclusief alle kenmerken van de infrastructuur en de openbare ruimte, als de bewoners die daar verblijven. Onderzoek naar de woonomgeving begint met de identificatie van twee empirische domeinen. De bewonerskenmerken, zoals leeftijdsopbouw, beroep, opleiding etc., en de wijze waarop zij hun leven inrichten, inclusief allerlei gedragspatronen, en voor wat betreft de ruimtelijke kant, de kenmerken van de fysieke omgeving: een soort inventarisatie van wat we in een wijk aantreffen, de inrichting etc.

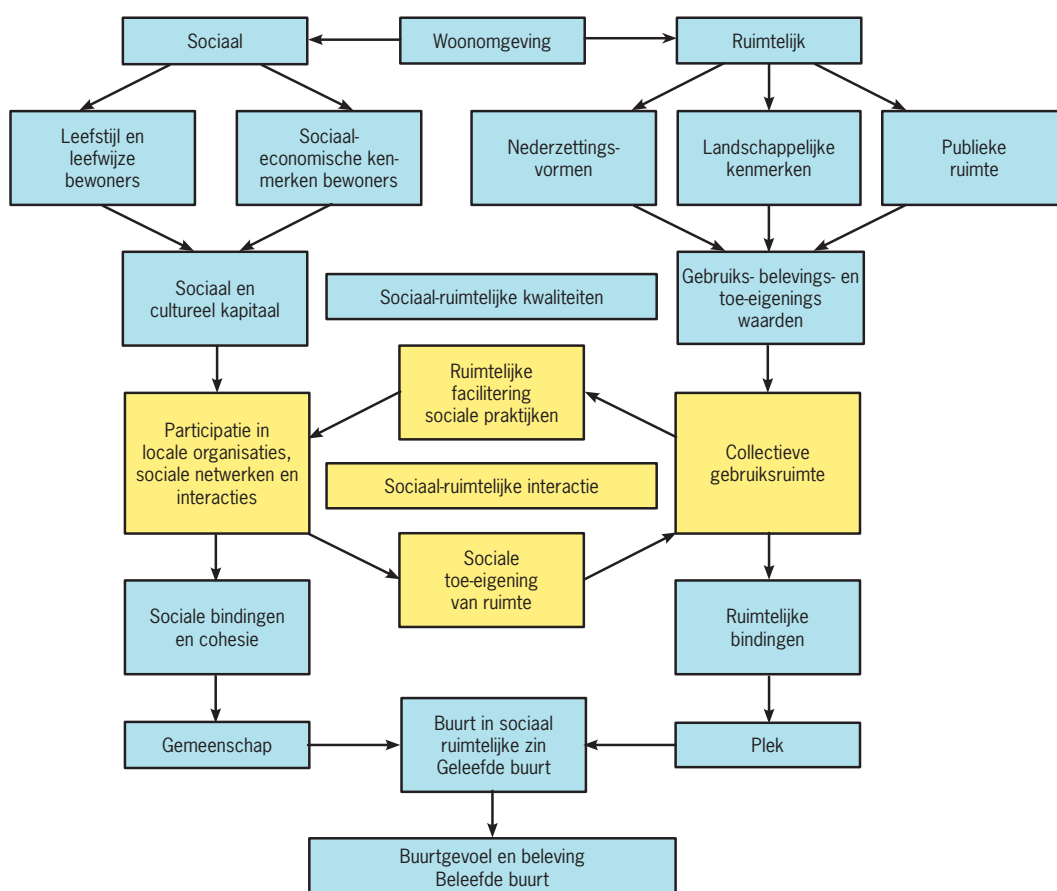
In ons onderzoek hebben we hieraan niet zoveel aandacht besteed. Op de eerste plaats omdat er al studies gemaakt zijn van de buurt waarin het landschap uitgebreid beschreven wordt, en op de tweede plaats omdat onze probleemstelling niet gespitst is op de vraag welke bewonerskenmerken typisch van invloed zijn op het ontstaan van sociale cohesie en buurtbinding. De vraag komt wel zijdelings aan de orde, maar om hierover op het niveau van een buurt uitspraken te doen, zou een veel breder, comparatief onderzoek nodig zijn. Op grond van de kennis die wij over de buurt verzameld hebben kunnen we wel constateren dat de sociaal-ruimtelijke kwaliteiten zeer goed zijn. Het aanwezige sociaal en cultureel kapitaal van de bewoners, in combinatie met een hoge gebruiks- en belevingswaarde van de fysieke woonomgeving, resulteert in zeer gunstige voorwaarden voor het ontstaan van een actief buurtleven en een nauwe binding met de omgeving. Het potentieel van sociale en fysieke omgevingsfactoren nemen wij dus als uitgangspunt, zonder te onderzoeken waarom en hoe dit resulteert in ruimtelijke toe-eigening en sociale verbanden.

Het accent van ons onderzoek ligt op de twee empirische domeinen die midden in het diagram staan: de participatie in lokale organisaties, sociale netwerken en interacties (links), enerzijds en de collectieve gebruiksruidtes anderzijds (rechts). Hoofdstuk 6 is vrijwel geheel gewijd aan een beschrijving van het buurtleven, de buurtactiviteiten, wie daaraan meedoen, en waarom. Hoofdstuk 7 gaat in op de plekken waar die activiteiten plaatsvinden, wat mensen belangrijke plekken vinden en waarom. De informatie waarop deze beschrijvingen zijn gebaseerd, is verkregen via twee verschillende typen van interviews. Enerzijds zijn er ongeveer tachtig bewoners ondervraagd via huis-aan-huis gesprekken. Deze gesprekken waren gestandaardiseerd, maar hadden een voldoende open karakter om bewoners de gelegenheid te geven zelf de antwoorden te formuleren. De huis-aan-huis gesprekken waren er vooral op gericht om informatie te vergaren over wat mensen belangrijke plekken vinden, hoe ze de sfeer in de buurt ervaren, en wat ze op die plekken doen. Het resultaat van deze interviews stelde ons in staat een nauwkeurige belevings- en gebruikskaat van de buurtomgeving te maken.

Het verenigings- en activiteiten leven in de buurt werd in kaart gebracht middels veertien diepte-interviews met vertegenwoordigers van de buurtvereniging en enkele andere bewoners die veel konden vertellen over het buurtleven. Deze gesprekken leverden het materiaal op voor de beschrijving en analyse van de woonomgeving in termen van sociale bindingen en cohesie, en daaraan gekoppeld de vraag in hoeverre de buurt gemeenschapskenmerken heeft. Hier zien we hoe onderzoek in het empirische domein van het sociale leven in de buurt, wat op zich gemakkelijk in kaart te brengen is, wordt aangestuurd door het hanteren van concepten. Om handvaten te hebben voor de presentatie van het materiaal, en een stap verder te gaan dan een droge opsomming, moet er sprake zijn van een vraaggestuurde analyse; iets wat alleen mogelijk is wanneer het materiaal tegen een conceptueel licht wordt gehouden. Evenzo zijn het gebruik en de betekenis van plekken in de buurt beschreven tegen de achtergrond van de vraag of er sprake is van een binding met deze plekken. Het concept ruimtelijke binding laat zich vertalen in de conceptuele kaders van het begrip-

paar ruimte en plaats. Wij wilden weten of mensen hun omgeving een persoonlijke betekenis geven en of de woonomgeving als een eigen territorium wordt gezien. Ook hier zien we weer een vraaggestuurde presentatie en analyse van het onderzoeksmateriaal vanuit conceptuele domeinen.

In hoofdstuk 8 wordt de verkregen informatie over sociale bindingen en ruimtelijke bindingen geproblematiseerd. Onze primaire vraagstelling is immers in hoeverre er een samenhang bestaat tussen het ruimtelijke en het sociale. Wat hebben de binding aan een plek en plaatsgevoel te maken met gemeenschapsgevoel? Wij gaan er daarbij vanuit dat een buurt niet te alleen te duiden is in sociale termen. Er is ons inziens pas sprake van een buurt wanneer er een combinatie is van sociale bindingen tussen bewoners en van bindingen tussen de bewoners en de ruimte. Om te onderzoeken of van een dergelijke combinatie

sprake is, maken we gebruik van het conceptuele kader dat in het midden van het diagram is aangeduid als sociaal-ruimtelijke interactie. Van deze interactie is sprake wanneer we kunnen aantonen dat buurtactiviteiten op bepaalde plekken plaatsvinden, en wanneer door die activiteiten die plekken zowel fysiek als sociaal getransformeerd worden. Voorts is er sprake van een interactie wanneer die plekken een aantoonbare rol spelen in het aanjagen en faciliteren van sociale activiteiten. De verwevenheid van het sociale en het ruimtelijke speelt zich af rondom processen van toe-eigening, waarbij de ruimte een collectief karakter krijgt, en als zodanig het sociale leven symboliseert en stimuleert. Aan het begin van dit hoofdstuk hebben we de achtergronden van deze benadering beschreven, en ook in de overige hoofdstukken komen we hier steeds op terug.

Onze primaire onderzoeksvraag, in hoeverre het sociale leven in de buurt verweven is met de ruimte, is dus beantwoord door op de eerste plaats een aantal empirische domeinen te onderscheiden, een methode te ontwerpen om binnen deze domeinen materiaal te verzamelen, en dit materiaal vervolgens te presenteren, te analyseren en te problematiseren door het leggen van conceptuele verbanden en het toepassen van theorieën over de samenhang tussen deze verbanden.

Tenslotte nog een opmerking over de wijze waarop dit rapport is opgebouwd. In hoofdstuk 1 lieten wij buurtbewoners aan het woord over hun toekomstverwachtingen en hun gevoelens over de buurt. Dit was puur op het niveau van representaties. We lieten bewoners spreken over de buurt zoals ze die beleven, vanuit een buurtgevoel. Zoals we zien aan het diagram, kan dit buurtgevoel, deze beleefde buurt, slechts begrepen worden wanneer we het zien als een reflectie op de 'geleefde' buurt, die weer samenhangt met de buurt als gemeenschap en als plaats. Wij zijn begonnen met de 'beleefde buurt' omdat van daaruit onze centrale vraag heel scherp gesteld kan worden: waaruit komen die gevoelens voort, wat is dan die binding met elkaar en met die plek, en waarom maken de mensen zich zorgen over het verdwijnen van die plekken? Het schema laat heel duidelijk zien waar zich de essentiële onderdelen bevinden van de buurt: in de collectieve ruimtes en in de sociale activiteiten. Angst de ruimtes te verliezen door de nieuwbouw en angst voor het sociale leven door de komst van veel nieuwe bewoners brengen het hart van het buurtleven in gevaar, namelijk de interactie tussen mensen en plekken. In de volgende hoofdstukken zullen we proberen deze verbanden vanuit bovenstaande perspectieven te beschrijven.

6. Het Buurtleven in de wijk Hoogstede-Klingelbeek: Sociale bindingen en gemeenschap

Inleiding

In dit hoofdstuk wordt er uitgebreid ingegaan op het buurtleven en het buurtgevoel in de wijk. De wijk wordt beschreven vanuit de beleving van de bewoners en als een netwerk van interacties en organisaties. Kennen mensen elkaar, wat is de sfeer in de wijk, in hoeverre zijn bewoners met elkaar betrokken, wat doen zij gemeenschappelijk, voelt men zich er thuis, en waarom? Richtinggevend hierin is de vraag wat het geheim is achter de 'dorpse sfeer' in de buurt. Eerst wordt kort ingegaan op de sociale- en economische achtergrond van de bewonersgroep. Vervolgens komen aan de orde de sociale interactie in de wijk en het buurtgevoel dat er heerst, het verenigingsleven en de gemeenschappelijke buurtactiviteiten. Afsluitend wordt ingegaan op de mate van sociale cohesie en buurtbinding in en de beeldvorming over de buurt.

De wijk Hoogstede-Klingelbeek is een betrekkelijk rustige, redelijk welgestelde wijk, met hoofdzakelijk koopwoningen. Er wonen ongeveer 800 mensen met een gemiddeld inkomen dat hoger ligt dan in de rest van Arnhem (€20,500 per jaar per huishouden ten opzichte van €15,500 per jaar per huishouden). In verhouding tot andere stadsdelen van Arnhem wonen er weinig niet-Nederlanders (90 procent van de bewoners in de wijk is van Nederlandse afkomst ten opzichte van 80 procent in heel Arnhem). De gemiddelde woonduur is betrekkelijk lang, gemiddeld 27 jaar.⁶⁶

Sociale interactie en het buurtgevoel

'Een dorp in de stad,' zo wordt de buurt unaniem omschreven door de bewoners. Het is een buurt waar 'men elkaar kent' en 'elkaar helpt wanneer het nodig is.' Genoemd worden de grote mate van burenhulp, de gezellige sfeer, de sociale contacten, de sociale betrokkenheid, de vele gemeenschappelijke activiteiten en de gezamenlijke inzet om 'er met z'n allen wat van te maken.' Een wandeling door de buurt maakt duidelijk dat bewoners elkaar groeten op straat en regelmatig een praatje met elkaar maken. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg is enkele jaren geleden in de buurt komen wonen. Al snel proefde zij de sfeer in de buurt:

Je merkt dat mensen elkaar goed kennen wanneer je door deze buurt loopt. Ze groeten je ook altijd. De sfeer van gemoedelijkheid maakt dat het een buurtje is.

Bewoners omschrijven de buurt als plek waar men rekening met elkaar houdt en waar je 'weet dat je op elkaar kunt terugvallen.' Een bewoner van de Hoogstedelaan:

Er is hier aandacht voor elkaar. Er is een ontzettend goede verstandhouding in de buurt. Als er iets is, dan kun je van elkaar op aan. Er wordt rekening met elkaar gehouden. De sfeer is fenomenaal!

Burenhulp is regel, een oudere bewoner van de Hoogstedelaan:

Als mijn auto het niet doet, mag ik die van de buurman gebruiken. Of hij pakt de ladder uit mijn tuin wanneer hij die nodig heeft. Dat soort dingen kan hier.

Er is een uitgebreid netwerk ontstaan van vrijwilligersdiensten in de wijk. Tien dames uit de buurt werken wekelijks als vrijwilligsters in het verzorgingstehuis Huis en Haard aan de Utrechtseweg. Er wordt een borreltje geschonken voor de ouderen en geassisteerd in de bibliotheek. Ook zijn er buurtbewoners die vrijwilligersdiensten aanbieden aan het Oolgaardthuis, het opvangtehuis voor autistische kinderen aan de Klingelbeekseweg. Een bewoner van de Utrechtseweg helpt regelmatig twee hoogbejaarde mensen uit de wijk:

Er wonen hier heel oude mensen, van 90 en 84 jaar. De buurt staat die mensen altijd ter zijde waar nodig. Ik probeer ook dingen voor ze te regelen. En als ik niet aanwezig ben en ze hebben hulp nodig, dan springt die buurt gelijk in.

Opvallend in de gesprekken met bewoners is dat vrijwel iedereen het beeld heeft van de buurt als een hechte groep mensen. Het idee dat 'iedereen elkaar kent' en 'iedereen elkaar helpt' domineert in de verhalen van bewoners over de wijk. Een bewoner van de Utrechtseweg:

Het is hier nét een dorp. Het is meer een wijk dan bijvoorbeeld Lombok. Mensen hebben ontzettend veel met elkaar, iedereen kent iedereen. Iedereen helpt iedereen op een goede manier. Ik denk dat hier nog oude wetten gelden, nog oude structuren zijn. Ik spreek misschien iemand uit de buurt één keer in de paar weken, maar ik weet als ik nu opbel naar drie, vier mensen, dan staan ze hier binnen een half uur op de stoep. Dat moet je hebben! Wat dan heb je namelijk de bescherming van die kleine gemeenschap. De gemeente hoeft hier nooit te komen, er komt werkelijk nooit een politieauto.

Frappant genoeg karakteriseren vrijwel alle bewoners de buurt als 'een dorpje.' Ook mensen die nog maar recent in de buurt zijn komen wonen of zich niet veel mengen in het buurtleven hanteren deze typering. Er is een soort eensgezindheid onder bewoners over de buurt als een prettige en veilige plek, waar 'men op elkaar kan rekenen.' Dit komt sterk naar voren in de manier waarop men spreekt over de buurt, zoals 'dit is écht een buurtje' of 'het is hier één groep mensen.' Deze uitspraken schetsen het beeld van een buurt, die uit een hechte groep mensen bestaat, die sociaal met elkaar verbonden zijn, waar men zelf onderdeel van is.

Of iedereen in de buurt 'iedereen' kent en helpt kan natuurlijk in twijfel worden getrokken. Waarschijnlijk zijn er bewoners die niet op de hoogte zijn van elkaars nabijheid. Waar het hier vooral om gaat, is dat bewoners een beeld hebben van de buurt als een plek waar iedereen elkaar kent en voor elkaar klaar staat wanneer het nodig is. In dit beeld past een sfeer waarin problemen bespreekbaar zijn en bewoners bereidwillig zijn om deze sfeer goed te houden. Een bewoner vertelt dat er in het verleden wel eens onenigheid bestond tussen individuen in de wijk, maar dat de irritaties vrijwel altijd werden opgelost. Er bestaat onderlinge sociale controle en wanneer het nodig wordt gevonden, treedt men corrigerend op. Een bewoonster van de Hoogstedelaan:

Vanuit de huizen zien we neer op de geitenwei en kunnen zien wie er is en wat er gebeurt. We spreken elkaar wel aan wanneer er iets niet kan. Wanneer kinderen de dieren pesten, dan zeggen wij er iets van. Ik zeg gewoon tegen ze, je mag hier niet meer spelen en jaag ze weg.

Een bewoonster van de Klingelbeekseweg herinnert zich dat er zelfs een bewoner ooit is 'gevlucht' uit de buurt omdat zij de onderlinge controle benauwend vond:

Er is wel eens een mevrouw verhuisd omdat iemand haar had aangesproken over de tuin die ze niet had opgeknapt. Toen vond zij het hier zo'n vreselijk burgerlijke buurt.

Een bewoner van de Utrechtseweg vindt dat het met die sociale controle wel meevalt:

Wat deze buurt heel bijzonder maakt, is dat het een klein dorpje is. Het is aan de rand van de stad, maar toch net een dorpje. Je woont buiten, het zijn grote tuinen, dat middengebied is nog mooi groen, het is een dorpse sfeer. Het heeft niet het negatieve van een dorpse in de zin van een enorme sociale controle. In die zin zijn stadsbewoners hier. Maar er is aandacht voor elkaar.

Opvallend is in dit verband de uitspraak van een bewoner over het ontbreken van een sterke sociale controle zoals in een 'echt dorp.' Ondanks de sterke betrokkenheid in de buurt, is men gehecht aan privacy. Het 'bij elkaar de deur platlopen' wordt als ongewenst gedrag omschreven. Een bewoner van de Utrechtseweg:

Het is hier niet zoals in een volkswijk dat ze bij elkaar in en uit lopen. Niet dat de deur altijd op een kier staat en dat je alles met elkaar bespreekt. Maar je kunt wel elkaar op straat aanspreken. Ik denk dat het gros van de mensen hier wel op zijn privacy gesteld is.

Het verenigingsleven

Een belangrijke motor achter het sociale contact tussen bewoners is het verenigingsleven, waarin twee clubs domineren: de buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek en de Schutterij van de Clingelbeeck. In het bijzonder de buurtvereniging heeft een zeer belangrijke rol in het organiseren van gemeenschappelijke activiteiten en het mobiliseren van de bewoners. Deze buurtvereniging heeft veel invloed gehad op het ontstaan van de buurt zoals deze nu is. Dat bewoners het nu steeds hebben over een 'hechte buurt,' wil namelijk niet zeggen dat dit altijd zo geweest is. In het verleden bestond er juist opvallend weinig contact tussen bewoners uit de verschillende straten. Er waren de 'dure straten' en de 'arme straten.' De Hulkesteinseweg werd, met haar grote huizen en ruime kavels, in de volksmond 'de goudkust' genoemd. De Utrechtseweg en de Hoogstedelaan golden als 'chic.' Onderaan de rij stond de Klingelbeekseweg, met haar landelijk aandoende bebouwing. De Klingelbeekseweg werd meesmuilend de 'boerenstraat' genoemd en andere buurtbewoners keken er enigszins op neer. Een oude buurtbewoner van de Hoogstedelaan blikt terug:

Vroeger was er een groot verschil tussen de Klingelbeekseweg, de Hoogstedelaan en de Utrechtseweg. De Utrechtseweg was de chicste straat, de Hoogstedelaan de twee na chicste en de Klingelbeekseweg stond onderaan de trap.

De Klingelbeekseweg heeft inmiddels haar arme imago afgeworpen en is op gelijke voet komen te staan met de andere straten. De oude boerderijen zijn omgebouwd tot luxe woonhuizen en de mesthopen hebben plaatsgemaakt voor nieuwe garages. Hoewel de grootste verschillen lijken te zijn rechtgetrokken in de buurt, vertellen de 'Klingelbekers' dat er nog steeds een drempel ligt tussen de Klingelbeekseweg en de Hoogstedelaan. De Hulkesteinseweg staat nog altijd bekend als 'chic' en de bewoners van die straat zijn over het algemeen minder sterk georiënteerd op de buurt dan bewoners van de andere straten. De huizen en tuinen van de Hulkesteinseweg zijn aanzienlijk en de bewoners zeggen zich meer te richten op het eigen erf dan op de buurt. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg kan zich herinneren hoe zij vroeger moeite moest doen om in contact te komen met mensen van de Hoogstedelaan. Pas toen de vrouw betrokken raakte bij de buurtvereniging leerde zij de bewoners van de andere straten kennen:

Toen we hier pas woonden kenden we alleen een paar mensen van de Klingelbeekseweg. De

De oude koningsketting, met daaraan het schildje van 1868 (Bron: Schutterij)

Huldiging van de schutterskoning op het Schuttersfeest (Bron: Schutterij)

Hoogstedelaan en de Utrechtseweg waren écht een drempel. Je moest door activiteiten contact zoeken. Mijn man zat in een commissie, dus toen ging het makkelijk.

De oprichting van de buurtvereniging Hoogstede-Klingelbeek in 1978 heeft een belangrijke rol gespeeld in het opbloeien van het contact tussen bewoners in de buurt. Aanvankelijk was de vereniging niet met dit doel gestart. De aanleiding indertijd was het toenmalige nieuwbouwplan op het maïsveld. Een kleine groep bewoners wilde de plannen dwarsbomen. Een deel van deze bewoners kende elkaar al doordat zij bij hetzelfde bedrijf werkten (de KEMA). De gemeente als gemeenschappelijke vijand zorgde voor het versterken van de band tussen de bewoners. In deze periode waren vooral de bewoners van de Hoogstedelaan betrokken bij de vereniging. De nieuwbouw was immers in 'hun achtertuin' gepland en zou het vrije uitzicht vanuit de bestaande bebouwing belemmeren. De nieuwbouwplannen, en de noodzaak daartegen collectief te protesteren waren de aanleiding om de buurtvereniging op te richten. Maar uit het feit dat de activiteiten door de jaren heen steeds verder verbreedden en intensiverden blijkt dat er al snel een solide basis bestond voor de vorming van de buurt. Een explosieve groei aan hobbyclubs, werkgroepen en commissies betrok een steeds grotere groep bewoners bij de vereniging. In 1978 won de buurtvereniging zelfs een prijs voor haar activiteiten en ontwikkelingen van de Koninklijke Nederlandse Heidemij in het kader van de landelijke wedstrijd: "Een kern waar pit in zit." Eén van de mede-oprichters van de buurtvereniging:

De buurt is één klit van mensen. De buurtvereniging heeft daarin een belangrijke rol gespeeld, die maakt dat mensen bij elkaar komen. Er is een computerclub waar ik in zit, daar zitten 'de Klingelbekers' en 'de Utrechtseweggers' gewoon bij elkaar.

De buurtvereniging is inmiddels niet meer weg te denken. Bijna 80 procent van de huishoudens in de wijk is lid. De vereniging is uitgegroeid tot een platform waar bewoners elkaar ontmoeten en gemeenschappelijk activiteiten ondernemen. Een mevrouw van de Klingelbeekseweg:

De buurtvereniging heeft geen leden nodig. We hebben rond de 140, 150 leden en het totale aantal huizen is ongeveer 200. Er is altijd een vaste kern van mensen. Maar bij verschillende activiteiten boor je verschillende mensen aan. De nieuwjaarsreceptie trekt vooral wat oudere mensen. De barbeque daar komen weer veel gezinnen op af.

Niet te verwarren met de buurtvereniging, is de Schutterij van de Clingelbeeck. Hoewel beide clubs voor een deel verweven zijn met elkaar (veel leden van Schutterij zijn ook lid van de buurtvereniging en sommige feesten worden gezamenlijk gevierd), is de Schutterij een aparte vereniging. Al in 1644 werd zij opgericht in de buurt Clingelbeeck en had tot doel de boerenbevolking buiten de stadspoorten te beschermen. Enkele families domineerden de Schutterij indertijd en bekwaamden zich in het 'schutten' (schieten). Door politieke- en maatschappelijke veranderingen in de eeuwen erna, verloor de Schutterij langzaam haar functie als beschermer van de buurtschap. Tegenwoordig heeft de Schutterij vooral een historische en sociale betekenis voor de buurt. Het traditionele 'Koningsschieten,' waar ruim honderd bewoners op af komen, wordt jaarlijks in ere gehouden op het grasveld achter het Elektrum-gebouw van de KEMA. Wie de 'houten papagaay' van het bord schiet, is de winnaar van het spel en mag zich het komende jaar 'de schutterskoning' noemen. Het schuttersfeest wordt door de buurt opgetuigd met vlaggen en begeleidt door de fanfare. Rondom het schieten zijn tentjes met eten en drinken en 's-avonds is er live-muziek en wordt er gedanst. Door het jaar heen zijn er diverse andere activiteiten waarbij de leden worden

De bokaal van de Schutterij (Bron: Schutterij)

Het Schuttersfeest in volle gang op het KEMA- terrein (Bron: Schutterij)

betrokken, zoals kleiduiven-schieten, boogschieten, klootschieten en Jeu de Boules. De Schutterij heeft ook enkele leden van buiten de buurt omdat er historische afstammelingen zijn van de Schutterij die wél betrokken zijn, maar niet meer in de buurt wonen. Om die reden is de Schutterij, in tegenstelling tot de buurtvereniging, ook toegankelijk voor niet-buurtbewoners. Een bewoonster, zelf lid van de buurtvereniging, beschrijft de verhouding van de Schutterij met de buurt als volgt:

De Schutterij is een gemêleerd gezelschap. Heel lang was de kern van de Schutterij de familie Bongers, die woonden in deze buurt. De meeste van die Bongersen wonen niet meer in de buurt. Er zitten dus ook mensen bij de Schutterij die buiten de buurt wonen. Het Schuttersfeest wordt wel gevierd in deze wijk. Je krijgt dan een optocht door de buurt met allemaal mensen die je niet kent. Je hebt daar dan niet zoveel mee. Het lijkt een beetje of mensen je wijk in beslag nemen. Maar iedereen in de buurt doet nu wel mee met vlaggen uithangen en de gezelligheid eromheen.

Gemeenschappelijke buurtactiviteiten

Voortvloeiend uit de buurtvereniging en de Schutterij telt de buurt Hoogstede-Klingelbeek een duizelingwekkend aantal clubs en werkgroepen. Een blik op de website van de buurtvereniging (www.hoogstede.nl) geeft een beeld van de vele activiteiten, bijeenkomsten en feesten. Er wordt met elkaar gesport, muziek gemaakt of er worden spelletjes gespeeld. De opkomst is daarbij, aldus de bewoners zelf, enorm hoog. Onder de vleugels van de buurtvereniging zijn er de commissies verkeer, spoorweglawaaier, nieuwbouw, Oolgaardthuis, Wijn-gaardeniers en Kopij Klingelbeek. Verder zijn er maar liefst elf clubs: twee bridgeclubs, een computerclub, de etymologieclub, de geitenwei en speelveldclub, de Jeu de Boules club, de joggingclub, de leeskring, de moestuinvereniging, de muziekclub en de schaakclub. De clubs komen vrijwel allemaal wekelijks bij elkaar. De 'binnenactiviteiten,' zoals de leesclub en de bridgeclubs worden bij mensen thuis gehouden. De computerclub heeft meer ruimte nodig en spreekt maandelijks af in een zaal van het verzorgingstehuis Huis en Haard. De joggingclub verzamelt zich elke zondagochtend in de buurt om van daaruit naar het nabijgelegen Mariëndaal te lopen. De vrijwilligers van de moestuin, de wijngaard, de geitenwei en de Jeu de Boules spreken onderling af om te werken of te spelen.

Naast de 'officiële' activiteiten via de clubs en werkgroepen zijn er verschillende spontane tradities ontstaan tussen buurtbewoners. Sinds enkele jaren gaat een groep vrouwen uit de buurt regelmatig met elkaar naar de film in de stad Arnhem. Met Hemelvaart wordt er een fietstocht georganiseerd, en sinds een aantal jaren waagt een groep sportieve bewoners zich aan de Nijmeegse wandelvierdaagse. Op de internetsite van de buurtvereniging wordt verslag gedaan van dergelijke initiatieven voor de andere buurtbewoners. Vorig jaar organiseerde de buurtvereniging een vertelavond over de Tweede Wereldoorlog en de achtergronden van de operatie Market Garden. In een vertelronde kwamen de oudere bewoners aan het woord en haalden herinneringen op aan de oorlogsperiode in de buurt Hoogstede-Klingelbeek. Tijdens het EK voetbal in 2004 heeft een groep bewoners in de Hoogstedelaan een 'oranje buitencafé' ingericht, waar op een groot projectiescherm de wedstrijden voor een grote groep bewoners te volgen waren. Tijdens de wandeltocht op de zestigste herdenking van de Slag om Arnhem heeft de buurtvereniging ruim zeventig Britten, Polen en Nederlanders als verrassing eten en drinken aangeboden op het voetbalveldje aan de Klingelbeekseweg. Op Koninginnedag is er een vlooiemarkt op het doodlopende gedeelte van de Hoogstedelaan, georganiseerd door bewoners zelf.

Verspreid over het jaar zijn er verschillende buurtfeesten waar bewoners in grote aantallen aanwezig zijn. In het Paasweekend verstopt de paashaas eieren voor de kinderen en wordt er een gemeenschappelijk vuur aangestoken van het opgespaarde tuinafval van omwonenden. Tijdens Sinterklaas bezoekt de Sint de buurtkinderen op de geitenwei. De jaarlijkse buurt barbecue verandert de geitenwei in een feestelijk decor van klapstoelen en met eten beladen tafeltjes. Iedereen maakt iets lekkers en neemt iets te drinken mee.

In januari is er de jaarlijkse nieuwjaarsborrel in een zaal van het verzorgingstehuis Huis en Haard. De voorzitter van de vereniging blikt terug op het afgelopen jaar en ziet het nieuwe jaar visionair tegemoet. Regelmatig worden er feesten georganiseerd ter gelegenheid van een speciale gebeurtenis. Een jaar geleden is er een nieuw nachthok voor de dieren op de geitenwei gebouwd en werd er speciaal hiervoor het 'najaarsfeest' georganiseerd. Wanneer de druiven op de wijngaard geoogst worden is er een oogstfeest voor de buurt. En in 2003 vierde de buurtvereniging haar 25-jarige jubileum groots.

Voor de organisatie van de buurtfeesten en activiteiten wordt een beroep gedaan op bewoners. De taken worden onder elkaar verdeeld: de één bakt een taart en de ander maakt een salade. Tafels en stoelen worden door de feestgangers zelf meegenomen en de volgende dag worden de sporen uitgewist. Door de vele activiteiten, feestjes en bijeenkomsten in de wijk kennen veel bewoners elkaar. Een bewoner van de Utrechtseweg: "Je groet en kent elkaar bij naam omdat je elkaar van de buurtbijeenkomsten kent." De clubs en werkgroepen brengen veel bewoners met elkaar in contact. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg:

Op een gegeven moment moet er geoogst worden op de wijngaard en dan krijg je een bijeenkomst of een feestje eromheen, met eten erbij, en dan wordt er gevent met wagens door de buurt. Iedere keer betreft een club de buurt erbij.

Verschillen in sociale samenhang

Niet alle bewoners zijn even actief betrokken bij het zojuist beschreven hechte buurtleven. Sommige bewoners nemen geen deel aan de buurtactiviteiten en houden zich afzijdig van de buurtvereniging. Zij geven hiervoor verschillende redenen. Soms woont iemand nog maar net in de buurt en is vooral gericht op het afronden van verbouwingen en het inrichten van het huis. Ze stellen het leggen van contacten met andere bewoners uit tot later. Andere mensen geven de voorkeur aan het contact met familie en vrienden, die doorgaans niet in dezelfde wijk wonen. In de woonomgeving houden zij zich liever afzijdig. Een stel van de Klingelbeekseweg woont sinds een paar jaar in de buurt:

Wij zijn niet zo betrokken bij het geitenweitje en de wijngaard. We zijn druk met werk en dergelijke. We zijn wel welkom geheten door de bewonersvereniging. Maar ik heb het gevoel dat het een beetje een kliek is, daar voel ik me niet zo goed bij. De mensen die ik leuk vind spreek ik toch wel, die zoek ik zelf op.

Sommige bewoners willen zich expliciet afzijdig houden van het buurtleven. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg:

Volgens mij is dat hechte buurtgevoel toch een bepaald kliekje. Ik voel me niet verbonden met die mensen. Ik ben een 'eigenheimer.' Ik ben niet mensenschuw, maar ik heb geen behoefte aan buurtbarbeques en dat soort dingen. Het gaat mij om de vrijheid die ik hier heb, die zou ik best op een andere plek kunnen vinden, dat is niet persé hier.

Deze bewoonster is 'geboren en getogen' in de wijk. Naar haar idee bestond er vroeger een

veel hechtere buurtgemeenschap en is het 'dorpse' van de buurt in de afgelopen jaren juist verdwenen door de stedelijke oriëntatie van de huidige bewonersgroep:

Er wonen nog maar heel weinig 'echte Klingelbekers' hier. De mensen die er al jaren wonen, zitten niet in de buurtvereniging. Dat zijn allemaal mensen die er later zijn komen wonen. Misschien als je ergens bewust gaat wonen, dat je er anders bij betrokken bent dan wanneer je ergens al heel lang woont. Heel vroeger was het hier echt een buurtgemeenschap, er zat er een bakker en een melkboer. Dat is er nu allemaal niet meer, het is nu meer een gewone wijk van Arnhem geworden. Het is geen dorp op zich. Ik denk wanneer dat écht zo was, dan hadden ze ook gebruik gemaakt van de voorzieningen hier. Maar alle winkeltjes in Lombok gaan weg, omdat ze daar de boodschappen niet doen.

Er is, al met al, een verschil in de mate waarin bewoners betrokken zijn bij het buurtleven. Er is een kern van bewoners die heel sterk met elkaar verbonden zijn, veel buurtactiviteiten organiseren en dingen met elkaar ondernemen. Daaromheen is een grote groep mensen die minder actief is, maar wel regelmatig deelneemt aan buurtaangelegenheden. Deze groep wordt gemakkelijk gemobiliseerd door 'de kern' wanneer er een feest is of er hulp nodig is bij een bijeenkomst of activiteit in de buurt. Een groot deel van de buurtbewoners is op die manier betrokken bij het buurtleven. Er is een kleine groep bewoners die zich bewust afzijdig houdt van het buurtleven. Bewoners weten onderling vrij goed wie wel en niet betrokken is bij de buurtactiviteiten. Een mevrouw van de Hoogstedelaan (zelf actief lid van de buurtvereniging) vertelt welke bewoners zich onttrekken van de hechte bewonersgroep:

Sommige bewoners zijn niet echt betrokken bij de buurtvereniging. Zoals de studentenhuishoudens en de oudere bewoners in de kleine KEMA-huizen aan de Klingelbeekseweg. De woonwagens zijn ook helemaal niet betrokken. Die mensen zijn niet geïntegreerd in de buurt, ze sluiten zich helemaal af. We hebben er helemaal geen zicht op. Ze zijn ook geen lid van de buurtvereniging. Sommigen zeggen wel goedendag.

Het wegblijven van bewoners op de buurtbijeenkomsten en buurtactiviteiten wordt jammer gevonden door sommige actieve bewoners maar niet problematisch. Door hen wordt het vrijblijvende karakter van de buurt benadrukt, een bewoner van de Utrechtseweg:

Als je niet wilt komen naar de nieuwjaarsborrel, dan zal niemand er wat van zeggen. Als je komt is het goed en als je niet komt, is het ook goed. Maar heel veel mensen komen wel.

Wel wordt geprobeerd om alle bewoners te betrekken bij de buurtvereniging. Alle huishoudens krijgen het verenigingsblad 'Klingelstee' in de brievenbus met daarin de verslaglegging van de buurtactiviteiten en de agenda voor de komende maanden. Nieuwe bewoners in de wijk worden verwelkomd door de commissie 'welkom nieuwe bewoners.' Enkele weken nadat een huis nieuwe bewoners heeft gekregen, gaan twee leden van de buurtvereniging 's-avonds op pad met een zelfgemaakt bloemboeket en nodigen de 'nieuwkomers' uit op de eerstvolgende buurtbijeenkomst en vragen hen of ze lid willen worden van de buurtvereniging. Deze aanpak heeft succes: veel nieuwe bewoners worden lid.

Sociale cohesie, buurtbinding en beeldvorming over de buurt

Veel bewoners in de buurt Hoogstede-Klingelbeek ontmoeten elkaar regelmatig tijdens één van de vele buurtactiviteiten, buurtbijeenkomsten of buurtfeesten. Het netwerk van sociale interacties in de wijk verklaart voor een belangrijk deel de typering van de buurt door bewoners zelf als 'het dorp in de stad.' Het onderhouden van sociale contacten vormt een

Een vrijwilligster van de geitenwei aan de wandel met Niels de bok

Een vrijwilligster van de geitenwei voert Betje het hangbuikzwijn

belangrijke bijdrage aan het vormen (en blijven bestaan) van een hecht buurtleven, waarin een sterke sociale cohesie bestaat. De sociale relaties kunnen bestaan uit het dagelijkse contact tussen burens (praatje over de heg of op straat), burenhulp (de planten verzorgen van de burens tijdens de vakantie), het ondernemen van gemeenschappelijke activiteiten (het 'samen dingen doen') of het hebben van vriendschappelijke relaties in een buurt.

Een sterke sociale cohesie in een wijk kan invloed hebben op de mate waarin mensen zich verbonden voelen met de buurt. Wanneer een persoon zich verbonden voelt met een buurt betekent dit dat iemand zich 'thuis voelt' en het idee heeft dat de buurt bij hem of haar hoort.' Buurtverbondenheid kan zich op verschillende manieren uiten, waaronder een lange woontijd of de intentie ergens lang te willen blijven wonen. Het wonen in een buurt betekent overigens niet dat mensen zich er logischerwijs mee verbonden voelen. Iemand kan ergens wonen omdat het vooral een betaalbare woning is, of omdat er niets anders te vinden is. Regelmatig wordt de woonplek als een tijdelijke verblijfplaats beschouwd, een plek van waaruit men naar een betere plek hoopt te verhuizen.⁶⁷

Kortom, het ontstaan en bestaan van buurtbinding is zeker niet vanzelfsprekend. In de buurt Hoogstede-Klingelbeek voelen bewoners zich sterk verbonden met de buurt, zowel met de bewoners als met de woonplek. Van de bewoners die wij interviewden, verklaarde bijna 80 procent zich sterk verbonden te voelen met de buurt. Elf procent voelt zich redelijk verbonden, en slecht 9 procent heeft geen binding met de buurt. Binding uit zich in het niet willen verhuizen uit de buurt, ook de oudere bewoners niet, hoewel het wonen in een huis met meerdere verdiepingen soms gepaard kan gaan met fysieke ongemakken. De gemiddelde woontijd in de wijk is dan ook lang: 27 jaar. Ook veel kinderen en jongeren vertellen dat zij later graag in deze buurt willen blijven wonen. Een mevrouw van de Klingelbeekseweg vertelt:

De verbondenheid met de buurt is ontzettend groot. Aan elkaar, aan de omgeving. Aan de Hoogstedelaan wonen nu heel veel zeventigers en tachtigers die er indertijd als jonge gezinnen zijn komen wonen. Dat zijn allemaal huizen met vier verdiepingen. Verschillende ouderen geven aan dat het huis heel onpraktisch is voor hen, maar ze willen de buurt niet uit.

Een andere bewoonster:

Ik moet er niet aan denken dat ik hier weg zou moeten. Het voelt heel vertrouwd. Je kent de mensen en gaat op een goede manier met elkaar om.

Intensieve sociale interactie en buurtbinding kunnen het gevoel onder bewoners versterken dat zij 'bij elkaar horen.' Dit betekent echter niet dat de groep bewoners een exclusieve 'buurtgemeenschap' vormen zoals deze in sommige klassieke stadssociologische studies worden omschreven. Daarin zijn 'buurt' en 'gemeenschap' onlosmakelijk met elkaar verbonden, als een overlappende geografische en sociale eenheid, als zelfstandige entiteiten met eigen karakteristieken.⁶⁸ De bewoners van zulke buurten vertoonden onderlinge overeenkomsten in de manier van leven, wat zou resulteren in het ontstaan van sociale cohesie en de vorming van een buurtgemeenschap. Het wonen in eenzelfde wijk hoeft echter niet logischerwijs te betekenen dat mensen zich (alleen maar) met elkaar, verbonden voelen. Er zijn tal van voorbeelden te noemen van mensen die dicht bij elkaar wonen maar weinig gemeenschappelijks met elkaar hebben. Daarnaast vormt de wijk een moeilijk uitgangspunt voor het bestuderen van een gemeenschap, aangezien mensen zich doorgaans niet beperken tot het aangaan van relaties binnen de buurt alleen. Mensen maken onderdeel uit van meerdere groepen op verschillende plekken.

Vanaf de jaren zeventig is het beeld over buurtgemeenschappen bijgesteld door netwerktheoretici. Zij beweren dat een gemeenschap ook los van de lokatie kan bestaan, en beschrijven gemeenschappen op basis van *netwerken*, dus op grond van de relaties die er zijn tussen mensen, los van een plaats. Dit kan zowel binnen de buurt zijn als daarbuiten. Een gemeenschap wordt in deze theorie gezien als de verzameling van sociale relaties, al dan niet met een territoriaal karakter. In deze benadering wordt echter geen uitspraak gedaan over de *soort relaties* tussen mensen. De sociale interacties tussen mensen suggereert weliswaar dat er een gemeenschap bestaat, maar de manier waarop mensen zelf praten en denken over deze relaties en hoe ze die ervaren, wordt buiten beschouwing gelaten.

Om te achterhalen wat een gemeenschap is, is het nodig om een beeld te hebben van wat een 'gemeenschap' betekent voor mensen zélf. Om die reden hanteren we liever de aan Blokland-Potters ontleende term 'het beeld van een gemeenschap.'⁶⁹ Mensen kunnen zich een beeld vormen van de buurt als een samenhangend geheel en zichzelf als onderdeel daarvan zien. Dit uit zich in de manier waarop mensen over zichzelf denken ten opzichte van de buurt en in de wijze waarop zij hiermee contact onderhouden. In de literatuur worden vier factoren genoemd die bijdragen tot de beeldvorming van een buurtgemeenschap: het gevoel van verbondenheid met de buurt, sociale interactie tussen bewoners, de fysieke mogelijkheid om elkaar buitenshuis te ontmoeten en het individuele beeld van bewoners dat zij onderdeel uitmaken van een buurtgemeenschap.⁷⁰

In de buurt Hoogstede-Klingelbeek bestaat geen klassieke buurtgemeenschap zoals deze in sociologische studies wordt gedefinieerd als een groep mensen die onlosmakelijk verbonden is aan de wijk. Immers, de inwoners van de wijk zijn niet alleen op de buurt gericht voor hun sociale contacten en andere bezigheden. We hebben echter beschreven dat er in de praktijk wel sprake is van verbondenheid, en intensieve sociale contacten en ontmoetingen. Dit geeft bewoners het gevoel van een gemeenschap. Kortom, in puur sociologische zin zijn er wel sterke gemeenschapsbanden, maar is er geen exclusief gemeenschapsleven. In de beleving van bewoners bestaat het *beeld* van een hechte groep mensen die elkaar kent en elkaar helpt wanneer het nodig is. Dit werd eerder in deze studie naar voren gehaald als een opvallend kenmerk van de wijk. Het is vooral dit beeld over de buurt, dat sterk verantwoordelijk is voor sfeer van een 'dorp in de stad.' Dit betekent zoals gezegd niet dat het beeld niet overeenkomt met de praktijk. Er zijn tal van aspecten die dit beeld van de buurt oproepen en bevestigen. De intensieve sociale interactie in de wijk en de vele buurtactiviteiten benadrukken het gemeenschappelijke karakter van de buurt en de sfeer van een hechte groep mensen. Het is ook vooral deze 'dorpse sfeer' die bewoners vrezen te verliezen door de nieuwbouw in de wijk. In het volgende hoofdstuk leggen we een relatie met de buurtomgeving als belangrijk element in de buurtbeleving. Een belangrijk deel van het buurtleven vindt immers plaats in de buurtomgeving en biedt een belangrijke voorwaarde voor het praktiseren en het benadrukken van de sociale interacties.

Conclusie

De buurt Hoogstede-Klingelbeek is een hechte buurt waar veel bewoners elkaar kennen en meer dan dat, zij ondernemen een duizelingwekkend aantal activiteiten met elkaar. Er is binnen deze groep intensief contact en men hanteert eenzelfde idee en verwachting over de manier waarop men met elkaar en de buurtomgeving omgaat. De buurtvereniging Hoogste-

de-Klingelbeek en de Schutterij van de Clingelbeeck spelen een belangrijke rol in het sociale leven van de wijk. Veel ontmoetingen en contacten tussen bewoners zijn georganiseerd via de lijn van deze verenigingen. Sterker nog, de oprichting van de verenigingen (vooral de buurtvereniging) is een belangrijke aanleiding geweest voor het toegenomen burenccontact en gemeenschapsgevoel in de wijk. Niet iedereen is even sterk betrokken in het buurtleven. Er is een kleine groep bewoners die zich afzijdig houdt van de hechte bewonersgroep. Door de aanwezigheid van een kern van bewoners die veel activiteiten organiseren, wordt het grootste deel van de bewonersgroep echter wel betrokken bij het gemeenschappelijke buurtleven. De hoge mate van sociale interactie versterkt het gevoel onder bewoners 'bij elkaar te horen' en uit zich in een nauwe betrokkenheid en gevoel van verbondenheid met de buurt. In de beleving van bewoners bestaat het *beeld* van de buurt als het 'dorp in de stad' en het is dit beeld, dat goeddeels verantwoordelijk is voor de sfeer in de buurt. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat de buurtomgeving een belangrijke rol speelt in het zojuist uitvoerig beschreven buurtleven. Er zijn zelfs speciale plekken ingericht in de wijk, waar men samenkomt en gemeenschappelijke activiteiten heeft. De buurtomgeving zal in dat hoofdstuk beschreven worden vanuit de beleving en het gebruik ervan door de bewoners.

7. Ontmoetingsplekken en verblijfsruimten

Inleiding

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de beleving van de omgeving gezien vanuit het perspectief van de bewoners. De sfeer in buurt wordt immers niet door bewoners alleen bepaald, maar heeft ook te maken met de mogelijkheden die de woonomgeving biedt en de manier waarop zij daar gebruik van maken. Om een beeld te krijgen van de buurt wordt in dit hoofdstuk eerst een beschrijving gegeven van de fysiek-ruimtelijke omgeving van de buurt. Er wordt aandacht besteed aan de ligging van de wijk, het landschappelijke karakter, de ruimtelijke inrichting, de straten, het type bebouwing en de aanwezigheid van openbare ruimtes. Daarna wordt specifiek gezocht naar het gebruik van de buurtomgeving door bewoners en de betekenis die deze voor hen heeft. Wat zijn kwaliteiten van de woonomgeving, op welke plekken of paden komt men graag en voor welke doeleinden worden deze gebruikt? In het bijzonder is gelet op de rol van de buurtomgeving als ontmoetingsplek voor bewoners. Welke plekken zijn belangrijk voor de gemeenschappelijke praktijken in de wijk en hoe worden deze gebruikt?

De woonomgeving

De buurt Hoogstede-Klingelbeek ligt enigszins verscholen tegen de rijk begroeide stuwwal ten westen van Arnhem. Menig voorbijganger op de Utrechtseweg zal het niet opvallen een woonwijk te passeren. De Nederrijn slingert op loopafstand langs de buurt, al is veel van het zicht aan het oog onttrokken door de opgeschoten bosjes en vele bomen. Via een klein wandelpaadje kan de pier aan het water worden bereikt. Centraal in de wijk ligt een groot onbebouwd gebied, het 'binnengebied' genoemd door bewoners. Het binnengebied is ruimtelijk in tweeën verdeeld. Het westelijk deel bestaat uit een uitgestrekte maïsakker. Het oostelijk deel heeft een kleinschalig en besloten karakter. Het bestaat uit een geitenwei, een Jeu de Boules baan, een terrein moestuinen en volkstuinten, een verruigd gedeelte en enkele uitlopers van privé-tuinen. De gemeente Arnhem heeft hier ook stukken grond in bezit, al is het beheer veelal in handen gekomen van omwonenden. Er slingert een paadje door het binnengebied, door omwonenden het 'holle weggetje' genoemd, waardoor er een verbinding bestaat tussen de twee aangrenzende straten. Het holle weggetje wordt omringd door weelderige bramenstruiken en opgeschoten bosjes en biedt tevens toegang tot de geitenwei en de Jeu de Boules baan.

Van oudsher was de buurt 'Clingelbeeck' een op zichzelf staand buurtschap waar agrarische bedrijvigheid overheerste. De buurt is in de afgelopen decennia echter steeds sterker op de stad Arnhem georiënteerd geraakt. Op twee boerderijen na, hebben alle agrarische bedrijven de deuren gesloten en heeft de buurt het karakter van een woonwijk gekregen. Toch is de landelijke sfeer gehandhaafd in de aanwezigheid van de weilanden, het maïsveld, de openbare tuintjes, de landgoederen, de oude tuinderijkassen en de historische boerderijen.

Het maïsveld

De oude tuinderij van Kromkamp

De wijk telt zes straten. Aan de noordzijde van het binnengebied liggen de Hoogstedelaan, de Rosandelaan en de Utrechtseweg. Aan de zuidzijde, parallel aan de rivier, ligt de Klingelbeekseweg en, in het verlengde daarvan, de Hulkesteinseweg. Tussen de Hoogstedelaan en Klingelbeekseweg ligt een naamloze straat, het Laantje van Kromkamp genoemd door bewoners. De wijk telt in totaal 200 woningen.

De Klingelbeekseweg kenmerkt zich door haar landelijke uitstraling. Prominent zijn de negentiende-eeuwse boerderijen, waarvan twee nog in bedrijf zijn. Aan de rivierzijde van de Klingelbeekseweg liggen de landgoederen Sint Eusebius en Het Oolgaardthuis. Het Sint Eusebiushuis ligt verscholen in haar parkachtige tuin en wordt bezocht als wandelgebied door omwonenden. Het Oolgaardthuis heeft recent een metamorfose ondergaan door een nieuwe uitbouw aan de straatkantzijde, waardoor haar historische uitstraling verloren gegaan is. De bebouwing aan de Klingelbeekseweg is afwisselend: er staan veel verschillende type woningen en de situering is onregelmatig. Naast het landgoed Sint Eusebius ligt het bedrijventerrein Elektrum van de KEMA, gevolgd door enkele rijtjes arbeiderswoningen. Tegenover het Laantje van Kromkamp ligt een bescheiden woonwagenkamp. Aan de zuidzijde van de Klingelbeekseweg, grenzend aan het binnengebied, staan voornamelijk vrijstaande huizen uit verschillende bouwperiodes. In de afgelopen decennia zijn hier enkele villa-achtige huizen bijgebouwd.

De Hoogstedelaan wordt gedomineerd door twee typen bebouwing. Aan de noordzijde staan statige vijf-onder-één kapwoningen uit de jaren dertig. In de jaren zestig is de zuidzijde van de Hoogstedelaan bebouwd met drie-onder-één kapwoningen. Deze huizen doen eenvoudiger aan dan de woningen aan de noordzijde, maar zijn comfortabel door de drie woonlagen en bieden een vrij uitzicht over de maïsakker. Een deel van de woningen was in het verleden in eigendom van de KEMA en werd verhuurd aan werknemers. Vrijwel alle huizen zijn in de afgelopen tientallen jaren echter verkocht aan de bewoners.

Het Laantje van Kromkamp, zoals het naamloze weggetje door buurtbewoners wordt genoemd, verbindt de Hoogstedelaan en de Klingelbeekseweg met elkaar. Het weggetje is vernoemd naar de tuinderfamilie Kromkamp, woonachtig in één van de twee huizen die er staan. Daarachter is de oude tuinderij nog te vinden, zij het in verwaarloosde staat.

De Rosandelaan is een verbindingsweg tussen de Hoogstedelaan en de Utrechtseweg. Het type bebouwing uit de jaren dertig is in de stijl van de Hoogstedelaan.

De Utrechtseweg is zeer gevarieerd qua type bebouwing. Een deel van de huizen is in de jaren dertig stijl gebouwd, zoals de huizen van de Hoogstedelaan. Daarnaast is er een gevarieerd aanbod van huizen, waaronder herenhuizen, enkele vrijstaande villa's en een drie-hoog woonflat uit de jaren vijftig. Tevens priemt hier de in functionalistische stijl gebouwde Hulkesteinseflat de lucht in.

De Hulkesteinseweg ligt op het oude, inmiddels verdwenen landgoed Hulkenstein. Rond het jaar 1900 is het landgoed verkaveld en zijn er ruime, villa-achtige huizen gebouwd langs de nieuw aangelegde Hulkesteinseweg. De Hulkesteinseweg kenmerkt zich tegenwoordig door de grote vrijstaande huizen en de diepe tuinen.

Voor het schrijven van dit hoofdstuk is gebruik gemaakt van de resultaten van de huis-aan-huis interviews en de diepte-interviews. In de interviews is bewoners gevraagd wat belangrijke plekken of paden voor hen zijn, en waarom. Er is een grote overeenkomst in de antwoorden. Op een topografische kaart konden zij deze plekken of paden intekenen. De antwoorden van bewoners zijn, met behulp van GIS (Geografisch informatie systeem), ver-

De Hoogstedelaan

De Klingelbeekseweg

Huizen aan de Hoogstedelaan

De Hulkesteinseweg

Het Laantje van Kromkamp

Huizen aan de Hoogstedelaan

Vrijstaande woning aan de Klingelbeekseweg

Een verbouwde boerderij aan de Klingelbeekseweg

De woonwagens aan de Klingelbeekseweg

Arbeiderswoningen aan de Klingelbeekseweg

Oude boerderij aan het Laantje van Kromkamp

Twee-onder-één kapwoningen aan de Utrechtseweg

Villa aan de Hulkesteinseweg

Hulkesteinseflat

werkt tot een 'sociale kaart,' waarop de plekken en paden staan aangegeven die bewoners erg waarderen en/of gebruiken (zie kaarten op p. 90). Onderstaand worden deze plekken en paden beschreven, gebaseerd op de verhalen en ervaringen van de bewoners.

Spannende plekken

In de wijk lopen twee wandelpaden die bewoners veel gebruiken voor een dagelijks korte wandeling: het paadje naar de Rijn en het holle weggetje. Veel bewoners zeggen deze twee paden vooral te waarderen om het spannende gevoel dat zij oproepen. Het zijn avontuurlijke plekken waar je het idee hebt iets te kunnen ontdekken. Het paadje naar de Rijn is een kleine onverharde weg, dat vanaf de Klingelbeekseweg naar het water leidt. Het paadje wordt veel gebruikt door bewoners om bij de Nederrijn te komen. Het is de enige doorsteek in de buurt naar het water. Het holle weggetje is deels verhard met kleine klinkers en vormt een verbinding tussen de Klingelbeekseweg en de Hoogstedelaan. Het pad is een restant van de oude verbindingsweg tussen het landgoed Huize Klingelbeek en de Utrechtseweg. Veel bewoners gebruiken het pad om naar de geitenwei, de moestuinen of de wijngaard te wandelen.

Landschappelijke plekken

Er wonen betrekkelijk veel mensen in de buurt die zich verbonden voelen met het landschap en de natuur. De wijk wordt door hen in een breder landschappelijk- en ecologisch kader geplaatst. Een bewoner van de Klingelbeekseweg:

Het gebied ligt op een heel bijzondere plek, tussen de uiterwaarden en de Rijn en de Veluwe. Misschien is het zelfs waardevol als verbindingsstuk, als schakel, als groene vinger. De verbinding voor fauna in een groter geheel.

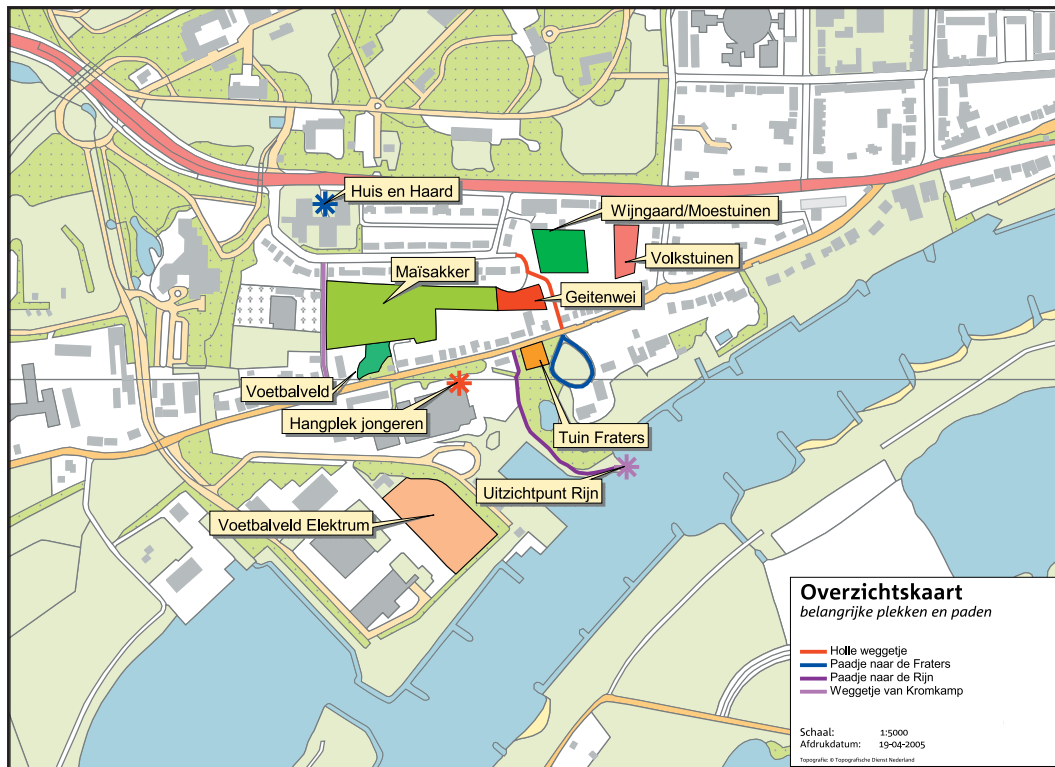
Men vertelt een gevoel van vrijheid te ervaren door de ruime en groene opzet van de wijk. Bepaalde karakteristieken van het landschap worden sterk gewaardeerd door bewoners vanwege de landelijke uitstraling. Deze wordt door hen gekoppeld aan 'een gevoel van vrijheid.' Met name de maïsakker wordt geloofd om haar agrarische uitstraling. Veel bewoners letten op de ontwikkeling van de maïsplanten en ervaren dit als een band met de natuur. Een oudere bewoner van de Hoogstedelaan:

Ik vind het open veld heerlijk. De boer zie je steeds weer verschijnen. De hele buurt is daar gek op. Als je 's-avonds gaat kijken zie je de zon ondergaan. Dat is fenomenaal!!

Wanneer de maïs in de zomer manshoog staat, wordt het veld door kinderen gebruikt als speelplek. Onzichtbaar voor voorbijgangers ontstaan er gangenstelsels en geheime hutten in het maïsveld. In de winter rest er slechts bruine aarde op het veld, met hier en daar enkele achtergebleven maïsstoppels van de vorige oogst. In dit jaargetijde biedt de vlakte een goed uitzicht over de Betuwe. Bewoners wandelen over de Hoogstedelaan om er tussen de huizen door over het veld te kunnen kijken. Een bewoner van de Klingelbeekseweg:

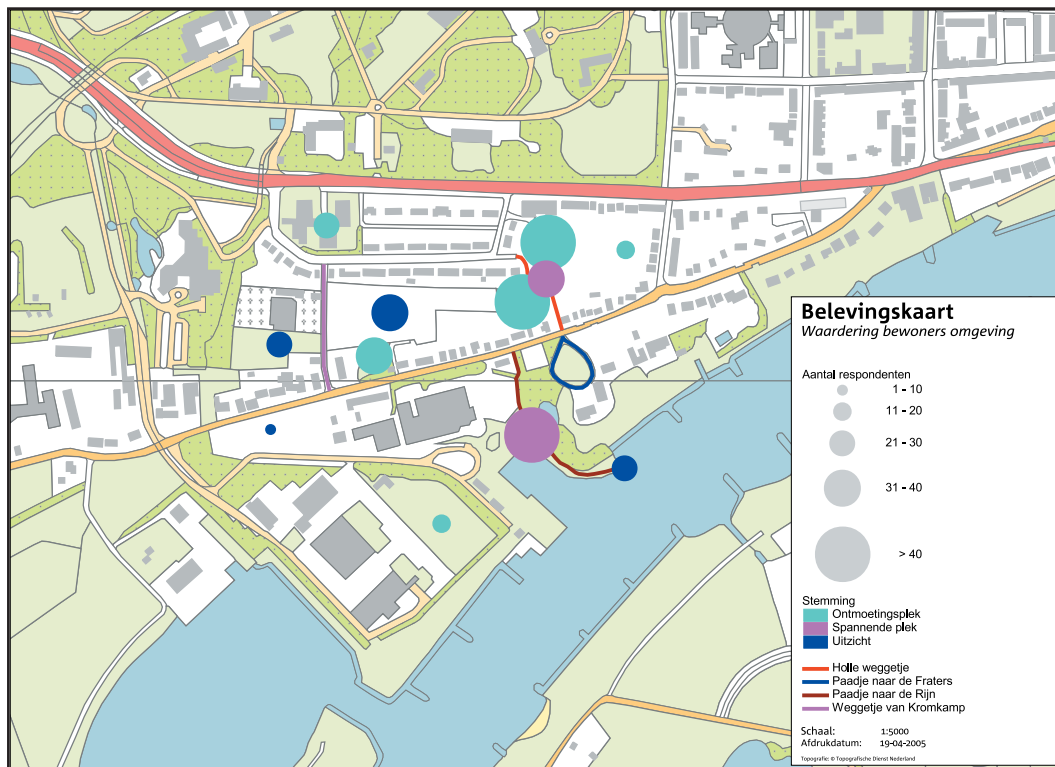
Het maïsveld vind ik zo'n prachtig open stuk waar je de horizon ziet. Dat is een geweldige landschappelijke beleving. Je kijkt naar de ondergaande zon, je ziet het boerderijtje van Kromkamp liggen. Je waant je bijna in een dorp, dat is heel waardevol.

De maïsakker wordt, op een paar kinderen na, niet gebruikt door bewoners in de zin van wandelen of dergelijke. Het veld is om naar te kijken, of om over heen te kijken. In tegen-

Overzichtskarta van belangrijk plekken en paden voor bewoners.

Bron: GIS bewerking van interview gegevens

Belevingskarta waardering bewoners omgeving. Bron: GIS bewerking interview gegevens

stelling tot veel andere plekken in de wijk, heeft de maïsakker vooral een decorfunctie in het landschap, maar juist dit decor versterkt het landelijke gevoel, en daarmee de 'dorpse' sfeer.

Ontmoetingsplekken

De geitenwei, moestuinen, wijngaard en het trapveldje worden in het bijzonder genoemd als belangrijke ontmoetingsplekken voor bewoners. Een groot deel van de eerder uitvoerig beschreven buurtactiviteiten vindt hier plaats. Een mevrouw van de Klingelbeekseweg: "De geitenwei, de moestuin en de wijngaard zijn écht de plekken van de buurtvereniging."

Geitenwei

Ruim tien jaar geleden is de geitenwei van een enigszins verwilderde boomgaard omgetoverd tot dé ontmoetingplek van de buurt. Bewoners namen zelf het initiatief om de plek op te ruimen en er kinderspeeltoestellen te plaatsen, waaronder een tafeltennistafel, een schommel, twee wipjes en een glijbaan. Vooral de jonge kinderen in de buurt spelen er dagelijks onder het toezicht van ouders of grootouders. Direct naast de geitenwei ligt de Jeu de Boules baan, ook volledig aangelegd en onderhouden door de buurtvereniging. In de winter spelen er elke maandagmiddag een groep bewoners een potje en in de zomer wordt dit opgevoerd tot een paar keer per week. In de avond uren rekt de aangebrachte verlichting het spel tot in de kleine uurtjes.

Trekpleisters van de geitenwei zijn hangvarken Betje en geit Niels. De dieren staan in een omheind gedeelte aan de rand van de geitenwei, grenzend aan de maïsakker. Twee bewoners verzorgen de dieren en een vaste groep mensen verzamelt oude schillen en brood voor de dieren. Naar aanleiding van het 25-jarig jubileum van de buurtvereniging hebben bewoners een zelf-gemaakte bank geplaatst op de geitenwei met daarin de verschillende buurtclubs verbeeld in een mozaïek patroon. Inmiddels heeft de bank de bijnaam 'Gaudi-bank' gekregen. Veel buurtbewoners maken dagelijks een korte wandeling door de buurt en lopen even langs de geitenwei. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg:

Het is een ontmoetingsplek, die plek is van ons allemaal. We hebben allemaal onze grote tuinen, maar daar doen we de dingen samen. Als mensen visite hebben, bijvoorbeeld met Kerst, gaan ze altijd naar het geitenweitje. Het is wel grappig, want wat is er nu eigenlijk te zien? Ik heb gehoord dat de oudjes uit de buurt die wat beter ter been zijn, er ook naar toe gaan, éven op het bankje zitten.

Door de centrale ligging van de geitenwei is er zicht op vanuit de huizen aan de Hoogstedelaan. Vooral ouders met jonge kinderen waarderen dat de speelplek in de gaten kan worden gehouden. Het is mede om die reden een erg favoriete plek. Een bewoonster van de Hoogstedelaan:

De lokatie van de geitenwei is goed, het ligt heel centraal. Vanuit de huizen zien we neer op de geitenwei en kunnen zien wie er is en wat er gebeurt.

De traditionele jaarlijkse buurtfeesten, waaronder het Paasfeest en de buurtbarbeque, worden op de geitenwei gevierd. Twee bewoonsters van de Hoogstedelaan:

Er wordt heel veel gebruik gemaakt van de geitenwei. Er is 's-zomers altijd een barbeque. De Schuttersclub houdt er altijd hun dagje. De Jeu de Boules baan wordt veel gebruikt, twee keer per week. Er staan een paar appelbomen, iedereen uit de buurt gaat steeds kijken hoe het met de appels gaat.

Het holle weggetje

Het paadje naar de Rijn

Het maïsveld

De tuin van het fratershuis Sint Eusebius

Een voorbijganger ziet waarschijnlijk niets speciaals aan de geitenwei. Het zou een speelplek in elke andere wijk van de stad kunnen zijn. Toch is hier iets bijzonders aan de hand. Voor bewoners zijn de geitenwei en de Jeu de Boules baan 'een beetje van ons.' Een bewoner van de Utrechtseweg:

De geitenwei is de kern van de wijk, dat is het centrum. Dat weet ook iedereen. Dat is al zo voordat ik hier kwam wonen. Het is de meest veilige plek die je je kunt voorstellen. Tussen de huizen, de struiken, geen verkeer. Het is een beetje verborgen, verscholen, het is een beetje van ons.

Moestuinen

De moestuinen liggen vlakbij de geitenwei, enigszins verscholen achter een muur van ruige bramenstruiken. De moestuinen zijn ongeveer gelijktijdig met de geitenwei en de Jeu de Boules baan aangelegd door de buurt. De twaalf percelen worden door de buurtvereniging gehuurd van de gemeente Arnhem. Tien mensen hebben er een moestuin, waarvan vijf mensen uit de buurt en vijf uit de nabije omgeving (Oosterbeek en Lombok). Er worden groenten gekweekt, bloemen gezaaid en sinds kort prijken er jonge appelbomen en een vlinderboom. Dagelijks is er een 'moestuinder' te vinden tussen de rijen prei of bloemkolen. Vooral in de zomermaanden, wanneer de strijd tegen het onkruid het hevigst is, kan men tot laat in de avond geroezemoes op het veld horen. De beheerster van de tuinen vertelt wat de moestuinen voor haar betekenen:

Voor mij betekent de moestuin veel. Het contact met de aarde, het buiten zijn. Ik ben daar bijna elke dag, in de zomer elke avond. Het is voor mij een plek om tot mijzelf te komen, daar heb ik heel veel behoefte aan. Maar je kunt er ook opeens een goed gesprek hebben met iemand.

De aantrekkingskracht van de moestuinen geldt niet voor alle bewoners van de buurt. De beheerster:

De moestuinen zijn altijd een beetje voor een selecte groep bewoners geweest. Je houdt ervan of je houdt er niet van. Ik lees wel over de leegloop van andere moestuinen in bladen. De moestuinders zijn toch een beetje aparte mensen. Die houden van wroeten in de grond en niet van het gemeenschapsgebeuren. Het zijn echt individuen over het algemeen.

Een tijd lang kampten de moestuinen met een teruglopende interesse onder de bewoners. De tuinen waren moeilijk verhuurbaar en het onkruid rukte onheilspellend op langs de randen. Het oprichten van een volkstuinvereniging leek een oplossing, omdat op die manier de huur en het beheer van het terrein beter geregeld konden worden. De gemeente Arnhem ging niet akkoord, tot frustratie van de moestuinders. De moestuinders vermoeden dat de nieuwbouwplannen aanleiding zijn voor de gemeente om de moestuinders geen rechten te verlenen. De beheerster:

We worden niet gezien als moestuinvereniging door de gemeente Arnhem omdat we anders een rechtspersoon zouden zijn en de bouwplannen kunnen dwarsbomen. Ik krijg daarom geen toestemming om bijvoorbeeld bloemen in te zaaien langs de moestuin. We worden aan alle kanten ingesloten door bramen en troep waar de gemeente niets aan doet. Misschien denkt de gemeente wel van laat maar gaan, want er gaat toch gebouwd worden.

Wijngaard

Ruim acht jaar geleden plantte een buurtbewoner tientallen druivenstokken op de verwilderde delen van de moestuin en trok hiermee de aandacht van de buurt. De wijngaard groeide snel en de toenmalige wijngaardenier vroeg om assistentie. De buurtvereniging reageerde

hierop met de oprichting de 'wijngaardeniersclub,' een groep van zeven vrijwilligers die zich verdiepten in de wijnbouw. Elke zaterdagochtend wordt er gewerkt op de wijngaard en in de zomer ook op woensdagavond. Er is een bankje geplaatst en sinds kort wordt tijdens het werken een beeldje van de Heilige Vincentius als beschermer van de wijngaard in een houten hokje gezet. Inmiddels is circa 0,8 ha. beplant met zo'n 300 planten. In samenwerking met een wijngaardenier uit Wageningen wordt de druivenoogst verwerkt tot witte en rode wijn. De afzetmarkt was aanvankelijk vooral onder de buurtbewoners, maar inmiddels heeft het rode en witte vocht de aandacht getrokken van wijnliefhebbers uit heel Nederland. In oktober wordt er geoogst. Enkele dagen ervoor ontvangen alle bewoners in de buurt een uitnodiging om mee te helpen met de oogst. Tientallen mensen melden zich jaarlijks aan voor de pluk. Het werken wordt gevolgd door het oogstfeest, waarop de zelfgemaakte wijn geproefd wordt door een grote afvaardiging van de buurt.

De wijngaard is in enkele jaren tijd de trots van de buurt geworden. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg: "Als we mensen op bezoek hebben die de buurt niet kennen, dan gaan we even naar de wijngaard kijken, dat is de trots van de buurt." De komst van de wijngaard zorgde voor een opleving op de moestuinen. De beheerster van de moestuin:

Via de pers en omroep Gelderland is er veel aandacht gegeven aan de wijngaard. Als er maar een burgemeester of een wethouder in de buurt is, worden ze rondgeleid over de wijngaard. De wijngaard kan de buurt redden, de moestuinen hangen er toch een beetje bij, die betekenen minder voor de buurtbewoners. Anders hadden we moestuinen veel makkelijker vol gekregen met huurders, dan hadden we de wijngaard helemaal niet nodig gehad.

De wijngaard heeft veel gemeenschappelijke activiteiten onder buurtbewoners gegenereerd. Er wordt samen gewerkt op de wijngaard en er is een uitgebreide organisatie rondom de oogst en de afzet van het product ontstaan. De wijngaard mobiliseert de buurt op verschillende momenten van het jaar en heeft tot een sterke betrokkenheid van de bewoners met deze plek geleid. De wijngaard hoort helemaal bij de buurt en veel mensen voelen zich erbij betrokken. Het gezamenlijk werken op de tuin creëert een gevoel van verbondenheid met de buurt. Een wijngaardenier:

De wijngaard is belangrijk voor de buurt, daar zit een stukje gezamenlijkheid in en buurtverbondenheid. De bewoners waarderen dat er veel activiteiten plaatsvinden en de wijngaard is daar een heel zichtbare exponent van. Het voegt iets toe aan deze buurt. Ik merk het aan de respons tijdens het oogstfeest en de belangstelling die er is voor het product, men wil dolgraag een flesje wijn van eigen bodem. In mijn beleving is dit van belang voor de identiteit van de buurt Hoogstede-Klingelbeek zoals zij dat op dit moment manifesteert.

Trapveldje

Het trapveldje ligt ingesloten tussen de maïsakker, de Klingelbeekseweg en het Laantje van Kromkamp. Op de hoek van het veld staat één van de laatste oude boerderijen in de buurt. Vroeger was het veldje een verwaarloosde plek. De buurtvereniging heeft het jaren geleden opgeruimd door het gras te verzorgen en er doelpalen neer te zetten. Sindsdien wordt de plek dagelijks als voetbalveld gebruikt door de oudere kinderen in de buurt. Een jonge bewoner van de Klingelbeekseweg: "Daar spelen we altijd voetbal met de kinderen uit de buurt. Alleen wanneer de bal bij de boer op zijn erf komt, wordt-ie hartstikke kwaad!"

Door de aantrekkingskracht van de plek voor kinderen, raken er ook ouders betrokken bij het trapveldje. Soms voetballen zij mee of worden er partijtjes georganiseerd, de vaders tegen de kinderen bijvoorbeeld. Traditioneel is het voetballen op vaderdag. Af en

Het speeltoestel op de geitenwei

De wip op de geitenwei

Het nieuwe nachthok van de dieren

De tafeltennistafel op de geitenwei

Hangbuikzwijn Betje

De oude appelboom op de geitenwei

Entrée van de moestuinen en de wijngaard

De Jeu de Boules baan

toe wordt het trapveldje gebruikt voor speciale gebeurtenissen, zoals het initiatief tijdens de wandeltocht van de zestigste herdenking van de Slag om Arnhem. Niet iedereen is tevreden met het trapveldje. Een oudere bewoner van de Klingelbeekseweg betreurt het dat het trapveldje 'zo netjes' is gemaakt. Zij kan zich herinneren dat de buurt in haar kinderjaren avontuurlijker was:

Vroeger was het voetbalveldje een braakliggend veldje, daar kon je hartstikke leuk spelen, dat was écht heel leuk. Op een gegeven moment gingen ze dat netjes maken, er kwamen paaltjes, het grasveld werd netjes gemaakt. Maar nu is er eigenlijk niets meer aan, want je kunt geen hutten meer maken in de struiken.

Overige ontmoetingsplaatsen

Het verzorgingstehuis Huis en Haard wordt regelmatig afgehuurd voor buurtbijeenkomsten van de buurtvereniging. De nieuwjaarsreceptie wordt er gehouden, maar ook voor andere gelegenheden kan er een beroep worden gedaan op Huis en Haard, zoals voor de recent georganiseerde verhalenavond over de oorlogsjaren in de wijk. Daarnaast houdt de computerclub regelmatig haar bijeenkomsten in Huis en Haard. De buurtvereniging heeft zelf geen buurthuis of iets dergelijks en maakt sinds jaren gebruik van de mogelijkheid om een zaal te mogen gebruiken van het verzorgingstehuis. Gezien de vriendschappelijke relatie tussen de buurtbewoners en het tehuis (er werkt een groep dames vrijwillig voor de ouderen) mag de buurtvereniging gebruik maken van een zaaltje in het gebouw.

In de wijk zijn nog enkele ontmoetingsplekken die een speciale groep gebruikers aantrekt. De parkeerplaats van het Elektrum is een ontmoetingsplek voor honden-uitlaters en het afdakje bij het Elektrum-gebouw wordt gebruikt als hangplek voor jongeren. Twee jongeren van de Klingelbeekseweg: "Daar gaan we gewoon een beetje lol trappen. Hangen."

De pier aan de Rijn is favoriet onder bewoners. Soms zit er een visser geduldig over het water te turen. Overdag passeren er wandelaars, met en zonder hond, om even uit te waaien aan het water. In de zomeravonden wordt de pier bezocht door bewoners om er in het gezelschap van een familielid of geliefde een glaasje wijn te drinken. De pier is tevens een ontmoetingsplek voor jongeren uit de buurt, uit het zicht van ouders kan hier een sigaret worden opgestoken. Soms wordt er een vuurtje gestookt. Toch is de pier geen centrale ontmoetingsplek, zoals de geitenwei bijvoorbeeld. Veel bewoners lopen naar het water om er even alleen te zijn of er in een klein gezelschap te genieten van het uitzicht. Een bewoonster van de Klingelbeekseweg:

Bij de Rijn gaan we in de zomeravonden wel eens een glaasje wijn drinken. Waar heb je dat nou? Er zit nooit een mens, alleen een paar vissertjes af en toe. Je gaat dan wat verder weg zitten, dan heb je geen last van elkaar. Dat is zo'n mooi paadje, een beetje een ruig paadje. Heel bijzonder.

Conclusie

De openbare ruimte in de wijk wordt door bewoners gezien als een belangrijke bijdrage aan het avontuurlijke en landelijke karakter van de buurt. Het paadje naar de Rijn en het holle weggetje worden 'spannend' gevonden, juist omdat deze ruimte niet 'netjes' zijn gemaakt. Beide paden worden intensief bewandeld. Het maïsveld wordt vooral gewaardeerd om het uitzicht dat het geeft. In het binnengebied zijn bepaalde plekken specifiek door de bewoners zelf aangelegd als ontmoetingsplaats, waaronder de geitenwei, de moestuin, de wijngaard en de Jeu de Boules baan. Er vinden veel buurtactiviteiten plaats en er is veel

zelfwerkzaamheid en energie in gestoken door bewoners. Het is ook niet verwonderlijk dat vooral deze plekken sterk verbonden zijn met het buurtleven en een sociale en symbolische betekenis hebben voor de buurt. In het volgende hoofdstuk wordt hier verder op ingegaan. Daarin wordt het functioneren van het sociale leven in de wijk in verband gebracht met de aanwezigheid en het gebruik van deze ontmoetingsplekken. Aan de hand daarvan wordt er gekeken naar de rol van de openbare ruimte in het genereren van sociale interactie en sociale cohesie, en de betekenis die dit heeft voor de sfeer in de buurt als geheel.

Het trapveldje

De moestuinen in het westelijk deel van het binnengebied

De moestuinen in het westelijk deel van het binnengebied

Het planten van de appelboompjes

De moestuinen

De wijngaard

De Rijnsoever

Het afdakje voor de Heilige Vincentius

De Rijn, met in de verte (rechts) de nieuwbouw bij Arnhem CS

De Pier

8. De sociale betekenis van de buurtomgeving

Inleiding

In dit hoofdstuk analyseren wij de betekenis van de woonomgeving voor het sociale leven in de buurt. Het buurtleven vindt voor een belangrijk gedeelte plaats in de openbare ruimte van de wijk. Wat betekenen deze plekken voor de bewoners, welke invloed hebben ze op het bestaan en voortbestaan van de hechte bewonersgroep, hoe draagt het gemeenschappelijke gebruik van de openbare ruimte bij aan de sfeer in de buurt? De focus in dit hoofdstuk ligt op de interactie tussen de bewonersgroep enerzijds en de buurtomgeving anderzijds. De wisselwerking tussen beide zal met behulp van theoretische kennis worden uitgelegd als het vormen, benadrukken en bevestigen van sociale cohesie en buurtbinding, resulterend in een buurt in sociaal-ruimtelijk opzicht. Daarbij moet worden opgemerkt dat de mate van sociale interactie tussen bewoners niet uitsluitend gerelateerd is aan de mogelijkheden en onmogelijkheden die de fysieke buurtomgeving bieden. Verschillende factoren zijn van invloed op de manier waarop een buurt in sociale zin functioneert (historisch, politiek, maatschappelijk, economische etc.). In deze studie zullen niet alle invloeden aan bod komen, maar de nadruk liggen op de relatie tussen de buurtomgeving en het functioneren van het buurtleven.

De rol van de publieke ruimte voor het buurtleven

De buurtomgeving is een essentiële voorwaarde voor het onderlinge contact tussen bewoners. In praktische zin is er ruimte nodig waar men kan elkaar ontmoeten en waar gezamenlijke activiteiten kunnen worden ondernomen. De aan- of afwezigheid van paadjes, pleinen, open veldjes, banken, straten en trottoirs etc. in een wijk biedt mensen in meer of mindere mate de mogelijkheid om elkaar tegen te komen. Zoals we in hoofdstuk 4 zagen, gaat het hier om gelegenheidsfactoren. Veel ontmoetingen en gemeenschappelijke activiteiten tussen bewoners in de buurt Hoogstede-Klingelbeek vinden plaats in de publieke ruimte van de wijk. Vooral het binnengebied (de geitenwei, de moestuinen, het trapveldje en de wijngaard) heeft een duidelijk de rol als ontmoetingsplek voor de buurt. Deze plekken zijn in het verleden spontaan door bewoners in gebruik genomen als gemeenschapsruimten. Zonder dat er een stedenbouwkundig plan of gemeentelijke visie aan te pas is gekomen, hebben bewoners het ruige, braakliggende terrein in de wijk eigenhandig gecultiveerd door er moestuinen aan te leggen, een wijngaard, appelbomen en vlinderbomen te planten en de geitenwei en het trapveld te egaliseren en te voorzien van speeltoestellen en bankjes. Deze plekken zijn in de jaren erna door hen zelf onderhouden en er zijn talloze bewonerstradities ontstaan, zoals de buurtfeesten en andere buurtactiviteiten waardoor de plekken sterk verweven zijn geraakt met het buurtleven. In zekere zin zijn deze plekken de lokaties waar de buurtrituelen plaatsvinden, en zoals alle rituelen, zijn het uitingen van solidariteit en gezamenlijkheid die publiekelijk beleefd worden. Ruimte daarvoor is essentieel. Een bewoner van de Klingelbeekseweg verwoordt wat de geitenwei en de Jeu de Boules baan voor de buurt betekenen:

De geitenwei is voor de buurt heel erg wezenlijk. Het is toegankelijk voor bewoners, het is intiem. Het ligt mooi centraal tussen het bebouwde gebied van de Hoogstedelaan en de Klingelbeekseweg. Het verbindt de twee straten ook heel erg. Er vinden veel activiteiten plaats op gezette tijden die het gezamenlijke benadrukken en mogelijk maken. Het paasfeest, het paasvuur, kinderactiviteiten. Daar vinden de ontmoetingen plaats tussen mensen, het is sociaal heel belangrijk.

Het besloten karakter van het binnengebied, het ligt enigszins verscholen tegen de helling en is omgeven door hoge begroeiing, maakt dat de ruimte zich voor bewoners goed leent om er een 'eigen terrein' van te maken. De plek heeft hierdoor iets spannends en intiem, wat door veel bewoners als prettig wordt ervaren en bijdraagt aan het karakter van de plek. Als voorbijganger is er misschien niets speciaals te zien aan het binnengebied. De wirwar van tuintjes, weggetjes en hoge begroeiing kan zelfs overkomen als wat rommelig en chaotisch. Vooral mensen die er voor het eerst komen, kunnen zich soms moeilijk oriënteren in het binnengebied.

Wezenaar⁷¹ noemt deze plekken in zijn studie naar stadsranden 'tussenruimtes.' Het zijn de niet duidelijk ingerichte, overgebleven en soms vergeten delen van de stad waar op lokaal niveau een eigen betekenis aan gegeven is. De kracht van deze plekken ligt niet zozeer in de uitstraling die ze hebben voor een buitenstaander maar juist in de betekenis die ze hebben voor lokale gebruikers en bewoners. Aan de geitenwei, de moestuinen, wijngaard en het trapveld is wellicht niets bijzonders af te lezen voor een niet-bewoner. Er staat geen bordje met tekst en uitleg over de activiteiten die er geregeld plaatsvinden, er staat geen hek omheen en iedereen is in principe vrij om het terrein te betreden.

Theoretisch zou het mogelijk zijn om als bewoners uit een ander stadsdeel ook eens een barbeque te organiseren op de geitenwei, net zoals de bewoners dat volgens de jaarlijkse traditie doen. Toch gebeurt dit niet, en heeft een niet-bewoner al snel het gevoel op bezoek te zijn op deze plek. Hoewel het terrein officieel niet in eigendom is van de bewoners, zijn er ongeschreven gedragsregels ontstaan over wie er thuishoort, op welke manier er gebruik van wordt gemaakt en er wordt zo nodig corrigerend opgetreden door omwonenden als mensen zich niet correct gedragen.

Kortom, de geitenwei, de moestuinen, wijngaard en het trapveldje zijn geen 'gewone' publieke ruimtes meer, ze hebben een belangrijke sociale betekenis voor de buurtbewoners gekregen als gemeenschappelijke ruimtes. Deze plekken zijn een beetje 'van ons' geworden voor bewoners. In hoofdstuk 4 hebben we dergelijke plekken 'collectieve ruimtes,' 'spontane parochies' en 'private exterieurs' genoemd. De bewoners zelf noemen het de 'besloten ruimte.' Hiermee wordt bedoeld dat een groep mensen zich een bepaalde plek toe-eigent en er een symbolische betekenis en begrenzing aan geeft. Door gemeenschappelijke activiteiten in de openbare ruimte wordt het ervaren als 'eigen terrein.' In dit verband wordt er ook wel gesproken van de transformatie van ruimte in plek of plaats. De ruimte is in die gedachte een fysiek-geografisch afgebakend terrein, zonder sociale of persoonlijke signatuur. Een plek of plaats daarentegen is de ruimte die een sociale betekenis heeft voor (een groep) mensen en die door deze groep mensen zelf is 'gemaakt.' Het samenvallen van mensen die een ruimte zowel hebben gemaakt als er ook regelmatig dingen doen en beleven is de *optima forma* conditie voor het ontstaan voor plaatsbinding. Deze is veel sterker en fundamenteeler dan de puur esthetisch afstandelijke beleving als bezoeker, of als beschouwer van een *genius locus*.

Het voert te ver om hier nu nader op in te gaan. Belangrijk is het idee dat een ruimte een sterke sociale en symbolische betekenis kan hebben voor een groep mensen. Door

de ontmoetingen en gemeenschappelijke activiteiten kunnen de collectieve plekken gezien worden als uitingen van sociale bindingen. Tegelijkertijd bieden de collectieve plekken een belangrijke bijdrage aan het functioneren van het buurtleven.

In de buurt Hoogstede-Klingelbeek is dit terug te zien in de manier waarop bewoners waarde hechten aan de geitenwei, moestuinen, wijngaard en trapveld als gemeenschapsruimte. De collectieve plekken bieden de bewoners de mogelijkheid om als groep gemeenschappelijke activiteiten te ondernemen, wat het gemeenschapsgevoel bevestigt en versterkt. Andersom, is de aanwezigheid van collectieve plekken een belangrijke bijdrage in het ervaren van een gemeenschapsgevoel. De vele activiteiten, ontmoetingen en bewonerstradities die er zijn ontstaan, bevestigen de relatie tussen de collectieve plekken en de bewonersgroep. De collectieve plek biedt de mogelijkheid aan de bewoners om zich als groep te organiseren en benadrukt de 'dorpse' sfeer in de buurt. Dit resulteert in de situatie waarin bewoners goed zorgen voor de buurtomgeving in de zin van onderhoud. Samengevat ontstaat er een sterke wisselwerking tussen de plek enerzijds en de groep bewoners anderzijds.

Maar hoe belangrijk zijn de collectieve plekken voor het functioneren van de buurt als geheel? Zijn deze plekken niet vooral van betekenis voor een bepaalde groep gebruikers? Niet iedereen maakt tenslotte evenveel gebruik van de ontmoetingsplekken. Eerder in dit onderzoek kwam al naar voren dat er een verschil is in de mate waarin de bewoners betrokken zijn in het buurtleven en actief deelnemen aan de gezamenlijke praktijken in de buurtomgeving. In dit verband moeten we ons realiseren dat de betekenis van collectieve plekken niet alleen ligt in het fysieke gebruik ervan als ontmoetingsplek, maar dat ze vooral de mogelijkheid scheppen om bij elkaar te kunnen komen als bewonersgroep. De wetenschap dat er plekken zijn in de wijk waar gemeenschappelijke praktijken plaatsvinden en waar men zich als bewoners bij aan kan sluiten is, volgens Stewart, een essentieel onderdeel voor het goed functioneren van een buurtleven.⁷² Dit kan geïllustreerd worden met de betekenis van de wijngaard voor de buurt Hoogstede-Klingelbeek. Het daadwerkelijke gebruik van de wijngaard komt neer op een relatief kleine afvaardiging van de bewoners, het is natuurlijk niet mogelijk om honderden mensen op deze plek te laten werken. Toch vinden veel bewoners de wijngaard een belangrijke plek in de buurt omdat het een gemeenschappelijke plek is. Het idee, het gevoel, te wonen tussen mensen die zich nauw verbonden voelen met hun omgeving en zich ook inspannen om die omgeving bij de buurt te betrekken, is voor veel bewoners een geruststellende gedachte. Vooral wanneer zij zich realiseren dat het gecreëerde potentieel op ieder moment toegankelijk is om te participeren in ontmoetingen, feesten en rituelen, versterkt de buurtbeleving

Conclusie

In dit hoofdstuk is een beschrijving gegeven van de buurt als een sociale ruimte. De wijk blijkt daarin veel meer te zijn dan een ruimtelijk object. In het bijzonder de niet geplande en ingerichte tussenruimten in de wijk blijken een hele belangrijke sociale betekenis te hebben voor bewoners en een bijdrage te zijn in het goed functioneren van de buurt. Er zijn bewonerstradities ontstaan en de plekken zijn door henzelf ingericht als collectieve plekken en worden met dat doel gebruikt. De plekken bieden de mogelijkheid om het gemeenschapsleven te laten plaatsvinden en bevestigen daarmee het beeld van de buurt als 'het dorp in de stad.' Het buurtgevoel is voor een groot deel verbonden met deze plekken. Kortom,

de collectieve plekken in de buurt zijn een belangrijke fysieke voorwaarde voor de sociale interactie in de buurt en een essentiële drager van het buurtleven. De nieuwbouwplannen leggen echter beslag op dezelfde ruimte en er zal dus openbare ruimte verdwijnen. Wat betekent dit voor de mate waarin bewoners elkaar kunnen ontmoeten? Welk effect kan dit hebben op de sociale cohesie in de buurt, en uiteindelijk op de sfeer van de buurt in haar geheel? Antwoorden op deze vragen komen aan de orde in het volgende hoofdstuk, waarin tevens beredeneerde en gefundeerde aanbevelingen worden gedaan voor het toekomstige plannings- en ontwerpproces.

9. Conclusies en aanbevelingen

Inleiding

Aan het begin van dit rapport werd de vraag gesteld hoe de sociale betekenis van de buurt Hoogstede-Klingelbeek een specifieke rol kan hebben in de toekomstige stedelijke ontwikkelingen in de wijk. In dit hoofdstuk wordt hierop antwoord gegeven in de vorm van conclusies en aanbevelingen, gebaseerd op de inzichten uit de voorgaande hoofdstukken. De effecten van de komst van nieuwbouw worden geschetst in sociaal- en ruimtelijk opzicht. Wat zal inbreiding voor de buurt betekenen? Vervolgens wordt het behoud van collectieve ruimten en het landschappelijke karakter van de wijk bepleit. Juist dit zijn de karakteristieken die belangrijke voorwaarden zijn voor het functioneren van de buurt en een bijdrage leveren aan de sfeer in de buurt als 'dorp in de stad.' Nogmaals moet benadrukt worden dat er geen voorspelling wordt gedaan over wat er precies gaat gebeuren in de wijk. De toekomst van de wijk in zowel ruimtelijk als in sociaal opzicht, voltrekt zich niet volgens een logisch patroon. De aanbevelingen moeten, mede daarom, niet gelezen worden als recept voor de enige en beste oplossing voor de buurt, maar als richtlijn voor het toekomstig plannings- en ontwerpproces. Afsluitend wordt er in de slotbeschouwing teruggeblikt op dit onderzoek. Daarbij gaan we ondermeer in op de vraag welke inzichten we kunnen toepassen op stedelijke ontwikkelingen in andere buurten, wijken, steden of gebieden.

De sociale en ruimtelijke effecten van de komst van nieuwbouw

De nieuwbouw doet een beroep op de openbare ruimte in de wijk Hoogstede-Klingelbeek. In de plannen wordt het binnengebied aangewezen als lokatie voor het realiseren van woningbouw. Hiermee is de toekomst van het maïsveld, het Kromkamp terrein, de moestuinen, de wijngaard, het trapveld en de geitenwei onzeker geworden. In de verschillende ontwerpschetsen verschuiven de bouwlokaties dikwijls tussen de genoemde plekken, maar één aspect hebben zij gemeen: het binnengebied zal de toekomst ingaan als een nieuwe woonwijk. In de plannen voor de stedelijke verdichting wordt het hoofdzakelijk gezien als een open, vrij in te richten terrein, zonder duidelijke betekenis in sociaal opzicht. Inzicht in de relatie tussen de stedelijke ingreep en de mogelijke sociale effecten op de bestaande buurt ontbreekt hierin volledig. Het verhogen van de bebouwingsdichtheid, het verdwijnen van gebruikte plekken in de wijk en de toename van het aantal bewoners worden niet in de afweging of planvorming meegenomen. Er is ruimte, en daar kan gebouwd worden.

Natuurlijk ligt er de bouwopgave bij de gemeente Arnhem en probeert men al vanaf de jaren zestig te starten met de nieuwbouw. De vraag is dan ook niet of en hoe de bebouwing kan worden tegengegaan, dat station lijkt te zijn gepasseerd. De vraag is wel hoe er meer rekening kan worden gehouden met de manier waarop de buurtomgeving betekenis heeft voor de bewoners. De prettige sfeer, de hechte bewonersgroep, de gemeenschappelijke

zorg voor elkaar en de buurtomgeving: het zijn uitingen van de bewoners dat zij graag op deze plek en met elkaar wonen. Dit zijn aspecten die doorgaans moeilijk te plannen, ontwerpen of te sturen zijn door stedenbouwkundigen of ambtenaren.

In deze wijk ligt het politieke en maatschappelijke ideaal van de woonwijk die een 'thuis' is voor mensen voor het oprapen. De bewoners zijn zelf in staat geweest om de buurt op dit niveau te krijgen, door initiatief te tonen en zichzelf te organiseren rondom de leefbaarheid van de buurt. Het is bij niemand bekend wat stedelijke verdichting in deze buurt zal betekenen voor de sfeer. Al hebben de bewoners hierover sombere verwachtingen. Ook wij weten niet wat er zal gebeuren. We kunnen wel inzicht geven in de manier waarop deze buurt functioneert als bewonersgroep in relatie tot de buurtomgeving. Door kennis te gebruiken over de relatie tussen het sociale klimaat en de fysieke woonomgeving, kan er een betere inschatting worden gemaakt over de mogelijke effecten van een stedelijke ingreep op het sociale functioneren van de buurt. Aan de hand daarvan kan er een bewustere afweging worden gemaakt in het plannings- en ontwerpproces ten aanzien van de gewenste woonwijk Hoogstede- Klingelbeek.

Uitgangspunt hierbij is dat dit onderzoek de huidige leemte opvult voor wat betreft kennis over de sociaal-ruimtelijke kwaliteiten. Het is aan de bewoners om te bepalen hoe deze kwaliteiten kunnen worden behouden of versterkt. Maar wat betekent de stedelijke ingreep van inbreiding voor de sociale en ruimtelijke kwaliteiten in de wijk Hoogstede-Klingelbeek? Zal de nieuwbouw dan toch nog het einde inluiden van 'het dorp in de stad,' waar wijkbewoners in de jaren vijftig al voor vreesden? De verdichting van de bebouwde omgeving zal een beroep doen op de openbare ruimte. Daarnaast komen er meer mensen wonen. De reeksom is snel gemaakt: de druk op de beschikbare openbare ruimte in de wijk zal toenemen. Wat betekent dit voor de buurtsfeer? Er zijn drie effecten te onderscheiden die hierna zullen worden uitgewerkt: De impact op het buurtleven door de vermindering van de hoeveelheid openbare ruimte, de invloed op het functioneren van de bewonersgroep door een sterke toename van het aantal bewoners en als laatste, de aantasting van de landschappelijke sfeer door het verdwijnen van landschappelijke karakteristieken.

Verminderen van het gemeenschappelijke gebruik van de openbare ruimte

De publieke ruimte in de wijk kwam in dit rapport naar voren als een belangrijke ontmoetingsplek voor de bewoners. In het bijzonder worden de geitenwei, de moestuin, de wijngaard en het trapveldje gebruikt als collectieve ruimten om elkaar te ontmoeten en dingen met elkaar te doen. Deze plekken zijn van grote betekenis voor het functioneren van het buurtleven, vooral ook voor het buurtgevoel. Immers, ze bieden ruimte voor het gemeenschappelijke gebruik ervan en benadrukken het gemeenschapsgevoel. Het verminderen of zelfs verdwijnen van openbare ruimten door stedelijke inbreiding gaat ten koste van het huidige en potentiële areaal aan collectieve plekken en zal het gemeenschapsgevoel in de wijk verzwakken.

Wanneer collectieve plekken in de wijk helemaal verdwijnen door de komst van nieuwe bebouwing, wordt een belangrijke voorwaarde voor het bestaan van de sterke sociale cohesie in de buurt weggenomen en komt de betekenis en de beleving van de buurt als 'het dorp in de stad' op een hellend vlak te staan.

Verlies van controle over de sfeer in de buurt

Naast een fysieke verandering, brengen de nieuwbouwplannen een grote groep nieuwe bewoners met zich mee. Eerder in deze studie werd geconcludeerd dat er een sterke sociale interactie in de wijk is en dat deze een grote invloed heeft op de beeldvorming van de buurt als een plek waar 'iedereen iedereen kent' en 'iedereen elkaar helpt.' De toename van het aantal bewoners zal geen directe verandering hoeven te betekenen in de manier waarop de huidige bewoners met elkaar omgaan. Immers, het contact zoals het nu is, kan in feite ook met de aanwezigheid van nieuwe gezichten worden voortgezet. Anders is de invloed die de huidige bewonersgroep kan hebben op de sfeer en beeldvorming van de buurt in haar geheel. Tot nu toe hebben vrijwel alle bewoners een gedeelde opvatting over de manier waarop 'men hier met elkaar omgaat' en spreken ze elkaar aan wanneer er ongewenst gedrag optreedt. Of dit een gewenste situatie voor iedereen is, kan men zich afvragen, maar waar het hier om gaat is dat de huidige groep bewoners dusdanig contact met elkaar onderhoudt, dat men met elkaar de sfeer in de buurt bepaalt.

Al jaren komen er nieuwe bewoners in de buurt wonen, echter, in kleine getale en met lange tussenpozen. Deze 'nieuwkomers' worden vrij snel opgevangen door de buurt door hen actief te betrekken in het buurtleven. Vaak lukt dit. Bewoners die zich liever afzijdig houden vormen een kleine groep 'buitenstaanders' die geen grote invloed hebben op het sociale leven in de wijk. De komst van een grote groep nieuwe bewoners zal niet in enkele weken of maanden te verwerken zijn. De verandering voor het huidige buurtleven ligt dan ook daarin, dat men het toezicht en de eventuele controle op de nieuwe wijk kwijtraakt. De angst bestaat dat de nieuwe bewonersgroep een invasie zal zijn van nieuwe gewoonten, gedragingen, omgangen, geluiden etc., die afwijken van de bestaande situatie in de buurt of zelfs regelrecht hier tegen indruisen. Ontwikkelingen die ongewenst zijn, zullen in de ogen van bewoners niet meer te corrigeren zijn met het huidige apparaat van sociale controle en gedragshandhaving.

Welke invloed de komst van een grote groep nieuwe bewoners uiteindelijk op de sfeer in de wijk Hoogstede-Klingelbeek zal hebben is niet te voorspellen. Het hoeft zeker niet *a-priori* een verslechtering van het buurtklimaat te betekenen. Wel wordt de sterke sociale interactie en cohesie in de bestaande wijk op het spel gezet.

De veerkracht van de huidige buurt om nieuwe bewoners te integreren of desnoods te negeren in de wijk, zal niet toereikend zijn wanneer het bewonersaantal verdubbeld in een heel korte periode. Als gevolg hiervan zal het beeld van de buurt als een hechte groep mensen waar 'iedereen iedereen kent' bezwijken. In ieder geval voor de eerst komende tijd, waarin een nieuw evenwicht moet worden gezocht tussen de bewonersgroepen. Dit zou op den duur kunnen leiden tot een verminderde motivatie om samen dingen te doen. In combinatie met een sterk verminderde toegang tot en beschikbaarheid van collectieve ruimtes, zal de buurt haar bijzondere karakter verliezen. Dit gevoel heerst bij de meeste bewoners en verklaart de onrust en de angst voor het verlies van 'het dorp in de stad.'

Aantasting van het landschappelijke karakter

Het huidige regeringsbeleid is gericht op het behoud en de vermeerdering van 'groen' en 'ruimte' in de stad. In het bijzonder de overgangszones tussen het landelijke en het stedelijke

gebied vormen daarbij speerpunten. In dit verband is bebouwing van het binnengebied geen verstandige beslissing. Voor de bewoners telt dit ook, maar voor hen is vooral de landelijke sfeer doorslaggevend. In de recente versie van Randvoorwaarden van de gemeente Arnhem wordt er aandacht besteed aan het behoud van de landschappelijke sfeer in de wijk, waarbij gerefereerd wordt aan het hoogteverschil en de struwelen in het binnengebied. Deze twee landschapskenmerken zijn echter niet alleen verantwoordelijk voor de landelijke sfeer zoals bewoners deze ervaren. De buurt ligt op de rand van de stad Arnhem en manifesteert zich zodanig als overgangsgebied: de bebouwingsdichtheid neemt af naarmate men verder naar het Westen gaat, en de hoeveelheid agrarische terreinen neemt toe. De wijk kenmerkt zich door haar ruime en groene opzet en de aanwezigheid van landelijke karakteristieken, zoals twee boerderijen in functie, het maïsveld, een (oude) tuinderij, paardenweitjes en de vele moestuinen. De buurt is hierdoor geen doorsnee woonwijk, maar combineert het karakter van de stad en het landelijke gebied. Het balanceren tussen deze beide wordt door bewoners als bijzonder prettig ervaren. De buurt geeft hen een gevoel van vrijheid, het idee 'te kunnen doen wat men wil.' En dit gebeurt ook: juist in de openbare ruimte hebben bewoners bepaalde delen zich toegeëigend en er een eigen plek van gemaakt. Kortom, de kwaliteit van de woonomgeving wordt voor een belangrijk deel bepaald door de mogelijkheden die deze biedt: de ruime en landelijke opzet geeft bewoners 'speelruimte' en verleent de wijk haar 'dorpse' uitstraling.

Door het bebouwen van het binnengebied zal een deel van het landelijke karakter verloren gaan. Immers, de metamorfose van de maïsakker in rijtjeswoningen, of het opgaan van de moestuinen in vrijstaande woningen, hoe 'groen' ontworpen dan ook, zal aan landelijkheid inboeten. De 'vrijplaatsen' in de wijk worden minder, de bebouwingsdichtheid neemt toe en de hoeveelheid groene en open ruimten neemt af. En, niet te vergeten, de druk op de ruimte neemt toe met de toename van het aantal mensen. De bewoners zullen zich veel meer 'stedeling' gaan voelen, en wellicht een individualistische houding ten aanzien van de buurt aannemen.

Al met al, zal nieuwbouw de verstedelijking van het overgangsgebied van Arnhem inluiden en verliest zowel de buurt als de stad een deel van haar landelijke karakter. Voor de bewoners betekent dit een achteruitgang in de woonbeleving, namelijk, de 'dorpse sfeer' wordt verdrongen door verstedelijking en zal gewaardeerde eigenschappen van de wijk aantasten.

Aanbevelingen

1. Behoud van collectieve ruimtes als drager voor het buurtleven

In het stedelijke beleid of in stedenbouwkundige plannen wordt vaak naarstig gezocht naar mogelijkheden om sociale cohesie en buurtbinding in een wijk te realiseren door middel van fysieke en of sociale ingrepen. Eerder in dit onderzoek werd een beschouwing gegeven over de moeilijkheden en de tekortkomingen die gepaard gaan met het ontwikkelen van wijken of buurten waar mensen gestimuleerd worden om elkaar te ontmoeten en geïnteresseerd in elkaar raken, het ideaal in de stadsvernieuwingswijken waar bewoners weer in contact met elkaar raken. Mensen laten zich niet gemakkelijk sturen in een richting door stedelijke ideologieën en volgen hun eigen pad in de wirwar van bebouwing, straten, pleinen, bosjes, etc.

In de wijk Hoogstede-Klingelbeek bestaat ogenschijnlijk de ideale situatie voor veel stedenbouwers en gemeente ambtenaren. De buurt functioneert goed, bewoners zijn zeer tevreden over het woonklimaat en de woonomgeving, er is weinig narigheid in de zin van criminaliteit of verloedering van de wijk en, niet te vergeten, er bestaat een zeer intensief buurtleven. De bewoners van de wijk zoeken elkaar zelf op, zonder de stimulans vanuit het stedelijke beleid en zonder dat er speciale faciliteiten zijn gepland vanuit een stedenbouwkundig, architectonisch of sociaal oogpunt. Sterker nog, de bewoners hebben de buurtomgeving zelf aangepast vanuit de wens een gemeenschappelijke ruimte te hebben. Zij hebben eigenhandig collectieve ruimtes gecreëerd uit de onbestemde en niet ingerichte delen van de wijk. Simpel gezegd is er niets gemakkelijker dan te kijken welke plekken belangrijk zijn voor het huidige buurtleven en deze ongemoeid te laten wanneer er toch gebouwd wordt. De geitenwei, de moestuinen, de wijngaard en het trapveld zijn essentieel voor het functioneren van het buurtleven en staan in verband met de nieuwbouwplannen op de 'rode lijst' van bedreigde plekken in de buurt. Het wegnemen van deze plekken zal een ingrijpend effect hebben op de sociale interactie en cohesie in de buurt en uiteindelijk een sterke doorwerking hebben op de sfeer in de buurt als geheel.

Het wordt om die reden aanbevolen om deze plekken in volledige staat en op de huidige lokatie ongemoeid te laten in het plannings- en ontwerpproces van de wijk.

Daarbij is een ander aspect van essentieel belang. De collectieve plekken in de buurt hebben een sterke persoonlijke sfeer voor bewoners omdat ze door henzelf gemaakt zijn. Bepaalde karakteristieken van de plekken worden erg gewaardeerd, zoals de verscholen ligging, het avontuurlijke gevoel en het gezamenlijke onderhoud. Deze eigenschappen zijn niet standaard voor een speelplek of parkje zoals deze worden aangelegd in nieuwe woonwijken. De geitenwei verbleekt misschien vanuit het perspectief van de nieuwste stedenbouwkundige modes. De moestuin is dan misschien ietwat kneuterig en het trapveld met doelpalen achterhaald. Kortom, het gevaar bestaat dat de buurt een grote opknabbeurt te wachten staat waarin de bestaande openbare ruimte 'netjes' wordt gemaakt. In ons perspectief verliest de openbare ruimte een persoonlijke 'stempel' wanneer deze 'opgeruimd' en gladgestreken wordt naar moderne maatstaven.

Het persoonlijke, kleinschalige en lokale karakter van deze plekken moet daarom worden behouden.

2. Nadenken over ruimtelijke positionering en inrichting van nieuwbouw

Geconcludeerd werd dat de komst van een grote groep nieuwe bewoners een grote impact zal hebben op het sociale leven in de buurt. Om die reden is het van belang om na te denken over de ruimtelijke inbedding van de nieuwbouw. Met name de ruimtelijke positionering en de inrichting van de nieuwbouw hebben een sterke invloed op de mate waarin de bestaande en nieuwe bebouwing op elkaar aansluiten. Sluit de nieuwe bebouwing aan op de huidige stratenpatronen of vormt het een op zichzelf staande wijk, met een eigen structuur en karakter, die zich duidelijk ruimtelijk afscheid van de huidige buurt, met eigen toegangswegen, openbare ruimtes etc.? Anders gezegd, wordt de nieuwbouw een nieuwe buurt in de bestaande buurt, of moet er één gemeenschappelijke wijk komen?

Dit zijn twee opties en natuurlijk zijn er meer dan deze. Het gaat hier om de afweging of de nieuwe bebouwing zich *richt op* de bestaande wijk of zich juist *daarvan distantieert*. Dit kan zich uiten in woningtypen, bebouwingspatronen, verhoudingen in openbare ruimte en privé-gebieden, toegankelijkheid van de ruimte, doorzichten, materiaalgebruik etc. Door het plaatsen van heggen, bomen of houtwallen, kan een nieuwe wijk worden begrensd ten opzichte van de omgeving. Het weglaten ervan daarentegen, laat de invulling van de ruimte (vooralsnog) over aan de omwonenden en gebruikers ervan.

Ook de toekomstige inrichting van de openbare ruimte is sterk van invloed op de mate waarin (nieuwe en oude) bewoners elkaar zullen (kunnen) ontmoeten. In het ontwerpen van de nieuwbouw kan de mate van toegankelijkheid en het gebruik van de openbare ruimte beïnvloed worden. Is het wenselijk om één openbare ruimte te hebben in de wijk, toegankelijk voor bewoners van zowel de bestaande als van de nieuwe bebouwing? Of gaat de voorkeur ernaar uit om de openbare ruimte te verdelen in verschillende terreinen, die van elkaar gescheiden zijn? Het is moeilijk om een juist antwoord op deze vragen te vinden. Wel van belang is, om na te denken over de mogelijke effecten van verschillende typen inbreiding. De manier waarop nieuwbouw zich zal verhouden tot de bestaande bebouwing en de openbare ruimte, is sterk bepalend voor de opnamecapaciteit van de buurt, en vormt een uitdaging voor architecten en bewoners die met de inrichting aan de slag gaan.

Waarom wordt hier zo de nadruk op gelegd? De toekomstige inrichting van de wijk zal, net zoals nu, bewoners in een bepaalde mate de gelegenheid moeten bieden om elkaar in de openbare ruimte te ontmoeten. Dit kan door nieuwe locaties hiervoor te zoeken en deze te ontwerpen. Het aanleggen van pleinen, perkjes of het aanbrengen van brede trottoirs schept een ruimtelijke mogelijkheid om elkaar buitenshuis tegen te komen. Deze ruimtes kunnen een belangrijke rol spelen in het (opnieuw) ontstaan en bestaan van het buurtleven. Deze plekken hoeven bij de oplevering van de nieuwbouw niet volledig te zijn bedacht, compleet met inrichting- en beheerplannen. Sterker nog, wij geven de voorkeur aan het vrijhouden van openbare ruimten, zodat bewoners de vrijheid hebben om er zelf 'iets van te maken.' In de 'traditie' van de buurt Hoogstede-Klingelbeek komt naar voren dat juist de ogenschijnlijk onbestemde, niet-ingerichte terreinen een belangrijke rol spelen in het gemeenschapsleven. Dit betekent natuurlijk niet dat het aanbieden van collectieve plekken in een nieuw te ontwikkelen wijk per definitie gedoemd is om te mislukken. Ook is het niet zo dat een terrein dat geen duidelijke functie of bestemming heeft altijd aanleiding zal zijn voor bewoners om 'er iets mee te doen.' Ruigten, bosjes of braakliggende terreinen kunnen net zo goed blijven zoals ze zijn en omwonenden niet uitlokken tot het gemeenschappelijke gebruik ervan.

Het voorbeeld in de Arnhemse wijk Hoogstede-Klingelbeek moet in die zin niet als richtinggevend worden opgevat, omdat wat hier heeft plaatsgevonden is voortgekomen uit een samenspel van factoren op die specifieke lokatie. Het nabootsen van een wijk leidt om die reden niet regelrecht tot hetzelfde resultaat. Toch is opvallend, dat juist het zelfstandig in gebruik nemen van collectieve plekken en het gemeenschappelijke gebruik en onderhoud ervan door bewoners in de wijk Hoogstede-Klingelbeek, een grote invloed heeft gehad op het ontstaan van een hechte bewonersgroep. Het toe-eigenen van deze plekken door hen heeft een onderlinge band geschapen en een hechte verbinding met de woonomgeving tot gevolg gehad. Om die reden willen we benadrukken dat de openbare ruimte een grote betekenis heeft in het ontwikkelen en het functioneren van een buurtleven.

Het is noodzakelijk dat er, met de komst van nieuwe woningen, plaats gereserveerd wordt voor nieuwe openbare ruimtes, waar nieuwe gemeenschappelijke ruimtes kunnen ontstaan. Naast het in stand houden van de bestaande collectieve plekken, moeten er mogelijkheden in de wijk zijn voor het ontwikkelen van nieuwe 'spontane parochies.' De nieuw te ontwikkelen openbare ruimte moet enerzijds specifieke plekken aanbieden voor het collectieve gebruik ervan, en anderzijds ruimte overlaten voor de specifieke invulling ervan door bewoners zelf.

3. Landschappelijke karakter van de buurt als uitgangspunt in de nieuwbouwplannen

In de nieuwbouwplannen wordt gesproken over 'landschappelijk' bouwen. In het kort wordt hiermee bedoeld dat er bij het bouwen rekening wordt gehouden met het omliggende landschap, waarbij landschappelijke kenmerken zoals de hellingsgraad, de vegetatie, de bodem en waterhuishouding of de cultuurhistorische verkavelingspatronen als uitgangspunten worden genomen. Eerder in dit hoofdstuk werd gezegd dat de bouw van nieuwe woningen een verstedelijking van het landschap tot gevolg heeft. Vanuit dit perspectief vraagt het behoud van het landschappelijke karakter om het aflasten van de nieuwbouwplannen. De situatie is echter, dat er binnenkort wordt gestart met de bouw. De gemeente heeft haar planningsproces gestart en in de maanden na het verschijnen van dit rapport, wordt met de voorbereiding van de bouw begonnen. Het afraden van nieuwbouw is dus geen constructieve aanbeveling meer. Wel kan er in deze fase gezocht worden naar zogenaamde 'verzachtende omstandigheden' voor de buurt. Dit betekent dat de landschappelijke betekenis van de wijk zoals deze ervaren wordt door bewoners, als uitgangspunt wordt genomen voor de ontwikkeling van de nieuwbouwplannen.

De bewoners ervaren de woonwijk als 'landelijk' en benadrukken de betekenis van de wijk als een natuurlijk overgangsgebied vanuit de stad. Daaronder valt het binnengebied (de maïsakker, de gemeenschappelijke tuinen en de wijngaard). Daarnaast speelt het avontuurlijke karakter een rol: het niet netjes ingericht en aangeharkt zijn wordt als spannend ervaren en gezien als kwaliteit van de woonomgeving.

Dit betekent dat er in de toekomstige inrichting van de wijk rekening moet worden gehouden met deze karakteristieken van de buurt. Deze kwaliteiten worden doorgaans niet makkelijk of helemaal niet herkend door landschapsarchitecten of stedenbouwkundigen. Een volktuintje heeft geen speciale natuurwaarde of cultuurhistorische waarde. Dergelijke plekken liggen om die reden niet logischerwijs in het vizier van ontwerpers of ambtenaren. Wat niet wil zeggen, dat dit geen kwaliteiten van een woonomgeving kunnen zijn. Het zijn de geleefde en beleefde plekken in een buurt, die vooral betekenis krijgen in de woonbeleving van mensen en een buurt tot een prettige plek maken om te wonen. In stedelijke ontwikkeling mogen deze woonkwaliteiten niet ontbreken, immers, deze kwaliteiten maken een buurt tot een 'succesbuurt' en een aantrekkelijke plek voor bewoners van een stad. Stedelijke ingrepen zoals de verdichting van de woonwijk, kunnen gebruik maken van de bestaande kwaliteiten van de woonomgeving, door deze te bewaren of zelfs te versterken.

Voor de buurt Hoogstede-Klingelbeek betekent dit dat bij de planning en het ontwerp van de nieuwbouw, uitgegaan moet worden van de landschappelijke karakteristieken van de huidige buurt. Het oostelijk deel van het middengebied, waaronder de maïsakker, heeft met name een decorfunctie voor de wijk. Voor deze plek is het van belang om het zicht en de visuele kwaliteiten te behouden. Door een lage bebouwingsdichtheid en het spelen met de

natuurlijke gradiënt van de plek, kan de openheid van dit gedeelte zoveel mogelijk behouden blijven. Het westelijk deel van het middengebied, waaronder de geitenwei, de volkstuinten en de wijngaard, heeft vooral een gebruikersfunctie voor bewoners. Voor dit terrein geldt, nogmaals, dat de belangrijke plekken (eerder aangeduid als collectieve plekken) behouden blijven in dezelfde hoedanigheid zoals dit nu het geval is. Daarnaast zal mogelijke nieuwbouw aan de rand van dit gebied sterk ingebed moeten worden in (het bestaande) groene en spannende karakter, en zal de toegankelijkheid voor omwonenden moeten gehandhaafd moeten worden.

Het huidige landelijke karakter van het middengebied moet in de toekomst herkenbaar blijven.

Inspelen op potentiële mogelijkheden

De nieuwbouw heeft niet alleen maar nadelige gevolgen voor de wijk Hoogstede- Klingelbeek. Er zijn wensen, belangen en ideeën in de buurt die tot nu toe geen plaats hebben in de mogelijkheden die de huidige wijk biedt aan haar bewoners. Zo kwam eerder in het rapport naar voren dat er relatief veel ouderen in de buurt wonen die er graag willen blijven wonen. Door een beperkt aanbod aan aangepaste woningen voor ouderen, biedt de huidige wijk weinig mogelijkheden voor hen om te blijven. De doorstroom van bewoners in de wijk is hierdoor beperkt en oudere mensen zien zich soms genoodzaakt om, tegen hun wil in, te verhuizen. Voor deze groep bewoners kan de nieuwbouw de huidige wijk verbeteren. Voor sommige bewoners bieden de nieuwbouwplannen de mogelijkheid om zelf iets te ondernemen, zoals het uitbreiden van het eigen huis. Een bewoonster droomt van een praktijk aan huis: “Wanneer er hier achter gebouwd zal worden, dan wil mijn man daar zelf een gebouw plaatsen om daar een praktijk aan huis te beginnen. Zo proberen we er maar een voordeel uit te halen.”

Het verenigingsleven in de buurt, zowel de Schutterij als de buurtvereniging, hebben geen eigen overdekte ruimte in de wijk. Er wordt al jaren een beroep gedaan op de ruimtes van de KEMA of het verzorgingstehuis Huis en Haard wanneer de verenigingen grote bijeenkomsten hebben. Beide verenigingen uiten de wens om in de toekomst een eigen buurthuis te hebben in de wijk. Vooral ouderen uiten de behoefte aan een warm ‘inloophuis’ waar men ‘even een kop koffie kan drinken’ en met andere bewoners een praatje te maken. De Schutterij heeft een specifieke plek in gedachte wanneer de leden van de club dromen over de toekomst. In het verre verleden had de Schutterij haar onderkomen in de oude boeren kapschuur aan de Klingelbeekseweg en zij zouden graag de kapschuur weer tot verenigingsgebouw omdopen. Zeker omdat de toekomstige gastvrijheid van zowel het verzorgingstehuis als de KEMA onzeker is (Huis en Haard wordt in de toekomst een zorghotel en de KEMA heeft haar terrein verkocht aan een projectontwikkelaar), hopen beide verenigingen een eigen plek te kunnen waarborgen in de toekomst. Eén van de leden van de Schutterij: “We zijn dus op zoek naar een andere plek. De buurtvereniging heeft eigenlijk hetzelfde, die heeft ook niets, die maakt ook gebruik van Huis en Haard. Voor de herkenbaarheid zou het mooi zijn als je een eigen plek hebt. Zodoende denken we, die geitenwei zou een ideale plek zijn! Dat ligt ook vlakbij een herkenbare historische plaats van 200 jaar geleden. De geitenwei is geografisch het middelpunt van de buurt, maar die grenst aan de plek waar 200 jaar geleden de Schutterij haar plek had, dat is namelijk die boerderij. Je zou in die schuur iets gemeenschappelijks kunnen hebben voor de Schutterij en de buurtvereniging, in eigen beheer.”

Slotbeschouwing: Inbreng van kennis over de sociale betekenis van de buurtomgeving in het stedelijke beleid

Bij de stedelijke inbreiding van de buurt Hoogstede-Klingelbeek kan de wijk worden benaderd als een fysieke plek waarbij er gekeken wordt naar de ruimtelijke opbouw, de huidige bebouwingsdichtheid, de verhouding tussen openbare en privé-ruimten, zichtlijnen, groenstructuren, waterhuishouding, etc. Aan de hand daarvan kan er gekozen worden voor de ontwikkeling van een x aantal woningen op een lokatie y in een bepaald type bouwstijl. De moeilijkheid is dat het sociale klimaat in een buurt vaak niet gemakkelijk zichtbaar is voor mensen die er niet zelf wonen. Wellicht is het wel voelbaar en merk je dat er een 'goede sfeer' is in een wijk of juist niet. Echter, wat er specifiek schuilgaat achter het functioneren van een buurt vraagt om inzicht in zowel de bewonersgroep als in de relatie van de bewoners met de buurtomgeving.

Wanneer het een probleemwijk is, dan dient het zich doorgaans als vanzelf aan op de agenda van stadsbestuurders en onderzoekers. Er wordt in die gevallen naarstig gezocht naar manieren waarop probleemwijken weer opgelapt kunnen worden of mensen met elkaar in contact gebracht kunnen worden. Daarin is vooral aandacht voor het ontwikkelen van sociaal contact tussen bewoners en wordt sociale interactie gezien als het wondermiddel tegen criminaliteit, verwaarlozing van de huizen en buurtomgeving etc. Daarin wordt een diverse bewonerssamenstelling van de buurt op basis van verschillen in sociaal-economische achtergronden gezien als de ideale voedingsbodem voor het ontstaan van sociale cohesie. De ruimtelijke component in deze discussie ontbreekt dikwijls, en vergeten wordt dat de fysieke mogelijkheid om elkaar überhaupt tegen te komen in een wijk een voorwaarde is die het gemeenschappelijke buurtleven vergemakkelijkt of juist bemoeilijkt. De gemeenschappelijke entrees van flats uit de jaren vijftig zijn bijvoorbeeld vooral door problemen rond het onderhoud en beheer uit zwang geraakt bij woningbouwverenigingen en de bewoners van de panden. Een eigen entree, het liefst uit het zicht van de burens, werd populair. Echter, het ontbreken van de ruimtelijke mogelijkheden dat burens elkaar ontmoeten, verkleint de kans dat men in contact met elkaar komt.

Wanneer een buurt wel goed functioneert, zoals de buurt Hoogstede-Klingelbeek, staat het functioneren van de buurt in sociaal opzicht niet op de agenda. De ruimtelijke ingreep van nieuwbouw wordt niet vanuit het perspectief van sociale kwaliteiten in een buurt bekeken en er wordt al helemaal geen rekening mee gehouden. De reacties van de bewoners in de buurt Hoogstede-Klingelbeek kunnen afgeschilderd worden als 'men kan niet tegen verandering' óf men wil de stedelijke behoefte tot uitbreiding van het woningareaal afschuiven op een ander deel van de stad. Het zal ook gebeuren dat dergelijke situaties gekarakteriseerd worden als 'de mondige burger, die niets wil.'

De vraag is echter, of dit de lading dekt. Natuurlijk is veel weerstand van burgers in een planningsproces een kostbare en soms vervelende kwestie voor bestuurders. Om twee redenen is het echter noodzakelijk om deze niet af te doen als 'vervelende' situaties waar zo snel mogelijk doorheen geploegd moet worden en waarin alle strubbelingen glad moeten worden gestreken. Enerzijds omdat, heel pragmatisch, de betrokkenheid en daarmee voor een deel de bereidwilligheid van bewonersgroepen in een planproces het proces zelf kunnen vergemakkelijken voor beide partijen. De daadwerkelijke communicatie over de toekomst van een wijk geeft bewoners het gevoel een zekere mate van controle te hebben over de eigen leefomgeving, wat eventuele veranderingen ten aanzien daarvan in een ander

perspectief kan zetten. Uiteraard is het daarbij van belang dat er duidelijkheid bestaat over de uiteindelijke rol van bewoners in het besluitvormingsproces of planningsproces om misverstanden en valse verwachtingen te voorkomen.

Anderzijds kan inzicht in het huidige functioneren van een buurt in sociaal opzicht het stedelijke beleid bruikbare kennis opleveren. De bewoners van een buurt kunnen in die gedachte gezien worden als kenners van het gebied, en kunnen het planningsproces en het ontwerpproces vergemakkelijken door het inbrengen van praktijkervaring met het functioneren van een woonplek in zowel sociaal- als ruimtelijk opzicht. Het zoeken naar ontwerp oplossingen en ontwikkelen van ideale ontwerpen hoeft dan niet meer alleen ‘achter de tekentafel’ plaats te vinden maar kan gebruik maken van kennis, betekenissen en gebruiken van een plek zoals deze zich in de praktijk voltrekken. Kennis over de manier waarop een buurtklimaat ontstaat en bestaat en hoe een wijk een prettige wordt, kan een essentieel onderdeel vormen in het stedelijke beleid. Inzicht in de relatie tussen bewoners en de plek waar zij wonen, en welke elementen en mogelijk ook voorwaarden hier onderdeel van zijn, kan bestuurders handvaten bieden voor het afwegen van politieke keuzes en het maken van duurzame beslissingen in de stedelijke ontwikkeling. Het sociale functioneren van een buurt kan als inspiratiebron of uitgangspunt worden genomen bij stedelijke ontwikkeling en aan nieuwe situaties de kwaliteiten van het verleden meegeven.

Conclusies

- Het verlies van collectieve plekken met de komst van nieuwbouw zal een belangrijke voorwaarde voor het bestaan van de sterke sociale cohesie in de buurt wegnemen. De betekenis en beleving van de buurt als ‘het dorp in de stad’ komen daarmee op een hellend vlak te staan.
- De veerkracht van de huidige buurt om nieuwe bewoners te integreren is niet toereikend om een verdubbeling van het bewonersaantal in een heel korte periode te kunnen verwerken. Het beeld van de buurt als een hechte groep mensen waar ‘iedereen iedereen kent’ zal, in ieder geval in de eerste tijd, bezwijken. Dit zou op den duur kunnen leiden tot een verminderde motivatie voor bewoners om gemeenschappelijke activiteiten te ondernemen. In combinatie met een sterk verminderde toegang tot en beschikbaarheid van collectieve ruimtes, zal de buurt haar bijzondere karakter verliezen.
- De verstedelijking van de buurt betekent een verlies in het landelijke karakter van de buurt zelf en van de stad Arnhem in haar geheel.

Aanbevelingen

- Collectieve plekken moeten in volledige staat en op de huidige lokatie ongemoeid gelaten worden in het plannings- en ontwerpproces van de wijk. Het persoonlijke, kleinschalige en lokale karakter van deze plekken moet daarbij worden behouden.
- Het is noodzakelijk om in de nieuwbouwplannen plaats te reserveren voor nieuwe openbare ruimtes, waar nieuwe gemeenschappelijke ruimtes kunnen ontstaan voor nieuwe bewoners.
- De nieuw te ontwikkelen openbare ruimten moeten enerzijds specifieke plekken aanbieden voor het collectieve gebruik ervan, en anderzijds ruimte overlaten voor de specifieke invulling ervan door bewoners zelf.

- In de nieuwbouwplannen moet er uitgegaan worden van de landschappelijke karakteristieken van de huidige buurt.
- De nieuwbouw kan bepaalde leemten in de bestaande buurt opvullen. In het bijzonder kan aan de behoefte onder ouderen om in de buurt te blijven wonen, worden voldaan door de komst van seniorenwoningen. Daarnaast biedt de nieuwbouw kans aan het realiseren van een buurthuis voor de twee grote verenigingen in de buurt.
- Kennis over buurten en het functioneren van buurten is een essentieel onderdeel van het stedelijke beleid. Het inzicht in de relatie tussen bewoners en de woonplek is een handvat voor het maken van keuzen ten aanzien van stedelijke ontwikkelingen. Het afstemmen van stedelijke ontwikkelingen op de bestaande sociale situatie in een buurt, verleent kwaliteit aan de wijk voor zowel de reeds aanwezige als de toekomstige bewoners, en draagt bij aan de woonkwaliteit van de stad in haar geheel.

Noten

1. College van B&W gemeente Arnhem: *Nota van randvoorwaarden Hoogstede-Klingelbeek*, maart 2005. http://www.arnhem.nl/bi_brondoc/VROM/2005/04/11/3_voorbladnvrHoogstede-Klingelbeek.pdf.
2. Zie hierover Mirjam Koedoot (2004) *Het Neolithicum van nu. Over alledaagse betekenis van archeologisch erfgoed in de polder De Gouw en de Groetpolder* (Wageningen: WUR, Leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke Analyse).
3. Gemeente Arnhem (2004), *Stad in balans. Visie op de Maatschappelijke Ontwikkeling van Arnhem tot 2015* (Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling). http://www.arnhem.nl/sites/internet_nieuw/userfiles/other/Stad_in_Balans2.pdf. Gemeente Arnhem (2005). *Tussenbalans visie Arnhem 2015*. http://www.arnhem.nl/sites/internet_nieuw/userfiles/other/tussenbalans_2015.pdf.
4. Gemeente Arnhem (2005) *Bulletin Bevolkingsprognose 2004*. Arnhem: Afdeling Informatie en burgeronderzoek.
5. *Tussenbalans visie Arnhem 2015* (2005). http://www.arnhem.nl/sites/internet_nieuw/userfiles/other/tussenbalans_2015.pdf.
6. www.cob.nl/cob-middag/_content/cm-programma-main.html.
7. GIOS, *Nieuwsbrief over het LNV- project Groen in en om de stad*. Nr.3, november 2001.
8. <http://www.groenwonen.alterra.nl/>
9. Ministerie van VROM (2004) *De wijk ontrafeld. Waarderingsinstrument om fysiek ruimtelijke kwaliteiten van wijken in kaart te brengen* (Den Haag: VROM).
10. Tjirk van der Ziel (2003) *Verzet en verlangen. De constructie van nieuwe ruraliteiten rond de MKZ-crisis en de trek naar het platteland* (Proefschrift Wageningen Universiteit); Lodewijk Brunt (1974) *Stedeling op het platteland. Een antropologisch onderzoek naar de verhoudingen tussen autochtonen en nieuwkomers in Stroomkerken* (Meppel: Boom). Zie voor een buitenlandse studie: Sonya Salamon (2002) *Newcomers to Old Towns: Suburbanization of the Heartland* (The University of Chicago Press).
11. Gemeente Arnhem (2004) *Stad in balans. Visie op de maatschappelijke ontwikkeling van Arnhem tot 2015* (Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling) Bijlage 5, p. 48.
12. Lans, p 27. De verwijzingen naar pagina's uit Lans zijn afkomstig uit George de Kam en Barrie Needham (2003) *Een hele opgave. Over sociale cohesie als motief bij stedelijke herstructurering* (Nijmegen/Utrecht: DGW/NETHUR Partnership 24). S. Lans (2003), *De herstructureringswijk: een beleving om te wonen?* Scriptie Sociale Geografie. (Nijmegen: KUN).
13. Lans, pp 27-33.
14. Sietse van der Hoek (2004) 'Leg het maar bij ons neer.' Wijkprofiel Arnhem Malburgen. In *Praktijkboek stedelijke herstructurering 2004-2005. De kracht van de stad* (Den Haag, Ministerie van VROM 2004), p. 84.
15. George de Kam en Barrie Needham (2003) *Een hele opgave. Over sociale cohesie als motief bij stedelijke herstructurering* (Nijmegen/Utrecht: DGW/NETHUR Partnership 24), p. 7.
16. Zie J. Tellinga (2004) *De grote verbouwing. Verandering van na-oorlogse wijken* (Rotterdam: uitgeverij O10).
17. Ministerie van VROM (2004) *De wijk ontrafeld. Waarderingsinstrument om fysiek ruimtelijke kwaliteiten van wijken in kaart te brengen* (Den Haag: VROM), p. 17.
18. Zie bijvoorbeeld de documentaire 'Eigen Terrein' van IJsbrand van Veelen en William de Bruijn.
19. Zie Fred Feddes over de betekenis van collectieve ruimtes in arbeidersbuurten: Fred Feddes (2003) *Een plaats tussen weefsel en netwerk. Een essay over collectieve ruimte*. In: *Cultuur en stedelijke vernieuwing. Denkboek voor de cultuurimpuls ISV*. Den Haag: Ministeries van OCW en VROM.
20. Marianne Bax en Zanne Schors (2005) *Collectieve ruimten in naoorlogse wijken. Een fysiek én sociaal vraagstuk* (Wageningen Universiteit, MSc thesis Sociaal-ruimtelijke analyse).

21. Ard Sprinkhuizen e.a. (NIZW-Sociaal Beleid) (2004) *De sociale verbouwing een programma van eisen voor herstructureringsgebieden* (Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport), p. 25.
22. Zie hierover Bax en Schors
23. *Sociale Cohesie in heden en verleden* (2002) (Utrecht: Nethur), p. 6.
24. Arnold Koper (2004) Sociale thema's in prioriteitswijken. In: *Praktijkboek stedelijke herstructurering 2004-2005. De kracht van de stad*. (Den Haag, Ministerie van VROM), p. 34
25. R. van Kempen en G.S. Bolt (2005) *Tussen fysiek en sociaal. Een wetenschappelijke overzichtsstudie* (Den Haag: Kenniscentrum Grote Steden)
26. *Tussen fysiek en sociaal*, p. 10
27. *Tussen fysiek en sociaal*, p. 21
28. Joep de Hart, red. (2002) *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau) Den Haag, juni 2002
29. Joep de Hart (2002) Theoretische uitgangspunten, conceptualisering en doelstellingen. In: *Zekere banden*, p. 9
30. Vanessa van Altena, Frans Spierings en Bram Peper (2003) Binding in hechte buurtgemeenschappen. In: Frans Spierings e.a. red (2003) *Buurt en stad. Liber Amicorum voor Wiebe de Jong* (Rotterdam: Uitgeverij Sambabal)
31. Zie Frans Knol: Stand van zaken en ontwikkelingen van de fysieke kwaliteit van de woonomgeving. In: *Zekere banden*.
32. T. Blokland-Potters (1998) *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk* (Kampen: Kok Agora) pp. 243-252
33. Zie hierover: R. van Kempen (1999), De buurt van belang? Activiteiten en sociale contacten van bewoners van twee Utrechtse achterstandsbuurtten. In: B. Völker en R. Verhoeff (red.), *Buren en buurten. Nederlands onderzoek op het snijvlak van sociologie en sociale geografie*, pp. 69-86 (Amsterdam: SISWO)
34. Henk Flap (1999), Buurt of gemeenschap: 'meeting' of 'mating.' In *Buren en buurten*, p. 16
35. Arnold Reijndorp (2004), *Stadswijk. Stedenbouw en dagelijks leven* (Rotterdam: NAi Uitgevers)
36. Ellen van Beckhoven en Ronald van Kempen (2003) Social effects of urban restructuring: A case study in Amsterdam and Utrecht, the Netherlands. *Housing Studies*, Vol. 18, No. 6, pp. 853-875, p. 860.
37. Joep de Hart (2002) Theoretische uitgangspunten, conceptualisering en doelstellingen. In: Joep de Hart, red. *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau), p. 13
38. Henk Flap (1999), Buurt of gemeenschap: 'meeting' of 'mating.' In *Buren en buurten*, p. 14.
39. Kenniscentrum Grote Steden (2003) *De staat van de stad. Agenda Strategische Kennisthema's Grote Steden 2003-2010*. p. 21
40. Peter van der Graaf e.a. (2002) Tien onderzoeksvragen over de sociale identiteit van de stad. In: Kenniscentrum grote steden, *De Staat van de stad. Deelstudies*, p. 99
41. HarmJan Korthals Altes (2002) *Hart voor de Wijk, zorg voor de straat. Een Essay over veiligheid en sociale cohesie*. (Amsterdam: DSP-groep BV).
42. Arnold Reijndorp (2004) De maakbaarheid van stedelijkheid. Een stadssociologisch gezichtspunt. In: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Levende Stad: 10 essays over netwerkverstedelijking*, Den Haag: Ministerie van VROM, p. 120
43. Ivan Nio (2000) Leefstijlen: nieuwe dilemma's voor de ruimtelijke ordening. Leefstijlen als instrument voor ruimtelijke ordening/minisymposium platform Gras, Groningen, 14-12-2000 (geen pagina nummering)
44. Henk Flap (1999), Buurt of gemeenschap: 'meeting' of 'mating.' In *Buren en buurten* p.12
45. Gehl, J. (1978) *Leven tussen huizen* (Zutphen: De Walburg Pers)
46. Beate Völker en René Verhoeff (1999) Buren en buurten. Een inleiding tot dit boek. In: *Buren en buurten* (Amsterdam, SISWO), (p.5)
47. George de Kam en Barrie Needham (2003) *Een hele opgave. Over sociale cohesie als motief bij stedelijke herstructurering* (Nijmegen/Utrecht: DGW/NETHUR Partnership 24), p. 27
48. Peter van der Graaf e.a. (2002) Tien onderzoeksvragen over de sociale identiteit van de stad. In: Kenniscentrum grote steden, *De Staat van de stad. Deelstudies*, p. 109

49. Idem, p. 109
50. Zie hierover Maarten Hajer en Arnold Reijndorp (2001) *Op zoek naar nieuw publiek domein* (Rotterdam: NAI Uitgevers).
51. M. Koehler e.a. (2003) *NOR, de nieuwe openbare ruimte* (Amsterdam: Office.ing).
52. Maarten Wijk en Ita Luten (2003) *Bekeken beheer. Eindrapportage fase 1 van het onderzoek beter beheer in na-oorlogse wijken. Strategieën voor meervoudig openbaar ruimtegebruik* (Rotterdam/Dordrecht), p. 17.
53. Marianne Bax en Zanne Schors (2005) *Collectieve ruimten in naoorlogse wijken. Een fysiek én sociaal vraagstuk* (Wageningen Universiteit, MSc thesis Sociaal-ruimtelijke analyse).
54. Maarten Wijk en Ita Luten (2003) *Bekeken beheer. Eindrapportage fase 1 van het onderzoek beter beheer in na-oorlogse wijken. Strategieën voor meervoudig openbaar ruimtegebruik* (Rotterdam/Dordrecht), p. 19.
55. Idem, p.19.
56. Zie over de tussenruimte: Ruimtelijk Planbureau (2004) *Tussenland* (Rotterdam: NAI Uitgevers).
57. Fred Feddes (2003) Een plaats tussen weefsel en netwerk. Een essay over collectieve ruimte. In: *Cultuur en stedelijke vernieuwing. Denkboek voor de cultuurimpuls ISV*. Den Haag: Ministeries van OCW en VROM, p. 71.
58. M.J. van Dorst (2002) De universele kwaliteiten van de woonomgeving In: *Discussiedagen bouwen en wonen/de smaak van wonen. NIROV-Netwerk Bouwen en Wonen* (Nunspeet, 27-9-2001), Ministerie VROM, Den Haag, p. 105.
59. Marianne Bax en Zanne Schors (2005) *Collectieve ruimten in naoorlogse wijken. Een fysiek én sociaal vraagstuk* (Wageningen Universiteit, MSc thesis Sociaal-ruimtelijke analyse).
60. Zie voor een recent overzicht van de structuratie theorie en de actor-netwerk benadering: Paul Cloke en Ron Johnston (2005) *Space of geographical thought* (London: Sage).
61. E. Relph (1974) *Place and placelessness* (London Pion).
62. H. ter Heide en D. Wijnbelt (1994) *Tussen kennen en kunnen: over de verbinding van onderzoek en ruimtelijk ontwerp*. Nederlandse Geografische Studies 182, Utrecht/Den Haag.
63. J.F. Franklin (2001) Discourses of design: perspectives on the meaning of housing quality and 'good' housing design. *Housing, Theory and Society*.
64. A. Bleeker en L. Schone (1990) De black box: wisselwerking tussen ontwerpproces en belevingsonderzoek. *Vakblad Groen* 46, pp. 12-16.
65. J.F. Coeterier et al. (1989) *Wensen voor een toekomstig park in Beverwijk*. Rapport 5, Staring Centrum, Wageningen.
66. Gebaseerd op interviewgegevens van 90 huishoudens.
67. Arnold Reijndorp (2004) *Stadswijk. Stedenbouw en dagelijks leven* (Rotterdam: NAI Uitgevers)
68. Talja Blokland-Potters (1998) *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk* (Kampen: Kok Agora)
69. Idem.
70. J. Kim, en R. Kaplan (2004) Physical and psychological factors in sense of community, New Urbanist Kentlands and Nearby Orchard Village, *Environment and Behaviour*, Vol. 36, No. 3.
71. H. Wezenaar (1994) *Buiten westen: planologie of avontuur aan de stadsrand* (Den Haag: SDU).
72. W.P. Stewart et al. (2004) Community identities as visions for landscape change, *Landscape and Urban Planning* 69.